

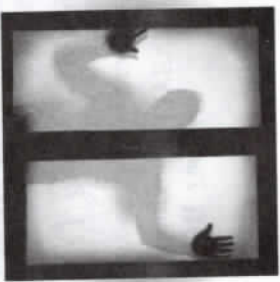
824
B-95

UCH MUSO+ID

*Men bundan nafasim bo'g'ilib qolgudek cheksiz
hazir-halovat bag'ichlovchi jafoni kutardim.*

84 (58)7.
B-95.

UCHI MUSOFIR

Hikoyalar

2-nashri

TOSHKENT
«O'ZBEKISTON»
2015

Q'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAILIN VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
1-FILIALI

UO'K: 821.512.133-3
KBK 84(50)7

B 95

Tarjimon
Dildorxon ALIYEVA

Bunin, Ivan
B 95 Uch musofir / I. Bunin. – Toshkent: «O'zbekiston»,
2015. – 288 b.

ISBN 978-9943-28-074-8

To'plamdagi hikoyalarni jahon adabiy gulshanidan terib olingan bir dasia gul deb atash mumkin. Rossiya, Mistr, Fransiya, Angliya, Germaniya – va nihoyat Yaponiya mamlakatlari yozuvchilarning yurak qo'ri bilan yozgan bu hikoyalari o'z o'quvchisini topishi, shubhasiz. Ularni birma-bir mutolaa qilar ekanisiz, avvalo, hikoya janri shakllan ixcham bo'lsa-da, mazmunan har qanday romandan kam emasligini chuqur his etasiz.

UO'K: 821.512.133-3
KBK 84(50)7

ISBN 978-9943-28-074-8

© D. Aliyeva, 2014, 2015
© «O'ZBEKISTON» NMU, 2014, 2015

IVAN BUNIN

Bunin Ivan Alekseevich 1870-yil 10-oktyabrda Voronezda, dvoryan oilasida tug'ilgan. 1881-yilda Elesh gimnaziyasiga o'qishga kiradi, biroq kasalligi tufayli uni bitirilmaydi. Akasi Yuliy bilan ikkalovi adabiyotga qat'iq qiziqar edi. Siyosiy ayblov bilan bir yil qamoqda o'tirib chiqqan Yuliy keyingi faoliyatini, hatto hayotini ham ukasi Ivan bilan bog'laydi.

Bunin 1889-yildan mustaqil hayot kechirishga qaror qiladi va o'zini butunlay adabiyotga baxshida etadi. Moskvada Tolstoy, Chehov, Gorkiy bilan tanishadi va ularning oq foithasini oladi. 1909-yilda u Rossiya Fanlar akademiyasining faxriy a'zosi bo'ladi. Ijodiy faoliyatini «Ochiq osmon ostida» she'riy to'plami bilan boshlagan (1898) Bunin o'ndan ortiq qissa va bir qator romanlar yozdi. Oktyabr inqilobini yaxshi qabul qilmagan yozuvchi 1920-yilda Rossiyani abadiy tark etadi va Parijda qo'ni topadi. 1933-yilda unga Nobel mukofoti beriladi.

Bunin ko'pgina asarlarini aynan Rossiyaga, uning odamlariga bag'ishladi.

Yozuvchi 1953-yil 8-noyabrda Parijda vafot etdi.

Dasques

KORNET ELACIN ISHI

I

Bu ish dahshatli bo'lishi bilan birga g'alati va jumboqli, kalavaning uchini topib bo'lmaydigandek ko'rinaradi. Bir tomondan, u judayam oddiydek ko'rinsa, ikkinchi tomondan – juda murakkab edi, bizing shahar tili bilan aytganda, xuddi tuturiq-siz romanlarga o'xshardi, ayni damda esa unda chuqur ma'noli badiiy asar yozsa bo'ladigan nimadir bor edi... Nima bo'lganda ham himoyachi sudda haq gapni aytdi.

– Bu ishda, – dedi u gap boshlab, – men bilan ayblovchi o'rtasida hech qanday bahsga o'rin yo'qdek tuyulishi mumkin: axir ayblanuvchi o'z aybini tan oldi, uning jinoyati va izzat-nafisi haqorat qilingan qurbonining shaxsiyati kabi o'zining shaxsiyati ham bu zalda o'tirganlarning ko'pchiligiga erish va ahamiyat-sizdek tuyular. Bu faqat tashqaridan shunday ko'rinadi, xolos, sizdek tuyular. Bu faqat tashqaridan shunday ko'rinadi, xolos, aslida unday emas: bahs va munozaralarga sabablar oshib-toshib yotibdi...

U so'zida davom etib, dedi:

– Aytaylik, mening maqsadim – sudlanuvchiga shafqat ko'rsatishga erishish. Shunda ko'p gapga hojat qolmasdi. Qonun chiqaruvchi shunga o'xshash hollarda sud nimaga amal qilib ish ko'rishi kerakligini ko'rsatmagan, u bunday paytlarda ko'proq aql-farosatga, vijdonga va ziyraklikka keng imkoniyat bergan

4

va biz shundan foydalanib, jinoyatchiga jazo berish uchun qonunning u yoki bu bandidi tanlashimiz kerak bo'lardi. Men o'sha aql-farosat, vijdon, ziyraklikni ishga solib, shu organi ularga ta'sir o'tkazib, sudlanuvchining aybini yengil-lashtiruvchi bor yaxshi sifatlarini yuzaga chiqarishga va shu bilan sudning unga munosabatini o'zgartirishga astoydil ha-rakat qilardim, axir u bir gapda mahkam turib olgan: men buni ataylab qilganim yo'q, deyapti. Sudlanuvchini oz emas, ko'p emas, naq «odamxo'r bo'ri»ga chiqarilgan bunday vaziyatda ayblovchi bilan bahslashishdan o'zimi qanday qilib tiya olishim mumkin, axir? Har bir ishni har kim o'zicha tutishadi, uni har kim yo unday, yo bunday tarzda yoritishi, o'ziga xos u yoki bu tarzda taqdim etishi mumkin. Mana bu ishda hozir biz nimani ko'rib turibmiz? Nazarimda, yo'q narsani, ayblovchi bilan hamjihatlikda yoritib bera oladigan na-bironta qarashimiz va na bironta tafsilot yo'qki, dangal: «Ha, shunday!» yoki «Yo'q, bunday emas!» deya olsak – qayoq-shunday, men churq eta olmayapman. Ammo hammaidan muhimi shundaki, ishning ma'no-mohiyati «unday bo'lmagan»ga olib kelyapti...

Bu ishning o'zi, boshlanishi vahimali edi.

O'tgan yilning 19-iyun kuni. Ertalab, soat besh-oltalar bo'lishiga qaramay, leyb-gvardiya polkining rotmistri Lixarev ishxonasida allaqachon tong olib ulgurgan, shahar havosi yoz-quyoshidan dim va quruq edi. Rotmistrning uyi shahar tashqar-

5

risida, gusar kazarmalarining biridagi korpusda joylashgani uchun ham atrofdagi hali jimgitlik hukm surardi. Atrofdagi bu sokinlik va o'zining navqiron yoshidan foydalangan rotmistr qat'iy uyg'uda edi. Stol ustida likyordan bo'shagan shishalar, oxirigacha ichilmay qolgan qahva idishlari turardi. Qo'shni xonadagi mehmonxonada esa boshqa zobit – shtab-rotmistr grafi Koshits, undan naritroqdagi ishxonasida kornet Sevskiy uxlab yotishardi. Ertalot odatidagidek, jo'ngina boshlandi, xuddi shunday kunlarda g'alati voqealar sodir bo'lganidek, 19-iyunning ana shunday erta tonglaridan birida rotmistr Lixarevning uyida to'saldan aqlga sig'maydigan bir voqea sodir bo'ldi. Kutilmaganda eshik qo'ng'irog'i chalindi, xizmatdagi askarning oyoqyalang ohista va yengil yurib, eshik tomon borgani eshitildi, so'ng tashqaridan kimdir ataylab baland ovoza o'kirdi:

– Uyda kim bor?

Eshikni lang ochdi-da, mehmon oshxonaga etigi bilan gurs-gurs bosib, shportlarini sharaqlatib shovqin solib bostirib kirdi. Rotmistr boshini ko'tarib, uyquli ko'zlari bilan hayron qarab turardi: ro'parasida polkdosh do'sti kornet Elagin turardi, u jikkak, ozg'indan kelgan, sochlari malla, sepkil yuzli, qiyshiq oyoqlari o'ziga mos, nimjon, egnida buni u har doim o'zining eng «o'jiz» tomoni deb qayta-qayta takrorlashni xush ko'radigan boshang ust-boshda edi. U yozgi shimelini tez yechib,

6

uni stulga tashladi-da, baland ovoza: «Mana sizlarga mening pogonlarim!» – dedi. So'ng devor ro'parasidagi divanga kelib cho'zildi va qo'lini boshi orqasiga qo'ydi.

– To'xta, to'xta, – dedi ming'irlab rotmistr lo'q ko'zlarini undan uzmay, – qayerdan kelayapsan, senga nima bo'lgan o'zi?

– Men Manyani o'ldirdim, – dedi Elagin.

– Mastmisan? Qanaqa Manyani? – dedi rotmistr.

– Mariya Iosifovna Sosnovskaya degan artistni.

Rotmistr oyog'ini divandan tushirdi:

– Nima, hazillashyapsammi?

– Afsuski yo'q, balki bu yaxshiilikdir, yoki yomonlikka.

– Kim u? Yana nima bo'ldi? – qichqirdi grafi mehmonxonadan turib.

Elagin cho'zildi-da, oyog'i bilan eshikni yengil tepib, lang ochib yubordi.

– Bo'kirma, – dedi u. – Bu men, Elaginnan. Men Manyani

otib qo'ydim.

– Nima? – dedi grafi va bir lahza indamay turdi-da, birdan xoxolab kulib yubordi. – Mana, gap qayerdal! – bagirdi u quvnoqlik bilan. – Voy xudo, seni bu gal uzringni qabul qilamiz. Yaxshiyamki uyg'otding, bo'lmasa yana uxlab qolgan bo'lardik, kecha yana soat uchgacha rosa ko'ngilxushlik qilbmiz.

– Chin so'zim, uni o'ldirdim, – qat'iy turib takrorladi Elagin.

7

— Aldayapsan, ukajon, aldayapsan! — dedi mezbон ham paypog'ini kiya turib baland ovozdа. — Men bo'lsa rostdanam bir gap bo'libdi-da deb vahimaga tushayotgan edim... Efrеm, choy qani?

Elagin shinning cho'ntagiga qo'lini suqib, undan uncha katta bo'lmagan bir kalitni oldi va uni yetkasi osha stolga uloqtirib, dedi:

— Boring, ishonmasangiz o'zingiz ko'ring...

Sudda prokuror Elagin voqعاتini tashkil etgan surbetlik, hayosizlik va shunga o'xshash ba'zi dahshatli manzaralar haqida ko'p gapirib, asosiy e'tiborni ko'proq shu tomonga qaratishga urinardi. O'sha tong rotmistr Lixarev dastlabki daqiqalardagi na o'zi aytganidek, hech qanday «g'ayritabiiylik»ni, Elaginning oqarib ketgan yuzini, ko'zlarida hech bir «vahshiylik»ni payqamaganini, so'ngira esa «undanam-bundanam hayratdan yoqa ushlaganini» esdan chiqargandi...

II

Shunday qilib, o'tgan yilning 19-iyun erta tongida mana bunday voqea yuz bergandi.

Graf Koshits va kornet Sevskiy yarim soat ichida Sosnovskaya yashagan uyniing yo'lagi oldida hozir bo'ldilar. Endi ko'ngilga hazil sig'masdi.

Aravakashni uchirib haydashga majbur qilishdi, yetib kelgach, aravadan otilib chiqib, shosha-pisha kalitni qulf

teshigiga suga boshlashdi, qo'ng'iroqni ham zo'r berib bosishdi, lekin kalit eshikka tushmadi, uyniing ichidan ham hech qanday sado eshitilmadi. Toqatlari toq bo'lib, shoshib tashqariga chiqishdi-da, qorovulni izlay ketishdi. Qorovul orqarig'akdan chopib oshxona tomonga o'tdi, qaytib kelib, oqsoch xo'nniing aytishiga qaraganda, Sosnovskaya uyida tunamaganini — qo'lga qandaydir o'rog'liq narsani ko'tarib, kechqurun chiqib ketganini aytdi. Graf va kornet hayron bo'lib qolishdi: endi nima qilishadi? O'ylab-o'ylab, yetka qisqancha qorovulni ham o'z'lari bilan birga olib, qismga jo'nadilar. U yerdan turib rotmistr Lixarevga qo'ng'iroq qilishdi. Rotmistr telefondan baqirib berdi:

— Bu tentakning dasidan dod solishga ham tayyorman, u Sosnovskaya turadigan uyga emas, ular uchrashib turadigan ishratxonaga borishlarini aytishi kerak edi: Starograd ko'chasi, o'n to'rt. Eshiyapsizmi? Starograd ko'chasi, o'n to'rt. Xuddi Parij ishratxonalariга o'xshab to'g'ri ko'chadan kiritiladi...

Ular Starograd ko'chasi tomonga yugurib ketishdi.

Qorovul izvoshechi o'rniга o'tirdi, o'zini vazmin, erkin tutgan holda daha nazoratchisi zobilarining ro'parasiga cho'kdi. Havo issiq, ko'chalar sershovqin, odamga to'la, shunday oftoob charaqlagan, hayot qaynagan bir tongda qayverdadir odam o'lib yotganiga ishonging kelmasdi. Nahotki, yigirma ikki yoshi Sashа Elaginning qo'lidan shunday ish kelsа. Bunga uyniing qanday

qo'li bordiykin? Uni nima sababdan o'ldirdi? Qanday o'ldirdi? Hech nimani anglab bo'lmadi, savollarning hammasi javobsiz qolardi.

Starograd ko'chasidagi ikki qavatli, eski fayzsiz uy yoniga kelib to'xtaganlarida, ularning aytishlaricha, «butunlay ruhlar tushib ketgandi». Nahotki, bu ish shu yerda sodir bo'lgan bo'lsa? Nahotki, bularni ko'rish shart bo'lsa? Shunday deysan-u, ko'rmasa bo'lmadi ham. Biroq daha nazoratchisi birdan sergaklandi, o'zini tetik va bardam tuta boshladi.

— Kalitni bering-chi, — dedi u quruq va qat'iy ohangda. Zobilar qorovullarga xos hadik bilan kalitni unga tutishdi.

Uyning o'rtasida darvoza bor edi, uning ortida yolg'iz daraxt o'sib turgan choqina hovli, to'q-kulrang tusdagi tosh devor oldida daraxt yanada yashiroq bo'lib ko'zga tashlanardi. Darvozadan o'ng tomonda to'g'ri ko'chaga chiqadigan haligi sirli eshik bo'lib, endi uni ochish kerak edi. Daha nazoratchisi qovog'ini uygancha kalitni qulfga solgan edi, eshik ochildi-qoldi va graf bilan kornet qandaydir qop-qorong'i yo'lakka o'xshash kerakligini bilgandek, qo'lini oldinga cho'zdi-da, devorga shap etib urdi, tor va huvillagan xona birdan yorishib ketdi. Xona o'rtasida ikkita oromkursi, uning o'rtasida stolcha, stolcha ustida esa tovuq go'shti, meva qoldiqlari bilan to'la ikopchalar bor edi.

Bundan ham dahshatlirog'i hali oldinda edi. Yo'lakning o'ng tomonida qo'shni xonaga o'tiladigan yo'l bo'lib, u xona ham qop-qorong'i edi, shiftiga qora shoyi soyabon tortilgan, tagidan esa sopol fonus o'rnatilgan bo'lib, xuddi go'rni yoritgandek yoritib turardi. Xona devorlarining tepasidan pastigacha qandaydir qora mato qoplangan bo'lib, hammayog'i berk, derazasiz edi. Bu yerda ham to'rda katta, pastqam turk divani bo'lib, unda ichki ko'yilakda ko'zlari va labi yarim ochiq, oyoqlari biroz kerilgan, yuzlari oppoq oqargan, tengi yo'q, yoshgina sohibjamol cho'zilib yotardi.

Kirganlar taqqa to'xtab, qo'rquv va hayratdan bir zum qotib qolishdi.

III

Marhumaning noyob husn egasi bo'lishiga sabab, u o'z noyobligi bilan, masalan, nuqsonsiz ayollarni tasvirlaydigan zamonaviy rassomlar o'zlariga qo'yadigan talablarni qondira olardi. Bu yerda luzumli hamma narsa muhayyo edi: sarvdek qaddi-qomat, tong kabi tiniq badan, ixcham, nuqsonsiz silliq oyoqlar, bolalarday ma'sum va jozibali lablar, bejirim, muassis jonsiz edi, barchasi toshday qotib, tusi o'chib, bu go'zallik marhumani borgan sari battar qo'rqinchli qilib borardi. Soch turmaklari shunday saqlangandiki, shu alfozda ham bemalol

balga kirib borsa bo'laverardi. Boshi divanning ko'tarilgan yondoriga qo'yilgan, sal-pal ko'kragiga tegib turgan iyagi, uning yarim ochiq ko'zlari va butun chehrasiga qandaydir o'ychanlik va hayrat bag'ishlab turardi. Shift tagidagi marhuma uzra qanotlarini keng yoyib turgan qandaydir yirtqich qushga o'xshash qora soyabon tubiga osig'ilq shisha chiroq bularning barchasini g'ira-shira yoritib turardi.

Xullas, bu manzarani ko'rgan daha nazoratchisi ham dong qotib qoldi. So'ng bu ishni batafsilroq o'rganish maqsadida hammalari cho'chibgina unga yaqinlashdilar.

Marhumaning na'fs yalang'och qo'llari bo'yi baravarida to'g'ri, tekis cho'zilib yotardi. Ko'kragida, ko'ylagining jimjimador to'rida Elaginga tegishli bo'lgan ikkita tashrif qog'ozlari, yerda esa yalang'och oyoqchalarga nisbatan g'oyatda qo'pol tuyulib turgan gusarlar qilichi yotardi. Graf bema'ni xayolga borib, uni sopidan chiqarib, qon izlari bor-yo'qligini bilmog'chi bo'ldi. Daha nazoratchisi uni bu noqonuniy harakatdan to'xtatib qoldi.

— Ha, albatta, albatta, — shivirlab ming'irladi graf, — to'g'ri, hali hech nimaga tegish mumkin emas. Meni hayron qoldiradigani shuki, hech qayerda hech qanday qonni, biron-bir jinoyat izini ko'rmayapman. Afidan zaharlanish bo'lsa keragov?

— Sabr qiling, — dedi nasihatomuz ohangda daha nazoratchisi, — tergovchi va doktorni kutaylik. Lekin, zaharlanishga ham o'xshab ketayapti...

Zaharlangan bo'lishi aniqqa o'xshaydi. Hech qayerda — na yerda, na divanda, na badanda, na marhumaning tungi ko'ylagida qondan asar yo'q edi. Divan yonidagi oromkursida ayollar pantaloni, tungi ko'ylak, ularning tagida esa sadafdek tovlanib turgan moviyrang ko'ylak, yaxshigina to'q-kulrang matodan yubka va kulrang shoyi manto. Bularning hammasi divanda tartibsiz sochilib yotsa-da, lekin biron-tasi ham bir tomchi qon bilan bulg'ammagandi. Divan tepasidagi tokchadan topilgan bo'sh shampandan idishlar va po'kaklar, sham qoldiqdari, soch to'g'na'g'ichlari, yozib, yirib tashlangan qog'oz parchalari, yoritilgan «Or. Pulv» degan qop-qora vahimali yozuvli shisha idish ham zaharlanish bo'lsa kerak, degan fikrni tasdiqlab turardi.

Daha nazoratchisi, graf va kornet birlari olib, birlari qo'yib navbatma-navbat yoritqidagi yozuvni o'qib turganlarida ko'chadan ekipajning shovqini eshitildi: doktor bilan tergovchi yetib kelgandi. Bir necha daqiqadan so'ng Elaginga gaplari haqiqat bo'lib chiqdi. Sosnovskaya chindan ham revolverdan ammo o'itib o'ldirilgandi. Ko'ylakdan qon dog'lari topilmadi. Ammo ko'ylakning tagida, yurak atrofida ko'kish toqontalash dog'ni topishdi. Dog'ning o'rtasida chelvari kuygan, dumaloqlangan to'molcha bilan yopilgan uchun hech bir joyi bulg'amagan qop-qora qon tomchilab turgan jarohat ko'rinishi turardi.

¹ Manto — ayollarning mo'ynali palatosi, shuba.

Shifokorlar tekshiruvini yana nimaga aniqlik kiritdi? Ko'p narsaga emas: marhumning o'ng o'pkasida sil xastaligidan qolgan izlar bor; yaqindan turib otilgani uchun o'lim bir lahzaning o'zida sodir bo'lgan; shu alfozda ham marhuma bitta-yarimta so'z aytishi mumkin bo'lgan; qotil va uning qurboni o'rtasida hech qanday kurash bo'lmagan; u shampandan vinosini ichib, ortidan uncha ko'p bo'lmagan af'yuni porterga (zaharlanishga ozlik qilardi) qo'shib ichgan, va nihoyat, uning bu mash'um kechada erishgani bir erkak bilan qovushgani bo'lgan...

Bu erkak nimaga, nima sababdan ayolni o'ldirdi? Elaginining bu savolga javobi shunday edi: ularning har ikkisi – u va Sosnovskaya – «fojiali ahvolda» edilar, ular bu ahvoldan qutulishning o'limidan boshqa chorasini ko'rmaganlar. Sosnovskayani o'ldirib, Elagin uning buyrug'ini ado etgan, xolos. Marhumning o'limi oldidan yozgan xatlari esa bularning barchasini inkor etardi. Uning ko'ylagi ko'krigidan Elagininga tegishi bo'lgan, marhumning o'z qo'llari bilan polyak tilida (aytish kerakki, savodsizlarcha) yozilaverib, to'lib, titilib ketgan tashrif qog'ozini topishdi. Shulardan birida bunday so'zlar yozilgan edi:

– «Teatr boshqaruvi raisi general Konovnititsing! Do'stim! Bir necha yillik oliyanob do'stlik uchun sendan minnatdorman... Senga so'nggi salomimni yo'llay turib, mening oxirgi chiqishlarimdan tushgan pulning hammasini onamga berib qo'yishingni iltimos qilardim...»

Boshqasida:

(14)

– «Bu odam meni o'ldirib, to'g'ri ish qildi... Baxtsiz, bechora ona! O'z xohishim bilan o'lmaganim bois meni afv etishingizni so'rardim... Ona! Biz ko'rishamiz... u yerda, arshi a'loda... Sezayapman – bu oxirgi damim...»

Sosnovskaya shunga o'xshash tashrif qog'ozlariga o'zining o'limi oldidan bitgan boshqa maktublarini ham yozib qoldirgan. Ular to'kachda mayda-mayda yirtilgan holda yotardi. Ularni yig'ib, yelimlab, quyidagilarni o'qishdi:

– «Bu odam mening va o'zining ajalini talab qilyapti... Bu yerdan tirik chiqishga umid yo'q...»

– «Xullas, mening kunim bitdi... Xudoyim, meni yolg'iz qoldirma... Men so'nggi xayolimni – onamga va muqaddas san'atga bag'ishlayman...»

– «Oxiri yo'q, tubsizlik! Bu odam mening taq... Meni qutqar, Xudoyim, o'zing madad ber...»

Va nihoyat, eng sirlisi:

– «Quand meme pour bonjours...»¹

Barcha maktublar – marhuma yonidan topilganlari ham, to'kachda parchalangan holda yotganlari ham go'yo Elaginining so'zlariga butunlay zid edi. Lekin, hamma gap o'sha «go'yo»da edi. Elaginining taqdirini hal qiluvchi o'sha Sosnovskayaning yonidan topilgan «Men o'z xohishim bilan o'lmayapman», degan so'zlari yozilgan tashrif qog'ozini yirtilib tashlansa bo'lmamidi?

¹ Endi, alvido... (frans.)

(15)

Elagin xatlarni yirib tashlamangina emas, balki o'zi bilan olib ketmagan ham edi, aksincha, o'z qo'li bilan (buni yana boshqa kim ham qilardi?) eng ko'rinari yerga qo'yib qo'ygan. Shoshib qolganidan ularni yirtmagandir. Bunday paytda yirtishni esdan chiqargan bo'lishi mumkindir. Ming shoshmasin, o'zi uchun xatari bo'lgan bunday maktni u qanday qilib marhumning ko'krigiga solib qo'ysin? U o'zi umuman shoshib qolganmikan? Aslo, u marhumning u yiq-bu yiq'ini tartibga keltirgan, ustini ko'ylak bilan yopgan, yarasiga shunchayin ro'molcha bostirib qo'ygan-da, o'zini ham tartibga keltirgan... Yo'q, bu yerda prokuror haq: bularni shoshganda bajarib bo'lmadi.

IV

Prokuror shunday dedi:

– Jinoyatchilar ikki xil bo'ladi. Birinchisi, tasodifiylar bo'lib, ular jinoyatni g'azab va nafrat ustida, ishlari o'ngdan kelmay qolgan vaqtda sodir etadilar, bu ilmiy tilda «oniy aqisizlik» deyiladi. Ikkinchisi, sodir etayotgan jinoyatni oldindan o'ylab, yomon niyatda qasddan sodir etadi: bular tug'ma jinoyatchilar bo'lib, jamiyatning, jamoat tartibining dushmanlari, ya'ni «odamxo'r jinoyatchi»lardir. Biz sudlanuvchi kursida o'tirgan odamni bu toifalarning qaysi biringa kiritish bo'ladi? Albatta, ikkinchisiga. U, shubhasiz, tajribali jinoyatchi, u jinoyat sodir etdi, chunki u yallo qilib yurib, axloqsiz va bebosh yashashdan quturib ketgandi...

Bu tantanali nutq (Elagin to'g'risida shahrimizning umumiy fikrini ifoda etgan bo'lsa-da) favqulodda g'alati edi. Elagin sudda yuzini qo'li bilan odamlardan pana qilib, tirsagiga suyanib o'tirdi va savollarga qisqa-qisqa, g'ijibgina, ma'yus javob berib turdi. Bir tomondan prokuror haq edi: sudlanuvchi o'rnida o'tirgan unaga-bunaga jinoyatchi emas, u hatto «oniy aqisizlik»dan ham lat yemagan.

Prokuror o'rtaga ikkita savol tashladi: birinchidan, o'zi jinoyat jazavada, ya'ni hayajonda sodir etilmaganmikan, ikkinchidan, u ixtiyorsiz ravishda qotillikka hamkor bo'lmaganmikan, – dedi va har ikkala savolga ham o'zi to'la ishonch bilan: yo'q, aslo, – deya javob qaytardi.

– Yo'q, – dedi u birinchi savolga javob bera turib, – hech qanday jazava to'g'risida gap ham bo'lishi mumkin emas, negaki, jazava holati bir necha soatga cho'zilmaydi. Elagin nimadan ham jazavaga tushardi?

Oxirgi masalani hal qilish uchun prokuror o'ziga juda ko'p savol berdi va shu ondayoq ularni rad etib, masxaramuz kilib qo'ydi-da, dedi:

– O'sha mash'um kunda Elagin o'zida nima sodir bo'lganiga maganmikan? Yo'q, u o'zi ko'p ichkanmikan? Sodir etgan ish magan.

– Uning salomatligi joyida bo'lganmi yoki yo'qmi? Uning tekshiruvdan o'tkazgan shifokorlarning fikriga qo'shilganmi? Buni sog'lom, lekin o'zini tiyishni mutlaqo bilmasdan sodir etganmi?

2- Uch nusf

– Agar u haqiqatan ham o'sha ayolni sevgan bo'lsa, unda jazava sevgan ayoli bilan er-xotin bo'lolmasligi tufayli kelib chiqmadimikin? Yo'q, bunday bo'lishi mumkin emas: chunki sudlanuvchi unga g'amxo'rlik qilmagan, birga bo'lish uchun biror-bir qat'iy chora ham ko'rmagan.

Bundan keyin:

– Balki Sosnovskayaning chet elga ketishi uni shu ko'ygga solgandir? Yo'q, ayolning jo'nab ketishini u avvaldan bilgandi.

– Balki Sosnovskayaning chet elga jo'nashi tufayli aloqalariga darz ketgandir? Bunday ham emas, chunki aloqalarining uzilishi haqida bu kechadan avval ham ko'p marotaba gaplashilgan. Agar shunday bo'lmasa, unda nima axir? Nima, unda o'lim to'g'risida gaplashishganimi? Xonadagi g'alati holat, shayton vasvasasi, umuman, o'sha vujudni o'rtaguvchi «qora» tunde unga azob berarmidi? O'lim haqidagi gap-so'zlar Elagin uchun yangilik bo'lolmasdi: bunday mish-mishlar o'zi va ma'shuqasi o'rtasida to'xtovsiz bo'lib, ko'ngliga ham urgandi. Shayton vasvasasi to'g'risida so'z ochishning o'zi kulgili. Uni g'oyatda zavqsiz narsalar: kundalik kechki ovqat, undan qolgan qoldiqlaru bo'shagan shishalar, hatto afv etasiz, tungi hojatbaror idishlar ham batamom tiyb qo'ygandi.

Elagin yegan, ichgan, hojatxonaga borgan, goh vino deb, goh qalamtarosh deb boshqa xonalarga ham chiqqan...

Prokuror shunday xulosa yasadi:

(18)

– Bungacha Elagin qotillik sodir etganimdi, agar bu marhumga xohishga ko'ra ijro etilgani inobatga olinsa, bahsni cho'zishga hojat ham qolmaydi. Elagin Sosnovskaya o'zini o'ldirishni ko'raganini aytib, uning «o'layapman, lekin o'z xohishim bilan emas» degan mazmunda yozilgan, o'zi uchun fojiali yakun topgan maktubini taqdim etib, bizni asossiz ishonitirmoqchi bo'lyapti.

V

Prokuror nutqidagi tafsilotlarning ko'piga e'tiroz bildirish mumkin. «Sudlanuvchi mutlaqo sog'lom...» Lekin, kasallik bilan salomatlikning, aql bilan aqlsizlikning me'yori qayerda? «U olla qursh haqida o'ylamasdi ham...» O'ylamaganining boisi, avvalambor, bari behudaligiga ishonardi: ikkinchidan, nahotki, sevgi va nikoh bir-biri bilan shunchalik bog'liq bo'lsa? Elagin Sosnovskaya bilan nikohdan o'tganda, umuman, o'rtadagi bar-cha fojialarga chek qo'yib, bir yo'la xotirjam bo'laridimi? Har qanday kuchli, hatto, umuman, unchalik oddiy bo'lmagan sevgida ham qanday qilib bo'lsa-da, nikohdan bo'yin tovlashdek antihqa bir xususiyat borligini nahotki hech kim bilmasa?

Takror aytaman, bular tafsilot, xolos. Aslida prokuror haq gapni aytgandi: bu jazava natijasi emasdi.

U yana shunday dedi:

– Shifokorlar xulosasida Elagin, jazavadan ko'ra ko'proq xotirjam bo'lgan, men esa uni nafaqat xotirjam bo'lganini,

(19)

balki bu bilan hammamni hayron qoldirganini tasdiqlayman. Biz bunga jinoyat sodir etilib, so'ng tartibga keltirilgan va u yerda Elagin yana uzoq qolib ketgan xonamni ko'zdan kechirganingizda amin bo'ldik. So'ng Elaginning Starograd ko'chasidagi uydan xotirjam chiqib, eshikni shoshmay, yaxshilab qulflanganini ko'rgan tergovchi Yaroshenkonning ko'rsatmasi. Va nihoyat – Elagin xulqi haqida rotmistr Lixarev fikri. Masalan, Elagin kornet Sevskiy uni «aql-hushini yig'ib olishi»ga ishonitmoqchi bo'lib, Sosnovskaya o'zini-o'zi otmaganmi, shuni eslab ko'rishini so'raganida, u nima degan? U: «Yo'q, akaginam, hammasi juda yaxshi esimd!» – deya o'sha zahoti qanday otganini tasvirlab bergan. Tergovchi Budbergni «Elagin o'z yoqimsizligi bilan hayron qoldirgan, ya'ni u iqtidoridan so'ng ham sovuqqonlik bilan choy ichib o'tirgan». Tergovchi Foxt esa hayraidan yoqa ushladi: «Janob shtab rotmistri, – kinoyali dedi Elagin, – umid qilamanki, meni bugunq o'qishdan ozod qilasiz. – Bu shu qadar dahshatli ediki, – dedi Foxt, – kornet Sevskiy buni ko'tarolmay ho'ng'rab yig'lab yubordi...» To'g'ri, rotmistr polk komandiri huzurdan unga chiqarilgan buyruqni olib kelganida, Lixarev va Foxtning yuzidan, eng muhimi, endi u zobit emasligini tushunganida Elagin yig'lab yuborgan vaqt-lar ham bo'lgan. Xuddi shunday damlarda u ho'ng'rab yig'lab yuborgan, – dedi-da, prokuror ham ishini shu joyda yakunlab qo'ya qoldi.

Albatta, so'nggi jumla yanada g'alatiroq chiqdi. Shunga o'xshash boshga tushgan musibat seni tarashadek qotirgan baxtsiz damlaringda, to'satdan uyg'onib ketish, hatto arzimam, muluqo ahamiyat kasb etmagan, tasodifan ko'zingga tushgan biror narsa ham, dabrurustidan senga avvalgi shodon hayoting-m, umidsizlikka to'la kunlaringni va shu damdagi ahvolingning bor dahshatini yodingga solishini kim bilmaydi deysiz? Barcha voqealar Elagina bu shunchaki, ahamiyatsiz va tasodifiy narsalar emasligini unga eslatib qo'ydi. Axir uni tug'ma zobit desa bo'lardi – uning o'n ajdodi harbiy xizmatchilar bo'lgan. Endi esa u birdan zobit bo'lmay qoldi. Uning zobit emasligining sababi faqat bu emasdi, – u endi o'z hayotidan ortiq ko'rganini, chin yurakdan sevgan ayolining bu yorug' olamda yo'qligi uchun ham zobit bo'lmay qolgandi, bunday qabih ishni uning o'zi o'z qo'llari bilan sodir etgandi.

Biroq, bu ham tafsilot, xolos. Eng asosiysi, «oni y aqlsizlik» haqiqatan ham bo'lmagan. U holda nima sodir bo'lgandi? Prokuror tan olib aytdiki, bu shubhali ishda asosiy e'tiborni birinchi navborda Elaginning fe'l-atvori muhokamasiga va Sosnovskaya bilan oralaridagi munosabatni qanday aniqlashga qaratish kerak! So'ng prokuror qat'iy turib dedi:

– Oralarida hech qanday o'xshashlik bo'lmagan ikki shaxs topishshdi...

Rosidanam shunday bo'lganmikan? Hamma gap shunda edi...

VI

Odatda, bunday paytida odam, tibbiyot tili bilan aytganda, balogʻat yoshini boshidan kechiradi, hayotda esa bu – ilk muhabbat koʻrinishida boʻlib, negadir, bunga doim shoirona, va umuman olganda, gʻoyat yengilliklik bilan qaraladi. «Ilk muhabbat»ga tez-tez fojia, qaygʻu hamrohlik qiladi, lekin mulqo hech kim bunday paytida odamlarni shunchaki hayajon, azob emas, balki undan xiyala teran, murakkab bir hissiyat oʻrtalayotgani haqida oʻylamaydilar; hali boshga tushmagan narsalar uchun kuyunishadi, balogʻat davriming vahimasi, oʻzni namoyon etishning mashaqqati, ilk jinsiy mayl. Agar men Elaginning oglovchisi boʻlganimda, suddan uning yoshiga aynan shu nuqtai nazardan kelib chiqib eʼtibor qaratishlarini va qarshimizdagi odami shu maʼnodan, mulqo tengi yoʻqligini inobatga olishlarini oʻtingan boʻlardim. «Navqiron zobit, es-hushini yoʻqotib, ays-ishratga berilgan», deya prokuror koʻpchilik fikrini takrorladi-da, haqligini isbotlash maqsadida hikoyani boshqa bir guvoh – artisti Lisovskiyga oshirib yubordi: Elagin bir kuni kunduzi teatrga kelib, artistlar mashq qilishga tarqalishayotganda, uni koʻrib qolgan Sosnovskaya chaqon chetga oʻtidi-da, Lisovskiyning panasiga yashiritib: «Amaki,

Ha, aynan shunday: miyasi aynigan odam, lekin nimadan.
 mulholki, «bebosh, bema'ni turmushdan bo'lsa?»

Deyish mumkinki, Elagin asilzoda va boy oiladan chiqqan. Onasi (qarangki, u ortiqcha hayajonga g'oyat moyil toifadan bo'lgan)dan u juda erta yetim qolgan, otasi esa berahm, qattiqqo'l odam bo'lgan. U doim shu qo'rquv tufayli otasidan uzoqlashib turib katta bo'lgan. Prokuror ayovsizlarcha Elaginning na'qat taxliq, balki jismoniy qiyofasini ham osongina chizib tashladi.

Keyin shunday dedi:

Keyin shunday o'ldi:

Shunaga, janoblar, qahramonimiz mana shunday — «ko'rkam» zotli libosida yurgan. Endi ahvoliga bir qarang-a. Endi uni bezaydigan hech vaqosi qolmagan; qarshingizda past bo'yi, bukir bir yigitchani, o'zining malla mo'ylovi, betayin, hec tibor boqib turgan basharasi, egnidagi qop-qora kamzuli bilan bir oz Otelloni yodga soluvchi odamni ko'rib turibsiz. Menimcha, unda nasl buzilishining o'ziga xos belgilari yaqqol ko'zga tashlanib turardi. Zero, ba'zi hollarda, aytaylik, otasi ko'zidan narida o'zini ozod his etganda va yana qonuni chetlashga imkoniyat tug'ilganda, odamlar bilan munosabarda biror-bir to'siq bilan hisoblashib o'tirmaydi.

Nima ham derdik, qo'poldan-qo'pol berilgan bu baholarning ko'pi rost edi. Bularni eshita turib, men avvalo bir narsaga tushunolmadim, axir, qanday qilib o'sha mash'um, o'ta chalkash bir fojia bu taxlit yuzaki yondashish mumkin: ustiga-ustak, unda nasidan-naslga o'tib kelayotgan belgi ham shundaygina ko'zga tashlanib turgan bir paytda, yana uni nimasi bilan ajratib olish mumkin: ikkinchidan, aytilgan ro'yrost gaplarda men haqiqatning bir bo'lagimigina ko'ra oldim, xolos. To'g'ri, Elagin otasidan bezib o'sdi. Lekin, bu jur'atsiz degani emas-ku, ayniqsa, ota-ona oldida. Ustiga-ustak ajdodlari, ota-bobolari bilan uni bog'lab turgan meros atalmish rishani teran his eta olish baxtiga muyassar bo'lgan bunday odam uchun. Ha, Elagin zobiga xos ko'rkam tashqi ko'rinishdan bebahra edi, lekin bu ham uning favqulodda qobiliyatli ekanidan darak emasmi: sinchiklab bir qarang-a, degan bo'lardim men prokurorga, malladan kelgan, oyoqlari ingichka, bukir bu odamga, o'shanda siz deyarli qo'rquv bilan kichik ko'zlari moviy (uni sizdan olib qochayotgan) bu sepkilli yuzi uchun ahamiyatsiz narsaning o'zi yo'qligini ko'rasiz. Va yana siz o'sha buzilgan nashning qudratiga bir e'tibor qiling-a: qotilik sodir etilgan kun, u ertalabdan o'qishda bo'lgan – va nonushtada olti qadah aroq, bir shisha shampan vinosi, ikki qadah konyak ichib, shunda ham mutlaqo hushyorlikni yo'qotmagan.

VII

Ko'pchilikning Elagin haqida bildirgan chitkin fikrlariga qarama-qarshi o'laroq, polkdosh do'stlari o'z ko'rsatmalari bilan uni himoya qilishga tayyor turardilar. Do'stlari u haqda faqat yaxshi gaplarni aytishdi. Masalan, eskadron komandiri u haqda fikr bildirib, bunday dedi:

Elagin polkka qadam qo'ygan kundan boshlab, zobitlar orasida odob-axloqi bilan o'zini ko'rsata oldi va doimo o'ta xushroq, g'amxo'r, kichik xodimlarga munosabatda ham odil bo'ldi. U fe'lidagi bir jihat – betayinligi bilan ajralib turardi. Lekin buning hech kimga zarari tegmasdi. Faqat unda kayfiyat o'zgarishi, ya'ni quvnoq odamdan ma'yusga, sergakdan indamasga, qat'iyyati odamdan birdan o'z qadr-qimmatini, kelajagiga ishonmaydigan odamga aylanib qolishi oson kechardi, xolos.

So'ng rotmistr Lixarev bunday fikr bildirdi:

Uning g'alatiroq ekanini aytmajak, Elagin g'amxo'r va yaxshi do'st, kamtari va kavgap, ba'zan sho'x, bebosh, ba'zan esa zavq-shavqqa to'lib-toshib bizni hayron qoldirardi. U yoninga kelib, Sosnovskayani o'ldirganiga iqrar bo'lganida, Sevskiy bilan Koshitsa Starogradskiy ko'chasidagi uyga yugurishdi. U ba'zan qo'rquvdan ho'ng-ho'ng yig'lar, ba'zan yovuzlaricha zaharxandalik bilan kulib qo'yardi. Uni qamogga olib ketishayotganda huzdan fuqaro kiyimiga qayerga buyurtma berishni so'radi...

So'zni graf Koshitsa davom ettirdi:

– Elagin tabiati to'kis odam edi. U bir vaqtning o'zida ham muloyim, ham asabiy, ta'sirchan va zavq-shavqqa to'la odamga aylanib ulgurishi mumkin edi. U teatrdan, musiqaadan o'zgacha ta'sirlanar bir zunda yig'lab yuborishi hech gap emasdi. U musiqa borasida ham ancha qobiliyati bo'lib, deyarli barcha cholg'u asboblari bema'lol chala olardi.

Boshqa guvohlar ham taxminan shularni aytishdi:

– U juda ishqiboz odam bo'lib, doim qandaydir chinakam, favqulodda bir narsani kutib yashardi...

– Do'stlar bazmida quvnoq, hatto joningga tegar darajada muloyim bo'lib, atrofidagi odamlardan shampan vinosidan ko'proq so'rab olardi-da, to'g'ri kelgan odamini shu bilan mehmon qilaverardi. Sosnovskaya bilan uchrasha boshlagandan beri hissiyotini iloji boricha sir saqlashga urinardi. U o'zgarandi, xayolechan, g'amnok yurardi. Bir kuni u o'zini o'ldirishga qaror qilganini aytib qoldi...

Elagin bilan yaqindan tanish bo'lganlar shunday ma'lumot berishdi. Sudda o'tirib, men uning portretiga bunday qora bo'yoqni prokuror qayerdan topgani haqida o'yladim? Balki unda biz bilmagan boshqa ma'lumot bormidir? Yo'o'q, bunday bo'lishi mumkin emas. Taxminimcha, prokurorning unga qora bo'yoq chaplashiga sabab, uning «baxti yoshlar» to'g'risidagi umumiy qarashlariga qo'shimcha, yana, sudning ixtiyorida turgan, yagona, Elaginning Kishinyovdagi do'stiga yuborgan xa-

tti o'qib bilganlari sabab bo'lgandi. Xatda Elagin o'z hayoti to'g'risida surbetlaracha so'zlab:

Men, og'ayni, butunlay loqaydlik qurshovida qoldim: menga endi hammasi baribir! Bugun yaxshi, xudoga shukr, lekin, ertaga nima bo'ladi – tupurdim, kechasi yotib o'yla – er-tal turib so'yla. Uchiga chiqqan aroqxo'r, salkam dong'i ketgan ahmoq degan nom ortirdim.

Bunday o'z-o'ziga baho chechangina prokurorning «o'z nafsimi o'ylab, lazzat ketidan quvgan Elagin, borini unga bag'ishlagan ayolni jamoat hukmiga tashlab, uni nafaqat umriga zomin bo'ldi, hatto so'ngi umidi – nasroniy urf-odatiga ko'ra dalil etilishdan ham mahrum etdi...» – degan nutqiga aloqasi bordek tuyulardi. Chindan ham aloqasi bormidi o'zi? Yo'o'q, prokuror xatidan bir necha satrgina olgandi, xolos. Xatning to'liq matni quyidagicha edi:

«Azizim Sergey. Xatingni oldim, kech bo'lsa-da, javob yozyapman, nima ham qilardik? Xatimni o'qib: «Buncha aji-buji, si-yobga tushgan pashsha o'rimalaganni!» – deb o'ylasang kerak. Nima ham qilardik, buyam bir yozuv-da, aytishadi-ku, agar oyuna degani bo'lmasa bormi, fe'l-atvorining baho beruvchilar ham topladi. Men o'sha-o'sha ishyoqmasligimcha qoldim, bilsang undan ham battar, ikki yillik mustaqil hayot va yana allanimalar menda o'z izini qoldirdi. Shunday gaplar borki, hatto Hazrat Sulaymonga ham aytoilmaysan! Agar bir kun kelib o'zimni gumdon qilganimi eshitib qolsang, hayron bo'lma,

deb aytib qo'yyapman. Men, og'ayni qandaydir loqaydlik domiga tushib qoldim: menga endi hammasi baribir! Bugun yaxshi, xudoga shukr, ertaga nima bo'lsa bo'lar, tupurdim, kechasi yotib o'yla – ertasi turib so'yla. O'zinga uchiga chiqqan aroqxo'r, dong'i ketgan ahmoq degan nom orttinganim qoldi. Ishonasanmi, yo'qmi, bilmadim? Ba'zan yuragimdagi kuchni, og'riqni, barcha go'zal, dabdabali, umuman, jin ur-sin, qalbm nimaga talpinsa, o'shanga mayni his etib tura-man. Balki buni yoshlikka yo'yarsan: nega endi men tenglar bunday holatlarni boshdan kechirmaydi? Men o'lgunday asabiy bo'lib qolganman: ba'zan qishda, kechqurun, bo'ron, sovuq bo'lishiga qaramay, o'rnimdan dast turaman-da, hatto hech nima bilan hayron qoldirib bo'lmaydigan shaharliklarni lolu hayron qoldirib, ko'chaga chiqaman-da, asta-sekin yuqoriab boraveraman – e'tibor qilyapsanmi, yana o'sha qayerlardadir qulog'imga chalingan ohangni tutish istagida o'zimi mutlaqo hushyor va xotirjam tutgan holda. Qani endi, tutolsami! Mayli, senga yoritilaman. Yuragimdan urib qoldi, unaqasi hech yerda yo'q... Endi bu haqda bas qilaylik. Iltimos, menga xat yozib tur, manzilimni bilasan: Nima deganing yodingdami? «Rossiya, kornet Elagina...»

Aqlga sig'maydi: hech bo'lmaganda bu xatlardan birontasi o'qilganda ham musharakat biror narsasi bo'lmagan ikki kimsa qanday qilib topishshidykin, deb aytilish mumkin bo'lmaydi?

Sosnovskaya haqiqiy polyak ayoli bo'lib, Elagindan katta, yoshi yigirma sakkizda edi. Otasi mayda amaldorlardan bo'lib, qizaloq uch yoshdiligida o'z joniga qasd qilgandi. Onasi ancha-pancha beva yashadi, so'ng xuddi o'shanday mayda amaldorga turmushga chiqdi va yana beva qoldi. Ko'rib turganingizdek, Sosnovskayalar oilasi o'rtaol oilalardan bo'lgan. Lekin toshqalarda toplamaydigan ajoyib samimiylilik va bizga ma'lum bo'lgan sahnaga bu darajada erta qiziqish unda qayerdan paydo bo'ldi ekan? Bunga uning oiladan yoxud o'zi o'qigan xususiy pansiondan olgan tarbiyasi sabab bo'lolmaydi. U juda yaxshi o'qigandi, bo'sh vaqtlarida ko'p mutolaa qilardi. O'qigan kitoblardan o'ziga yoqqan fikr va hikmatli so'zlarni yozib olib, mudom o'z hayotiga qiyoslab ko'rardi, umuman, u kundalikka o'xshash gaydlar qilib borardi, agar oylab qo'lga olmay tashlab qo'yilgan, bu parcha-parcha qilib yiritilgan qog'ozlarni kundalik deyish mumkin bo'lsa. Axir u bu kundalikka o'z orzu-umidlarni, hayotiga qarashlarini yozib, ko'nglini bo'shatardi, yana kirxona, ilkuvchi va boshqa allanimalarga ketgan xarajatlarni ham kiritib borardi-da. U aynan qanday gaplarni ko'chirib olardi?

«Birinchii baxt, bu – dunyoga kelmaslik, ikkinchisi esa, ilomga kelish». Ajoyib fikr!

– Yorum' dunyo o'lgudek zerikarli, toqatni-toq qiladi, yurak koritqulodda nimagadir talpinadi.

– «Odamlar u dunyoga ravona qiladigan qiynoqlariga tushinishga qodir», Myusse.

– Men hech qachon turmushga chiqmayman. Bu haqda hamma gapiryapti. Bunga Xudo va Ayl nomi bilan qasam ichaman.

– Yo muhabbat, yo o'lim. – Men sevadigan odam Yer yuzida bormikan o'zi? Bundayi yo'q, bo'lishi ham mumkin emas! Unda telbalarcha sevganim bu dunyoni qanday tashlab ketaman!

– Qo'rqinchli, maftunkor, sirti muhabbatni yerdan ham, ko'kdan ham topib bo'lmaydi...

– Oyim boylik uchun erga tegishimni xohlaydi. Men, boylik uchun-a! Sevgi degan so'z bu zaminga begona, unda azob-uqubat ham, joziba ham yetarli, afsus, men bunday tuhfadani benasibman!

– Hisobsiz yirtqich ko'zlar menga yeb qo'ygudek boqadi, men o'zimni xuddi maxluqlar makonida bo'lgandek his etaman.

– «Uning hayotdagi barcha toat-ibodatlari qalbi tubidagi-larni pinhon saqlashga qaratilgan bo'lsa-yu, unga suqulib kira oldim, deya kim ham maqlana olardi?», Myusse.

Sosnovskaya pansondagi kursni tugatgach, onasiga o'zini san'atga bag'ishlashini aytganda, mehribon katoliklardan bo'lgan onasi avval-boshda buni eshitishni ham istamadi, qizi esa boshqalarga o'xshamasdi, birovga itoat etish u yoqda tursin, hatto onasiga ham elburutdan ta'sir o'tkazib, Mariya Sosnovskayaning hayoti oddiy, shuhratsiz bo'lishi mumkin emasligiga uni ko'ndirgandi.

U o'n sakkiz yoshida Lvovga jo'nadi va ko'p o'tmay o'z orzusini to'yobga chiqardi: sahnaga ham biron-bir qiyinchiliksiz erishdi va tez orada nazarga tushdi. Omma orasida ham tez tanildi, ancha jiddiy bo'lgan teatr san'ati olamida, atamning uchunchi yilida bizning shaharga taklif etildi. Lvovga kelgan kunidan oq, deyarli, avvalgidek, kundaligini jorita boshladi:

– «U haqda gapirishyapti, kulishyapti, yig'lashyapti, uning o'zi kim, kim biladi?», Myusse.

Agar onam bo'lmaganida, o'zimni o'ldirgan bo'lardim. Bu mening doimiy orzum...

Men shahar tashqarisiga chiqqanimda, u yerdan tubsiz, ajoyib osmonni ko'raman va shu lahzada menga nima bo'layotganini anglolmay qolaman. Shu payt ovozim boricha qichqirgim, kuylagim, biron nima o'qigim, yig'lagim, sevirib qolgim va oxiri o'lgim kelib ketadi!

Men o'limning eng go'zalin tanlayman. Ichangina uy olaman-da, uni motam matosi bilan qoplayman. Devor ortida kuy yangraydi, men esa oddiygina oq ko'ylakda, atrofmidagi o'z ifori bilan o'ldiruvchi gullar ichida yotaman. O, bu qanday muhabbat!

Keyin:

– Hamma tanamga muhtoj, ruhimga emas...

– Boy bo'lganimda butun dunyoni kecardim va undan muhabbatimni ayamagan bo'lardim...

– «Inson nima istashini o'zi bilarmikan, o'yaganlariga o'zi ishonarmikan?», Krasinskiy.

Va nihoyat:

– «Yaramas!»

Qilgan ishini paygash uncha qiyin bo'lmagan bu yaramas yana kim bo'ldi ekan? Anig'i shuki, u bor, uning mavhum shaxs bo'lishi mumkin emas. «Lvovdayoq, – dedi tergovchi Zauze, Sosnovskayaning xizmatdoshi, – u kiyimmasdi, yechinib xizmatini ado etardi, tanishlariyu muxlislarini uyida, ochiq-sochiq tungi ko'ylakda, yalang'och oyoqlarini ko'rsatib qabul qilardi. Uning go'zalligidan hamma lol qolardi, bu, ayniqsa, yangi kelganlarga ko'proq ta'sir qilardi va ular bundan hang-mang bo'lib qolardilar. Sosnovskaya shunda: «Aslo hayron bo'lmang, bularning bari o'zimmiki», – deya tizzasidan tepasini bemaolol ochib ko'rsatardi. Shu bilan birga u tez-tez ko'z yoshi to'kib, – uning muhabbatiga munosibi yo'qligini va birdan-bir najoi o'lim ekanini bot-bot ta'kidlardi...

Mana, Konstantinopolga, Venetsiyaga, Parijga birga borgan, Krakov va Berlinda u bilan birga bo'lgan «yaramas» ham paydo bo'lib qoldi. Bu gandaydir galsiyalik yer egalaridan bo'lib, favqulodda badavlat odam edi. Sosnovskayani yoshligidan yaxshi bilgan tergovchi Volskiy u haqda shunday dedi:

– Men Sosnovskayani hamisha axloqsiz ayol deb hisoblaganman. O'lkamiz fuqarosi va artist sifatida o'zini ganday tutishni mulahoqa bilmasdi. U faqat pulni va erkaklarni xush

ko'rardi, xolos. Bu beadab, ganday qilib qizaloq paytidayoq o'zini keksa galsiyalik to'ng'izga topshirdi ekan?

Sosnovskaya o'z o'limi oldidan Elagin bilan qilgan subhahida aynan shu «to'ng'iz» haqida gapirib bergandi. Shu yerda u beparvolik bilan Elagina shikoyat qilib:

– Men o'z holimcha o'sdim, menga hech kim qaramagan, men o'z oilamda, butun yorug' olamda barchaga begona edim. Butun avlodi bilan la'natga uchratgur bir xotin meni, ishonuvchan, pokiza bir qizni fahsh yo'lga boshladi... Faqat dahshat bilan o'ylash mumkin bo'lgan, ablahlarning ablahi bo'lib chiqqan bir odamni men Lvovda xuddi o'z otamdek yaxshi ko'rib qolgandim. U meni nashaga, vinoga o'rgatdi va meni Konstantinopolga olib ketdi. U yerda uning butun boshli harami bo'lib, u o'z haramidin yotib, yalang'och joriyalarini tomosha qilardi-da, meni ham ulardек yechinishga majbur etardi, u shunday ablah va pastkash odam ediki...

IX

Shahrimizda Sosnovskaya to'g'risida tezda mish-mish gaplar turgaldi.

– Lvovdayoq, – dedi tergovchi Meshkov, – ko'pchilikka bir kechaning o'zidayoq u bilan birga bo'lishni taklif etgan va «ovishga godir bo'lgan qalbni izlayotganini ayigan. Sosnovskaya bunday qalbni sabot bilan izlagan. O'zi esa: «Mening asosiy

magasdimi – yashash va hayotdan bahra olish» deya takrorlardi. Chashnagir barcha sharoablardan toʻtishi lozim, lekin bironta xilidan mast boʻlishi mumkin emas. Ayol erkak bilan munosabarda ham shunday yoʻl tutishi kerak». Oʻzi xuddi shunday qilgan, dedi Meshkov. – Sharobning baridan toʻtib koʻrgan deb ayto olmayman, biroq yoʻldan urganlarining sanogʻi yoʻqligini bilaman. Balki u bularni eng asosiy ish – atrofdagi shovqin-suron koʻtarib, teatrga yollangan olqishchilarni toʻplash uchun qilgandir. «Pul, – derdi u, – qoʻlning kiri, men xuddi soʻnggi meshchanlardek mumsik, baʼzan ziqlanaman, lekin, nimagadir pul haqida oʻylamayman. Muhimi – shuhrat, qolganlari asta-sekin boʻlaveradi». Sosnovskaya oʻlim haqida gapirganida ham aynan oʻzi toʻgʻrisida birovlarini gapirishga majbur qilishni koʻzlagan boʻlsa, ne ajab...

Lyovda sodir bo'lganlari bizning shaharda davom ettirildi.
Qaydlar ham deyarli xuddi shunday yozib borildi:

—Xudoyim-ey, qanday zerikarli, qanday azob bul Qani endi hammayoq ostin-ustin bo'lsayu, barini yer yutsa!

— Bir kuni kechqurun qabristonga bordim: u yer shunday ajoyib ecdki! Mening nazaratimda... yō'q, aslo, buni tasvirlashga o'jimman. Menga qolisa tun bo'yi qabrlar ustida qolib, ularga obdan, tinkam quriguncha so'zlarimni to'kib solgan bo'lardim. Ertasi kuni men o'z rolimni har qachongidan ham yaxshi o'ynadim...

Van yamur:

Men kecha kechqurun soat o'nlarda qabrstononga bordim. Ito qanday ta sirtli manzara. Oy nuri qabr toshlari va xochlarga o'z nurini to'kib tashlagandi. Meni minglab marhumlar o'rab olgandek tuyulardi. O'zinni shunday baxtiyor va yengil his qilgimki. Men o'zinni juda yaxshi sezardim...

1) Elagin bilan tamishgandan so'ng bir kuni undan polkada oltiq askarlardan birining o'lganini eshikkan va Elagindan uni ibodatxonaga, marhum yotgan yerga olib borishini so'ragan, keyin esa oyidinda ibodatxona va marhumning ko'rinishi unda hayratlanarli taassurot qoldirganini yozgan.

Shubhratga, odamlar e'tiboriga tashnatik bu vaqtga kelib darg'azablikka aylanib ulgurandi. Uning o'ziga munosabati yaxshi edi. Umuman olganda, uning chiroyida hech qanday o'ziga xoslik bo'lmasa-da, baribir, alohida, kam uchraydigan o'ziga xos matunkorlik, ayyorona yovuzlik bilan qorishib ketgan soddaodilik, ochiqko'ngilik bo'lib, bu qorishiq samimiylikni o'zining o'yinga chorlab turardi: portretlariga qarang, nigohlarga tashmat qiling, uning o'ziga xosligi, — biroz ochilgan lablar, shuning xosimaygan, ma'yus nigoh yoqimli, o'ziga tortuvchi shunday biror nima va-da qilayotgandek, qandaydir sirliklikka ega bo'lgan qanday foydalanishni bilardi. U o'z muxlislarini o'zining bor go'zalliklar — jarangli ovozi, kulgili va ko'z yoshga

to'la jonli sahna harakatlari bilangina emas, balki ularni o'z badanini namoyish etadigan rollari bilan ham ushlab turardi. U uyida ko'nglini sust ketkazadigan shargona va yunon liboslarida yurar va ko'plab mehmonlarini shu liboslarida kutib olardi. Har xil to'punchalar, xanjar, o'roq va murvat ko'rinishidagi qilichlar, turli xildagi zaharlar solingan shisha idishlari bo'lgan, uning o'zi ayigandek, qotillik uchun maxsus mo'ljallangan bu xonaga ularni olib kirardi-da, bu yerda subhatning jonini kirgizadigan doimiy narsa ajal derdi. Bu ham yetmagandek, tez-tez hayotdan voz kechishning turli usullari haqidagi subhatlarida u devordagi o'qlog'liq revolverni olib, tepkisini ko'tarardi, stvoli og'zini ichib turgan viskisiga tirab turib: «Meni hoziroq o'pinglar, bo'lmasa o'zimni otib tashlayman?» – deya og'ziga dumaloqlangan zahari kuchli dorini olardi-da, «Agar mehmon shu topning o'zida tiz cho'kib, yalang oyoqlaridan o'pmasa, zaharni yutib yuboraman», – derdi. U barchasini shunday ishonarli qilib bajardiki, mehmonning qo'rquvdan ranglari quv oqarib, unga ikki karra maftun bo'lib qaytardi va butun shahar bo'ylab aynan uning barcha hayajonga soladigan jihat-lari haqida mish-mishlarni yoyar edi.

– U, umuman, butunlay boshqa odamga o'xshardi, – dedi sudda uni uzoq vaqt yaqindan bilgan guvoh Zaleskiy. – Odamni mazaxlash, jig'iga tegish – bular uning doimiy mashg'uloti edi. U sirti va yoqimli qarashlari, ma'noli kulish-

lari, ma'sum boladek ma'yus xo'rsinishlari bilan odamning g'azabini qo'zg'ashga juda usta edi. U Elagin bilan ham o'zini shunday tutardi. U Elagini goh yondirar, goh ustidan sovuq shunday tutardi. U asli o'lishni istarmidi? U hayotning ashad-suv quyardi... U Elagin esa o'lgudek qo'rqardi. Umuman aytib ishqibozi edi, ajaldan esa o'lgudek qo'rqardi. Umuman o'lganda, uning fe'lida xushchaqchaqlik, quvnoqlik ko'proq edi. Esimda, bir kuni Elagin unga oq ayiq terisini sovg'a qilib berdi. Bu vaqtda u uyida mehmon kutardi. Po'stin uni shunday quvontirdiki, uyidagi mehmonlarni ham unutdi. U po'stinni yerga tashladi-da, hech kimga e'tibor qilmay, ustida hoshi bilan o'mbaloq oshib, shunday harakatlarni ko'rsatdiki, hamma har qanday akrobat hasad qilgan bo'lardi. Nimasini ay-tmasiz, ayolmisan ayol edi.

Uni g'am-g'ussa, umidsizlik holdan toydirganini, o'sha bizga tanish Zaleskiy gapirib bergandi. O'n yildan beri bilgan shifokor Leonhevskiy u Lvovga ketishidan oldin uni davolaganda unda sil kasali alomatlari topilgandi. Yana oxirgi paytlarda u rahbariy tushkunlikdan, xotira pasayishidan, gallyutsinatsiyadan azob chekardi. Xullas, shifokor uning aqli rasoligidan ham zavotirda edi. O'z ajali bilan o'lmashig'iga uni asab kasalidan davolagan shifokori Shumaxerni ham ishonтира olgandi. (Undan Shopenqauerning ikki tomligini olib, uni diqqat bilan o'qib chiqqan, ajablanarlisi shuki, keyin ma'lum bo'lishicha, u o'qilganlari ma'nosiga juda yaxshi tushungan). U hammani o'z

ajali bilan o'limasligiga ishonitirar, shifokor Shumaxer uni aynan shu asab buzilishidan davolagandi. Shifokor Nedzeiski shunday ko'rsatma berdi:

— G'alatiroq ayol edi. Undagi quvnoqlik, noz-karashma ko'proq uyida mehmon kutgandagina ayon bo'lardi: ba'zan birdan jim bo'lib qolardi, so'ng ko'zlari ola-kula bo'lib, boshini stolga urardi yoki bo'lmasa narsalarni — bordoq bormi, qadah bormi, yerga ota boshlardi... Bunday vaqtda unga qancha tezroq: «Qani, yana», — deya shoshiltirsangiz, u harakatini shuncha tezroq to'xtatardi.

Va, nihoyat aynan mana shu «g'alatiroq va maftunkor ayol» bilan korinet Aleksandr Mixaylovich Elagin uchrashishdi.

X

Bu uchrashuv qanday sodir bo'ldi? Bular orasidagi yaqinlik qanday dunyoga keldi, ularning bir-birlariga bo'lgan tuyg'ulari, munosabatlari qanday edi? Bu haqda Elaginning o'zi ikki marta hikoya qilib bergandi: birinchi marta qisqa, uzug-yulug, qotillikdan bir necha soat o'tgach, — tergovchiga; ikkinchi marta — so'roqda, birinchi so'roqdan uch hafta o'tgach.

— Ha, — dedi u, — Sosnovskayaning hayodan ketishiga men aybdorman, lekin uning o'zining istagi bilan...

Men u bilan yarim yil avval teatr kassasi oldida poruchik Budberg orqali tanishganman. Uni chin yurakdan sevib

qolgandim, u ham mening his-tuyg'ularimga befarq bo'lmas, degandim. Ba'zan u meni, men uni sevganimdan ham ortiq sevir deb o'ylardim, ba'zan esa buning aksi bo'lardi. Bundan tashqari, u doim muxislari qurshovida bo'lar, ularga noz-karashmalar qilardi, men esa rashk azobidan adoi tamom bo'lib borardim. Nihoyat, bizning bunday fojiali ahvolimizga aslida bu emas, men tushuntirmaydigan nimadir sabab... hamma bo'lganda ham qasam ichib aytamanki, men uni rashk bilan o'ldirganim yo'q...

Ayganimdek, u bilan o'tgan yilning fevral oyida teatr o'ldirgani kassa yonida tanishganman. Men unikiga borganman, lekin oktyabr oyigacha ko'p emas, oyda ikki marta u yerda bo'lganman, u ham bo'lsa kunduz kunlari. Oktyabrda men unga sevgi izhor etdim, u menga uni o'pishimga ruxsat berdi. Bu toqandan bir hafta o'tgach, u, men va do'stim Voloshin bilan shahar tashqarisidagi restoranga kechki ovqatga bordik-da, u yerdan faqat ikkimiz qaytdik, u xursand, mehribon, ozgina kayfi ham bor edi. Men o'shanda o'zimni shunday jur'atsiz his etdimki, hatto uning qo'lini o'pishga ham qo'rqardim. Keyin u mendan pushkini so'radi va «Mist kechalari»ni o'qib, dedi: birgina kechuni sevgan ayolingizga bag'ishlash uchun hayotingizdan kechurmidingiz? Men «ha» deb javob berishga shoshganimda, u silli jilmaydi. Men uni juda sevib qolgandim, bu sevgi falokat keltirishini aniq ko'rib, his etib turardim. Imkon qadar yaqin bo'lganimizdan so'ng, unga muhabbatim, nimani his qilayot-

ganimu dardida ado bo'layotganim, otam unga uylanishimga ruxsat bermasligi, nikohsiz men bilan yashashning ilojisizligi, polyaklar jamiyati uni artist sifatida rus zobiti bilan shunday ochiqdan-ochiq aloqa qilmasligini bir amallab ayta boshladim. U ham o'z qismatidan, tushunib yetolmagan qalbidan shikoyat qildi, mening izhori dilimga, sukut ichidagi savolimga, meni sevadimi, yo'qmi, bularga javobdan o'zini olib qochdi, uning qilgan shikoyatlari esa ikkimiz yaqin bo'lishimiz mumkinligiga menda umid uyg'otdi...

Keyin shu yilning yanvaridan boshlab har kuni unikiga boradigan bo'ldim. Men unga teatrga, uyiga guldasta yuboardim, sovg'alar berardim... Men unga mandolina, oq ayiq terisi, uzuk va olmos ko'zli biyaguzuk sovg'a qildim, yana bosh suyagi shaklida yasalgan to'g'nog'ich ham tuhfa etdim. U ajal ramzli narsalarni xush ko'rardi va u menga bir necha bor mendan aynan xuddi shunday fransuz tilida «Quand meme pour toujours!» so'zlar yozilgan to'g'nog'ich olish orzusida ekanligini aytgandi.

Shu yilning yigirma oltinchi martida u meni kechki ovqatga taklif etdi: ovqatdan so'ng u ilk bor o'zi yaponcha xona deb ataydigan yotoqxonasida menga o'zini bag'ishladi. Keyingi uchrashuvlarimiz ham aynan shu xonada o'tadigan bo'ldi, u kechki ovqatdan so'ng xizmatkorini uxlashga jo'natardi. Keyin u menga o'z yotoqxonasining to'g'ri zinaga olib chiqadigan

tashqari eshigi kalitini berib qo'ydi. Yigirma oltinchi mart kushisiga uning istagi bilan ismi sharifimiz, ilk yaqinligimiz sabbat o'z yib yoziladigan nikoh uzugiga buyurtma berdik...

Shahar tashqarisiga qilgan safarlarimizning birida qishloq ibodatxonasi yonida joylashgan xoch oldida turib, Xudo huzurida uni mangu sevishim, u mening xotinim ekanligi, to'lguncha unga sodiq qolishim haqida ont ichdim. U ma'yus va o'ychan jin turardi. So'ng oddiy, lekin, qat'iy turib: «Seni sevaman!», «Quand meme pour toujours!» – dedi.

Bir kuni mayning boshlarida, unikida kechki ovqat paytida u af'yun kukunini oldi-da: «O'lish qanday oson-a! Bir ohimdim kifoya, keyin hammasi tamom!» – dedi. So'ng kukunni shampian vinosi solingan qadahga sepib, uni og'ziga olib bordi. Men qadahni qo'ldan tortib olib, vinoni tosh ustiga sepib yubordim, qadah eshik tepkisiga urilib, chil-chil bo'ldi. Ertasi kuni u menga: «Kecha fojia o'runga, kulgili ish bo'ldi!» – dedi. Va: «Nima qilsam ekan, jur'atim yetmayapti, men ham eplolmayсан, qo'lingdan kelmaydi... Qanday shar-mandak!» – deya qo'shib qo'ydi.

Shundan so'ng biz juda kam ko'rishadigan bo'ldik: endi meni kechqurunlari boshqa qabul qilolmasligini aytdi. Nega endi? Men bundan jinni bo'layozdim, rosa qiyaldim. Bundan tashqari u, menga sovuq, masxaraomuz munosabatda bo'la boshlagandi, o'zini men bilan xuddi kecha tanishgandek tutar

va tayinim yo'qligidan meni tahqirlardi... Birdan yana hammasi o'zgarib qoldi. U sayrga chiqish uchun oldimga ketardi, endi u tilyo'g'lamaalik qilishga o'tgandi, balki bu uning oldida o'zinni sovuqqon tutishni o'zlashtira boshlaganimdandir. Oxiri u uchrashib turishimiz uchun xuddi o'zi buyurgandek xilvat ko'chalardan birida joylashgan, mulajo ko'zdan nari, qorong'i, alohida uy yollashimni so'radi... Bu uy qanday qilib tartibga keltirilganini bilasizmi...

Men o'n oltinchi iyun, soat to'rtlarda uyiga borib, unga uy olganimni aytib, qo'lga bita kalitni tutqazdim. U jilmayib turib kalitni qaytararkan: «Bu haqda keyinroq gaplashamiz», — dedi. Shu vaqt eshik qo'ng'irogi chalinib, qandaydir Shklyarevich degan odam keldi. Men kalitni shosha-pisha cho'ntagimga yashirib, allanimatarni gapira keldim. Uydan Shklyarevich bilan birga chiqqan ham edik, Sosnovskaya yo'lakdan turib: «Dushanba kuni keling», — deya qichqirdi-da, menga asta: «Ertaga soat to'rtida kel», deb shipshigandi, boshim gir aylanib keldi...

Ertasiga roppa-rosa soat to'rtida yetib keldim. Eshikni oshpaz ayol ochib, Sosnovskaya meni qabul qilolmasligini aytib, maktubda tutqazganida hayratdan yoqa ushladim. U maktubida o'zini noxush his qilayotganini, onasini ko'rgani dala hovliga borishini aytgan, «endi kech» deb yozgandi. Bundan qonim qaynab, birinchi uchragan qandolat do'koniga kirdim-da, «endi kech» deganing nimasi, hoziroq tushuntir, deya zaharxanda

maktub yozib, xat tashuvchidan jo'nardim. Xat tashuvchi uni uyda yo'qligini aytib, maktubni qaytarib olib keldi. Shunda men u bilan alogani butunlay uzishga qaror qildim. Uyg'a qaytib, uning uchun balki shunchaki hazil-mazax bo'lib tuyulgan, lekin men uchun esa o'zim bilan narigi dunyoga olib ketishim mumkin bo'lgan, hayotimdagi birdan-bir aziz narsa — nikoh uzugini o'zimga qaytarishini so'rab ta'na-dashnomli yangi maktubimni yozdim: shu bilan bari tugadi, menga o'limdan o'zga yo'l yo'q, demogchi bo'lgandim. Maktub bilan birga uning mendan saqlanayotgan suratini, xatlarini, yana mayda-chuyda narsa — qo'lqoplari, to'g'nog'ichlar va shlyapasini ham o'ziga qaytarib yubordim. Xizmatkor kelib, uning uyda yo'qligini, xat bilan jo'natilgan narsalarni qorovulga qoldirib kelganini aytdi.

Kechqurun sirkka bordim, u yerda menga uncha tanish bo'lmagan o'sha Shklyarevichni uchratib qoldim, zerikib qolmaslik uchun u bilan birga shampan vinosi ichdik. Birdan Shklyarevich: «Menga qarang, ko'rib turibman, azob chekayapsiz, buning sababini ham bilaman. Ishonavering, u bunga arzimaydi. Buni hammamiz boshimizdan o'tkazganimiz, u burnimizdan ip o'tkazib olgandi...» — deb qoldi. Qilich olib, boshini qoq ikkiga bo'lgim keldi-yu, ammo-lekin o'zimdan o'tganni o'zim bilardim, bunday qilish u yuqda tursin, hatto subhatimizni ham bo'lolmasdim, undan aslida ichimda xursand edim, chunki hamdard topilganidan quvonardim, menga nima

bo'lganini bilmadim-u, lekin men unga hech narsa demadim, Sosnovskaya to'g'risida-ku, og'iz ham ochmadim, lekin, uni Starogradskiy ko'chasiga olib borib, uchrashuvimiz uchun o'zim yoqtirib tanlagan uyini ko'rsatdim. Bu uyning kasridan ahmoq bo'lganidan o'lgudek uyalardim, ham alam qilardi.

U yerdan aravakashni Nevvarovskiy restorani tomon shoshirdim: yomg'ir shivalar, arava uchib borardi, meni yomg'ir ham, qarshindagi meni yondirib kul qilayotgan alanga ham azoblardi, undan qo'rgardim. Tungi birlarda men Shkiyarevich bilan restorandan qaytib, endi yechinib turgandim, xizmatkor xat tutqazdi: u meni ko'chada kutardi, tezda tushishimni so'ragandi. U xizmatchi ayol bilan birga kelib, mendan xavotirlanganini, shuning uchun ayolni o'zi bilan olib kelganini aytdi. Men ayolni uyiga kuzatib qo'yishni buyurib, o'zim foytung'a o'tirdim, biz Starogradskiy tomon jo'nadik. Har doimgidek uning hozirgi xotiram holati menga ham ko'chdi. Yetib kelganimizda, ancha o'ziga kelib qoldi, uy unga juda yoqdi. Men uni qo'llidan ushlab, ta'na-dashnomlarimni kechirishini, achchiq ustida berib yuborgan portretini va boshqa buyumlarni qaytarishini so'radim. Biz tez-tez janjallashib turardik, bunda men o'zimni aybdor his etardim va oxirida undan uzr so'radim. Yarim kechasi soat uchda uni uyiga olib borib qo'ydim. Yo'l-yo'lakay subbatimiz yana janjalga aйлandi. U to'g'rig'a qarab o'tirardi, yuzi menga ko'rinnmasdi, faqat atir isiyu, sovuqdan-sovuq zahar ovozi his etar edim: «Sen erkak emassan, — derdi u, — senda

javob degan narsaning o'zi yo'q, men xohlaganimda, jig'ingga tegib, yana yupatishim mumkin. Agar men erkak bo'lganimda, bunday ayolni burda-burda qilgan bo'lardim!» Shunda men qichqirib: «Unday bo'lsa uzungizni qaytarib oling!» — dedim-da, uzukni majburlab qo'lga taqib qo'ydim. U menga o'g'irlatib, xijolat bo'lgandek kulib: «Ertaga kel», — dedi. Men endi nimna bo'lganda ham bormasligimni aytdim. U qo'rqa-pisa, uyaltib: «Yo'o'q, sen Starogradskiyga kelasan, kelasan...» dedi. Bo'ng qat'iy qilib: «Yo'o'q, men kelishingni o'tinib so'rayman, men yaqinda chet elga ketaman, men seni so'nggi bor ko'rib, senga muhim gapni aylishim kerak», — deb qo'shib qo'ydi. Va yana yig'lab: «Meni hayron qoldirgani, seni sevaman, sensiz yasholmayman deb o'zingni o'tishga ham tayyorsan, lekin so'nggi bor ko'ring kelmayapti!» — deya yana qo'shib qo'ydi. Shunda men o'zimni qo'lga olib, ertaga qay paytda bo'sh bo'lishim xabarini yetkazishimni aytdim. Biz yomg'irda turib, uning yo'lagi oldida ajralisharkamiz, yuragim unga bo'lgan sevgidan va rahm-shafqatdan yoritlay derdi. Uyg'a qaygach, menikida bemaol uxlab yotgan Shkiyarevichni ko'rib hayron qoldim va undan jirkantib ketdim...

Dushanba, o'n sakkizinchi iyun kuni ertalab unga soat o'n ikkidan keyin bo'shlig'imni aytib xat yubordim. U: «Starogradskiyda, soat oltida», — deb javob yubordi.

Sosnovskayaning oqsochi Antonina Kovanko, oshpazi Vanda Linevich o'n oltinchida, shanba kuni Sosnovskaya sochini jingalak qilaman, deb spirt lampasini yoqa turib, parishonlikda gugurtini tungi ko'ylagining etagiga tashlab yuborgan, ko'ylak birdan yonib, Sosnovskaya dahshatdan qichqirib, egnini yechib otgan va qo'rquvdan ahvoli yomonlashib, unga doktor chaqirishganini aytib ko'rsatma berishgan. So'ng takrorlab:

— Bu yaqinlashib kelayotgan falokaidan darak — deyavering. U baxtiqaro bo'lsa-da, yoqimtoy ayol edi! Uning bolalarcha vahimasi va tungi ko'ylakning yonib ketgani menga favqulodda ta'sir qiladi, tashvishlantiradi. Bu arzimmas narsa u o'lgandan buyon odamlar orasida gap-so'zga sabab bo'lgan, sudda quloqni qomatga keltirgan, bir-birini inkor etuvchi dalillari bilan uzug-yuluqligicha qolib ketgan o'sha jumboqli voqeaga aloqasi bordak, uni yoritib berishi mumkindek, nazarinida. So'nggi kunlarigacha mish-mishdan boshi chiqmagan, birgina tilagi uni tushunish, ko'nglini zabt etishlarini istagan, qiziqishlari doim namoyon bo'lib turgan, deyarli hech bir kimsa, jumladan, Elagin ham tushumagan, his etolmagan o'sha haqiqiy Sosnovskayaning menda jonli sezgilar uyg'otishi hayron qolarti hodisa edi.

Yana qaytaraman: inson mulohazasi hayratlanarli darajada ojiz, notavon: har doim bo'lganidek, mana hozir yana

senir bo'ldi, odamlar, hatto ozgina bo'lsa-da, ro'y berayotgan hodisalarning muhimligini tushunib yetishlari kerak bo'lib qolsa, ko'rib ko'rmaslikka, eshitib eshitmaslikka olishlari ma'lum gap. Elagina Elaginning, Sosnovskayaning, umuman, ular o'rtasida bo'lib o'tgan, aniq-ravshan ko'rinish turgan munosabatni shu darajada haqiqatga xilof ravishda, atayin, noto'g'ri talqin qilish kerakmi? Xuddi qabihlikdan boshqasiga miq etmaslikka kelishib olishgandek: bittasi aysishirratga berilgan, aroqxo'r, rahatchi bir gusar bo'lsa, yana biri o'zining axloqsiz, palatortash hayoti bilan o'zi ham chalkashib yotgan bir artist ayol bo'lsa...

Alohida xonalar, vino, fohishalar, urish-janjal, — mana, u haqda nimalarni gapirishadi. — Qilichning jarangi undagi oliy tuyg'ularni so'ndirdi...

Sharob, mana oliy tuyg'ul! Elagindek odam uchun sharob degani nima edi o'zi? «Ba'zan azobni his etaman, ba'zan esa yaxshi va baland turadigan narsalarga intilaman, umuman, jin ursin, yuragimni bekorga zirqiratish nimaga kerak menga! Dayordadir qulog'imga chalingan, lekin, hamon yo'q, ushlab bo'lmaydigan bir ohangni tutib olgim keladi. Kayida nafasni tengit, bemaol olasan, o'sha tutqich bermas kuy ham o'shanda aniq va yaqindan eshitila boshlaydi. Musiq, sevgi, kayf — bu har seni yo'ldan uradi, ular o'tkir va ortiqcha, dunyoni, hayotni his etishni haddan tashqari murakkablashtirib yuboradi.

— Ayol Elagini sevmasdi, — deyshardi u haqda. — U Elagindan qoʻrqardi, xolos, chunki Elagin oʻzini oʻldiraman deb unga doim tahdid qilib ketardi, — yaʼni u nafaqat oʻz oʻlimi bilan Sosnovskayaning yuragini ogʻritib kelgan, uni katta mojaroning asosiy qahramoniga aylantirmoqchi boʻlgan. Dalillar shundan guvohlik beradiki, Sosnovskaya hatto unga nisbatan nafrat tuygʻusini his etgan. Sosnovskaya oʻzi uniki boʻlganmidi? Nahotki, bu narsa ishi oʻzgartira olsa? U oʻzi kimlarga tegishi boʻlmagan! Hatto Elagin Sosnovskaya sevib jiro etgan ishqiy komediyani fojiga aylantirishga sal qolgan...

Yana:

— Sosnovskaya oʻsha kundan-kun avj olib borayotgan dahshatli va tiyiqsiz rashkdan oʻlgudek qoʻrqardi. Bir marotaba Sosnovskayanikida artist Strakun mehmon boʻlgandi. Elagin avval-boshda tinchgina oʻtirdi, faqat rashkdan yuzi ogʻargandi, xolos. Soʻng bexos oʻtilib oʻrnidan turdi-da, qoʻshni xonaga chiqdi. Sosnovskaya ham izma-iz uning ortidan chiqib, qoʻlidagi revolvorni koʻrib qoldi-da, oʻziga, Sosnovskayaga rahm qilishini soʻrab, tiz choʻkib yalindi. Bunday oʻyinlar, devartli tez-tez boʻlib turgan. Sosnovskaya, nihoyat, Elagindan butunlay qutulish maqsadida chet elga ketishga qaror qilgan va u oʻlimi oldidan bu safarga tayyor boʻlgan — buni anglash nahotki qiyin boʻlsa? Elagin Starograd koʻchasidagi, Sosnovskaya chet elga ketishini bahona qilib, safaroldi uni qabul qila olmaydigan oʻsha uy-

ning kalitini olib kelgandi. U kalitni olmadi, Elagin kalitni mujburlab tiqishtirmoqchi boʻldi. Sosnovskaya: Endi kech, uni olishdan hech qanday maʼno yoʻq, men joʻnab ketayapman, deya maʼlum qildi. Elagin unga burab-burab shunday xat yozdiki, Sosnovskaya maktubni olaroq, uni murda holda topishidan qoʻrqib, yarim kechasi boʻlishiga qaramay, oyogʻini qoʻliga olib unikiya yugurdi.

Mayli, shundoq ham deylik (biroq bu mulohazalar Elaginning tavba-tazarrulariga mutlaqo qarshi), harholda, nima uchun Elagin Sosnovskayani bunday «vahimali», «had-dan ziyod» rashk qilib, tinch hayotini fojiga aylantirmoqchi boʻlgan ekan? Unga bu nima uchun kerak boʻldi ekan? Nega endi Elagin rashkdan gʻazabi zoʻraygan bir paytda uni shunday oʻtib tashlamadi ekan? Nima sababdan «qotil va qurbon oʻrtasida kurash boʻlmagan? Keyin: «Sosnovskaya goho undan jiklanardi ham»... U begonalar oldida Elagina har xil haqoratlilarguqlar qoʻyib, uni xoʻrlar, hatto bir gal uni maymoq kuchuk boʻlmasi deb ham chaqirgandi. Ey, Xudoyim, Sosnovskaya shunisi bilan Sosnovskaya-da... Sosnovskaya yana boshqa kimdandir nafratlanishi haqida Lvov xotiralari shunday yozadi: «U meni hali ham sevadi! Men-chi? Men nima his qilayapman? Sevini ham, nafratni ham!» U oʻzi Elagini haqoratlaganmidi? Ha, bir marta urishib qolishgandi, ana oʻshandan keyin bu hol ular orasida tez-tez takrorlanib turardi, — Sosnovskaya oqsochini

chagirib, nikoh uzugini yerga uloqtirdi-da, turib baqira ketdi: «Mana bu matohni o'zingga ola qoli!» Bundan avvalroq nima ro'y bergandi? Bundan avvalroq Sosnovskaya oshxonaga yugurib borib:

— Men seni chagiraman-da, mana bu nikoh uzugini yerga uloqtiraman va uni o'zingga olib qo'yishingni aytaman. Esingda bo'lsin — bu hazil, xolos. Keyin uni o'zingga yana qaytarasan, chunki shu uzun tufayligina men u bilanman, o'sha esi past bilan nikohlanganman, u men uchun dunyodagi barcha narsadan qimmatli... — dedi.

Sosnovskayani bekorqa «yengiltabiat» deysmasdi, kato-liklar cherkovi ham uni «beadab, buzuq ayol» sifatida nasroniy sevgini o'ziga kasb qilib olgan va shunga xizmat qiluvchi ayollar toifasidan edi. Bu yana qanaqa toifa bo'ldi ekan? Bunday mijozli jins vakillari yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Qarangki, nimalar sodir bo'lmaydi: o'sha o'ta murakkab, o'ziga maftun etuvchi nusxa erkaklar orasida (u yoki bu darajada) tajovuzkorlar ham uchraydi. Mohiyatan, bundaylar nafaqat ayollar bilan bo'lgan munosabatda, balki, ular o'z dunyoqarashlariga ko'ra barcha narsalarga ta'sirchanligi o'tkir bo'lib, butun jon-tanini berib bo'lsa-da, aynan shunday ayollar toifasiga intiladi va shov-shuvli sevgi fojialari qahramoniga aylanadi-qo'yadi. Nimaga? Bu didning oqsoqligini yoki yo'ldan ozganlikning sharoifatini,

balki, bunday ayollarga erishish osonligidandir? Albatta, yo'q, ularning katta yo'q. Shuning uchun ham yo'qki, bunday erkaklar Sosnovskayadek ayollar toifasi bilan yaqin aloqada bo'lish qanchalik azobliyiya ba'zan rostdanam vahimali, hatto halokatlilik bilan topishini oldindan sezadilar va aniq ko'ra oladilar. Buni ko'rib, bilib tursalar-da, baribir, ko'proq, aynan, ana o'shanday ayollarga talpinib, o'zlariga balo-qazoni sotib oladilar. U, albatta, o'limi oldidan xat yozayotganda, so'nggi dami kelganiga o'zini ishonitirmoqchi bo'lib, kulgili bir sahnada rol ijro etgandi, aytib, Kundalikdagi yozuvlar oz bo'lsa-da, buning aksi ekaniga ishonitirmaydi, — u g'oyat siyqasi chiqqan, soddagina bitilgan, qabr ziyorati to'g'risida hech qanday so'z yo'q...

Kundalikdagi soddalikni, yasamalikni, qabr ziyoratini hech kim inkor etmaydi, xuddi u Mariya Vecherova va Mariya Hachkisevaga o'xshashligiga ishora qilishni yaxshi ko'rgandek. Hatto uchun u aynan o'sha xildagi kundalikni tanladi ekan, balki u shu toifa ayollarga o'xshashni xohlagandir? Unda go'zallik ham, yoshlik ham, shuhrat, pul, yuzlab muxlislar — hammasi bor edi-ku. U bulardan ehtiros va zavq bilan foydalanardi. Uning hayoti muttasil azobga aylanib borbardi, har doim hamma odamlar va barcha narsa u kutgandagidek bo'lib chiqayvermaganidan keyin ko'ngiliga urgan bu olamni tashlab ketish ishtiyogi unga tinchlik bermay qo'ygandi. Bu nimaning kashidan? Bu uning boshiga bitgan balodan. Nima uchun aynan

shu baloni boshiga sotib oldi, boshqa narsani emas? Bularning barchasi, ularning aytishlaricha, o'zini san'atga fido qilgan bunday ayollar uchun oddiy holmi? Nimaga bu shunchalik jo'n? Nimaga?

XII

Dam olish kuni ertalab, soat sakkizlarda uning yotoqxonasidagi stol qo'ng'iroqchasi jiringladi: u uyg'ondi-da, oqsochini odatdagidan ertaroq chaqirdi. Oqsoch xotin barkash-da suyuq shokolad solingan finjon olib kirdi-da, deraza pardasini surib qo'ydi. U o'rinda har doimgidek xo'mraygancha lablarini yarim ochib, o'ychan va parishonxotir uni kuzata turib:

– Bilasanmi Tonya, kecha men doktor ketganidan keyin darrov uxlab qoldim. Voy, Xudoyim-ey, shunangangi qo'rqib ketdim! Elagin kelishi bilan o'zinni qushday yengil va yaxshi his qildim. Yarim kechasi uyg'onib, o'rinda tiz cho'kib, bir soat Xudoga iltijo qildim... o'zing o'ylab ko'r, butunlay yonib ketganimda nima bo'lardi-a! Ko'zlarimga oq tushgan, lablarim shishib ketgan bo'lardi. Menga qarab bo'lmasdi... Aft-angorim paxta bilan qoplanardi-qolardi.

U shokoladga qo'l ham tekizmay, nimalaridir uzor xayol surib o'tirdi. Keyin shokoladni ichdi-da, vannada cho'mildi va cho'milish xalatida, sochlari yoyilgancha o'zining ixchamgina

javon stolida motam romiga solingan qog'ozga bir ikki yo'l yozdi: u o'zi uchun bunday qog'ozga ancha avval buyurtma berib qo'ygandi. Kiyinib, nonushta qildi-da, jo'nab ketdi: u dala hovlida, onasnikida bo'ldi va uning doimiy ishongan odami aktyor Strakun bilan kech soat o'n ikkilarida qaytdi.

Ikki xursand qaytishdi, – deya hikoya qildi oqsoch kuttin. – Ularni yo'lakda kutib oldim-da. Sosnovskayani yonimga chaqirib, Elagin u yo'qligida berib yuborgan narsani va xatni unga berdim. Narsalar borasida: «Tezda bularni yashir, Strakun ko'rmasin!» deya shipshidi, so'ng shosha-pisha xatni ochdi-yu, haddan rangi oqarib ketdi, o'zini yo'qotgancha, Strakunning mehmonlar xonasida o'tirganiga ham qaramay: «Xudo haqqi, tez foytun keltir!» – deb baqirdi. Men foytun olib kelishga ketdim. Uni olib kelganimda u yo'lakda tayyor turardi. Biz bor kuchimiz bilan chopdik, u bechora esa yo'l-yo'lakay cho'qinib: «Xudoyim, ishqilib tirik bo'lsin-da», – deya takrorlardi intiladi.

U dushanba ertalabdan cho'milish kiyimida daryoga ketdi. O'sha kuni unikida Strakun bilan ingliz ayoli tushlik qilishdi (unika har kuni inglizchadan dars bergani kelardi-yu, deyarli hech nima o'lmadi). Tushdan keyin ingliz ayoli ketdi. Strakun esa yana yarim soatlar turib, sigaret chekdi, so'ng oyog'iga yapon tufflari ilganicha divanda yotgan bekaning tizzasiga boshini qo'yib yotdi. Oxiri Strakun ketdi, ketish oldidan Sosnovskaya undan «bugun kech soat o'nda» kelishini o'tindi.

— Bu juda tez emasmi? — kulib dedi Strakun yo'lakda asosini qidira turib.

— Voy, yo'q, iltimos! — dedi u. — Bordi-yu, kelganingda men bo'lmasam, xafa bo'lma, xo'pmi...

Keyin u kaminda qandaydir xat va qog'ozlarni uzoq yoqdi. So'ng oqsoch xotin bilan hazillashib o'tirib, xirgoyi qilishdi:

— O'zim yonmaganinga yarasha, endi hammasiga o't qo'yaman! Bundan yonib ketganim ming marta yaxshi edi. Yon-sam yonib, bir yo'la kulga aylanay...

Keyin yana dedi:

— Vandaga ayt, kechki ovqatni soat o'nga tayyorlab qo'ysin. Hozir esa men ketyapman...

U soat olti-larda qog'ozga o'ralgan revolverga o'xshash nar-sani o'zi bilan olib chiqib ketdi!

U Starogradskiya ketdi, yo'lda shanba kungi voqeadan so'ng etagi yonib ketgan tunji ko'ylagining etagini kestirish uchun tikuvchi Leshinskiyning uyi tomonga burildi, tikuvchi-ning ayishiga qaraganda, o'sha kuni u quvnoq va yoqimtoygina ko'ringan. Sosnovskaya tunji ko'ylagining u yer-bu yerini ko'zdan kechirgan-da, qog'ozga o'ragan va uyidan avvalroq olib chiqqan bo'g'chasiga joylab, ustaxonada chevar qizlar bi-lan uzoq suhbatlashib o'tirgan va: «Ey, Xudoyim, men endi ketishim kerak, kech goldin, mening farishtalarim!» — deya qayta-qayta takrorlagan, oxiri bir xo'rsinib, o'rindan dast tur-ganda, quvonch bilan:

Xayr, pani Leshinskaya, xayr, singiljonlarim, farishtalarim, men bilan gurgunglashib o'tirganingiz uchun rahmat sizlarga, ayollar davrasida o'tirish qanday maroqli, hadeb erkaklar bilan suhbatlashish ham jonga tegar ekan, degan.

U yana bir marta ostonada turib, kulib, boshini irg'aganda, ehtiqib ketgan.

Nega u revolverni o'zi bilan olib oldi?

Revolver o'zi Elaginiki edi. U, Elagin o'zini o'tib qo'yishidan qo'rqib, revolverni o'zida saqlardi. «U bir necha kundan so'ng ehtiq elga ketishi munosabati bilan revolverni o'z egasiga qayta-tilashni niyat qilgandi», — dedi oqlovchi va qo'shib qo'ydi:

Shunday qilib, u mash'um, lekin uning uchun qasddan uy-shiritilmagan uchrashuvga jo'nadi. U soat yettida Starograd ko'chasidagi 14-uyning 1-xonadoniga yetib bordi, — mana, bu uyning eshigi ham yopildi, eshik faqat 19-iyun kuni ertalab qayta ochildi, xolos. Tunda u yerda nimalar sodir bo'ldi? Buni Elagindan boshqa hech kim bizga hikoya qilib berolmaydi. Uni yonib bir marta eshitib ko'raylik-chi...

XIII

Prokuror bizning xotiramizda yana bir bor jonlantirishni istagan topgan, o'sha ayblov bayonnomasi sahifasi bo'lmish va shu bilan o'z nihoyasiga yetgan Elaginning hikoyasini sud zalini to'ldirgan odamlarning barchasi chuqur sukut bilan tingladi:

— Men o'n sakkizinchi iyun, dushanba kuni etalab unga soat o'n ikkidan keyin bo'sh ekanligini bildirib, maktab jo'natdim. U: «Starogradskiyda soat oltida», — deya javob yubordi.

Men o'n besh daqiqasi kam oltida o'sha yerda edim, o'zim bilan yengil ovqat, ikki shisha shampan vinosi, ikki shisha porter, bordogcha va bir shisha atir olib bordim. Uni uzok kutishimga to'g'ri keldi: u soat yettilarda yetib keldi...

Uyga kirib, meni parishon holda o'pdi, so'ng keyingi xonaga o'tib, o'zi bilan qo'lida olib kelgan o'rog'liq narsani divanga tashladi. — «Chiqib tur, — dedi u fransuzchalab, — men yechin-ishim kerak». Men chiqib ketdim. Yana allamahol bir o'zim yolg'iz o'tirdim. Men mutlaqo hushyor, lekin juda dilgiz edim, munosabatimiz nihoyalab borayotganini g'ira-shira his etib turardim... Ustiga-ustak muhit ham g'alatiroq bo'lib borardi: xuddi tundagidek, men olov yonida o'tirardim, holbuki, bu qorong'i xonaning gung devorlaridan tashqarida hali yorug' va ajoyib yoz kuni hukm surayotganini sezib, bilib turardim... U meni uzok vaqt yoniga chaqirmadi, men ham uning nima bilan band ekanini bilolmadim. Eshik orqasida tiq etgan tovush eshitilmasdi. Oxiri: «Endi kiraverishing mumkin...», — deb baqirdi u.

U divanda, bitta tungi ko'ylagining o'zida, paypoqsiz, tuf-lisiz yalang'och oyoqlarini ko'rsatib, xo'mrayganча shiftdagi fonusga jim tikilib yotardi. O'zi bilan olib kelgan bo'xcha

oqib, unda men o'z revolverimni ko'rdim-da: «Buni nega olib yuribsan?» — deb so'radim. U birozdan so'ng: «o'zim, shunday...» Axtir, men jo'nab ketayapman... Yaxshisi, sen buni uyingga emas, shu yerda saqla...» — deb javob qaytardi. Xayolimdan: «Yo'q, bu bekorga emas!» — degan dahshatli bir fikr o'tdi.

Bundan keyingi subbatimiz uzok, lekin zo'rma-zo'raki, sovuqqina o'tdi. Ichimda o'lguday qo'rqib turardim, — miyamga biror naqli gap kelib qolarmikin, deb kutardim, — mana, hozir, fikrimni bir yerga jamlayman-da, oxiri eng muhim qarorimni aytaman deb intiq edim, — chunki men bu uchrashuv biz uchun so'nggisi ekanini yoki harholda bizni uzok muddatli ayriliq kutayotganini anglab tursam-da, hech narsa qilolmadim, o'zinni butunlay kuchsiz va ojiz his etardim. U: «Chekking kelmas, chekaver...» — dedi. — «Senga yoqmaydi-ku!» — dedim men. — «Endi menga baribir, — dedi u. — Menga shampan vinosidan quy...» Bundan men shunday xursand bo'ldimki, zero bu men uchun najot edi. Biz bir necha daqiqaga ichida bir shisha shampan vinosini bo'shaidik, men uning yoniga o'tirdim-da, qo'llardan o'pa turib, bu ayrilgini ko'tara olmasligimni ayt-dim. U sochlarimni to'zg'ita turib, parishon holda: «Ha, ha...» Kening bo'lolmasligim, bu qanday baxtsizlik... Barchasi, bari bizga qarshi, yolg'iz Yaratganing o'zigina bizga xayrixoh... Men sening qalbingni, tasavvuringni sevaman...» Bu so'nggi so'zlar bilan nima demogchi bo'ldi, bilmadim. Men yuqoriga

– soyabon tepasiga boqib: «Qara, sen bilan bu yerda xuddi sag'anada turgandekmiz. Qanday sukunat!» – dedim. U bunga ma'yus jilmayib qo'ydi...

Soat o'nlarga borib u ochiqqanini aytdi. Biz oldingi xonaga o'tdik. U juda kam ovqat yedi, men ham, biz ko'proq ichdik. Birdan ko'zi men olib kelgan yengil ovqatga tushdi-yu, «tentak, yana nimalarni ko'tarib yuribsan! Boshqa bunday qilma», – dedi. «Bu «boshqa» deganing qachon bo'larkin?» – dedim. U bir g'alati qarash qildi-da, so'ng boshini egib, qovog'i ostidan ko'zlarini olaytirib qaradi. «Iso, Maryam, – deb pichirlardi u, – biz endi nima qilamiz? Men telbalarcha seni xohlayapman! Yura qol...»

Birmuncha muddatdan so'ng men soatimga qaradim, soat ikki bo'lgandi. «O'-ho', kech bo'lib qolibdi, – dedi u. – Hoziroq uyga ketishim kerak». Ammo u joyidan ham qo'zg'almay, qo'shib qo'ydi: «Bilasammi, bu yerdan juftakni qancha tez rostlasak, shuncha yaxshi, lekin joyimdan qo'zg'alolmayapman. Xuddi bu yerdan chiqib ketolmaydigandek his etyapman o'zimni. Sen Xudoning xohishi bilan mening yozmishim, qismatimsan...». Hattoki shuni ham tushunishni istamayapman. Ehtimol, u, keyin yozib qoldirgan: «o'layapman, lekin o'z xohishim bilan emas», – degan so'zlar bilan bog'liq biror narsa demogchi bo'lgandir. Bu so'zlar bilan u mening oldinda o'zini kuchsiz, himoyasiz his etgan deb o'ylaysizmi? Menimcha, u boshqa narsani: bizning tolesiz bu uchrashuvimiz – taqdir,

Xudoning istagi, u o'z ixtiyori bilan emas, Xudoning xohishi bilan o'layapman, degan so'zlarni aytmogchi bo'lgan. Vaholanki, men o'shanda bu so'zlarga ko'pam e'tibor bermaganman, uning e'talatroqligiga ko'nikib ham qolgandim. Keyin u dabdurstidim: «Qalamning bormi?» – deya so'rab qoldi. Men yana hayron bo'ldim: unga qalam nega kerak bo'lib qoldi ekan? Yon daf-tardagi qalamni olib berishga shoshildim. U tashrif qog'ozimni ham ko'radi. Unga nimalarnidir yozayotganda: «Menga qara, tashrif qog'ozga xat yozish noqulay-ku», – dedim. «Yo'q, bu shunchaki o'zim uchun», – deb javob berdi. – Men o'ylab, ham ushlab olaman, meni yolg'iz qoldir». Yozilaverib to'ldirib tashlangan tashrif qog'ozini ko'krasiga qo'ydi-da, ko'zini yumdi. Hammayovq shunday tinchidi-qoldiki, bundan esing og'ib qolishi hech gap emasdi...

Shu alpozda yarim soatdan ko'proq vaqt o'tdi. U birdan ko'zini ochdi-da: «Yodimdan chiqayozibdi, men uzungingni qaytarib bergani kelgandim. Kecha o'zing hammasiga nuqta qo'yimguchi eding-ku», – dedi sovuqqina qilib. U qadimini biroz ko'tardi-da, uzukni devorga qarab uloqtirdi. «Nahotki, sen meni sevaman?» – deyarli qichqirib dedi u. – Tushunolmayman, qanday qilib sen meni bu yorug' olamda yashashimga yo'l qo'yib berypsan! Men ayolman, menda subut yo'q. Men o'limdan qo'rqmayman – azob chekishdan qo'rqaman xolos, lekin sen hatta o'q bilan meni, so'ng o'zingni marhumga aylantirishing mumkin». Menga shu yerda ayanchli ahvolimizning dahshatli

bir haqiqati ayon bo'lgandi, endi qanday yakun topmasin, buni nima bilandir hal etish vaqti kelgandi. Lekin uni o'ldirish – yo'q, aslo, bu ish mening qo'limdan kelmasligini sezib turardim: men his etayotgan narsa boshqa edi: men uchun hal qiluvchi lahzalar yetib kelgandi. Men revolvorni oldim-da, tepkisini ko'tardim. U hayqirib: «Nima? Faqat o'zingni otasami? – deya igr'ib o'rnidan turdi. – Yo'q, Iso nomi bilan qasam ichamanki, bunday qilmaysan!» – dedi va revolvorni qo'limdan yulqib oldi.

Yana o'sha, yurakni o'rtoqchi jimjitlik. Men cho'ngayib o'tirardim, u esa qimir etmay yotardi. Bir vaqt u o'ziga-o'zi polyakchalar nimandir gapirdi-da, keyin: «Uzugimni bu yoqqa ber», – dedi menga. Men unga uzukni uzatdim. «O'zingnikini ham!» – dedi u. Men bu buyruqni ham bajarishga shoshildim. U o'zini qo'lga taqdi-da, menga ham uzugimni taqishimini buyurdi, keyin gapira ketdi: «Men seni hamisha sevganman, hozir ham sevganman. Seni aqldan ozdirdim, azob berdim, nima qilay, fe'lim shunaga ekan, qismatimiz shunday bo'ldi. Menga yubkamni uzatib yubor-da, qora vino olib kel...» Unga yubkasini uzatdim-da, vino olib kelishga ketdim, qaytganimda yonida zahar solingan shisha idishni ko'rdim. «Menga qara, – dedi u qat'iy ohangda – o'yin-kulgilar shu bilan nihoyasiga yetdi. Sen mensiz yashay olasami?» Men, yo'q deb javob berdim. – «Ha» – dedi u, – men qalbingni, fikrlaringni butunicha o'zimga qilib olganman. Endi o'zingni o'ldirish uchun iklilamay-saami? Agar shunday qilolsang, meni ham o'zing bilan olib

ket. Mening ham sensiz yashashimdan ma'no qolmaydi. Meni o'ldirganingdan so'ng, o'layotganingda va nihoyat men endi hammud, butunlay seniki ekanimni bilib o'lasan. Endi men senga o'z hayotimni so'zlab beraman...» U biroz tin olib, o'ziga keldi-da, shoshmasdan, bolaligidan boshlab butun hayotini menga hikoya qilib berdi...

XIV

Men hatto qaysi birimiz yozishni avvalroq boshlaganimizni ham yaxshi eslayman... o'shanda qalamni ikkiga bo'lgandim. Bu yozishni boshladik va hammavaqt jim o'tirib yozdik. Yangi istihvasam, men eng avval otamga xat yozdim... Siz, nima uchun men otam «mening baxtli bo'lishimini istamayapti» deb ularga qilgan ta'namni, mening esa biror marta bo'lsa-da, nikohimizga otamning roziligini olishga harakat qilmaganimni bilmog'chimisiz? Qaydam... Baribir ular bu nikohga rozi bo'lmadilar... Men keyin polkdagi do'stlarimga xat yozib, ular bilan vidolashganman. Yana kimga deysizmi? Ha, tuzukroq qilib ko'mishlarini aytib, polk qo'mondoniga xat yozgandim. Demak, men o'zimi-o'zim o'ldirishimga ishonardim – siz shunday demog'chisiz-da? Albatta. Xo'sh, nima uchun endi buni qilmasdim? Bu yog'ini bilmayman...

U, esimda, shoshmasdan, to'xtab-to'xtab, har tomonini o'ylab yozardi; so'zni yozardi-da, xo'mrayib devorga qarab

qo'yardi... Xatlarni uning o'zi yiritib tashlardi, men emas. Yozardi-da, yirtardi, to'g'ri kelgan tomonga itqitardi... Nazarimda, hatto qabr ham o'sha so'ngi soatlarda, o'sha jimjilikda, mana shu fonus ostida yozgan bekorchi maktublarimchalik qo'rqinchli bo'lmasa kerak. Men o'sha kecha u menga nimani buyurgan bo'lsa, hammasiga so'zsiz itoat etgaman.

U to'stadan: «Etar, bo'ladi» ishni tezroq bo'lgani yaxshi. Menga vinodan uzat, meni duo qil, ey Xudo!» – deb qoldi. Bordogqa vino quyib, unga uzatdim, u qaddini biroz ko'tarib, vinoga bir chimdim kukuni tashladi. U vinoning yarmidan ko'pini ichib, qolganini ichishimni so'radi. Men ichib yubordim. U togatsizlana boshladi-da, qo'limdan mahkam ushlab: «Endi meni o'ldir, o'ldir meni! Sevгимiz haqqi, o'ldir meni», – deya yalana boshladi.

Buni qanday eplashim mumkin edi? Nazarimda, uni chap qo'lim bilan quechdim, – ha, albatta, chapi bilan – va lablariga yopishdim. U: «Alvido, alvido... Yo'q, yoki bo'lmasa: Assalom, endi bunisi to'abadga... Bu yerlarda biror narsaga erisholmadim, demak, endi bari u yerda, arshi a'loda...». Uni mahkam qisib turtardim, lekin barmog'im revolverni bosishga shay turtardi... Esimda, a'zoi badanimni qalibroq bosganini his etardim. U polyakchalab: «Aleksandr, sevgilim mening!» – deyshga ulgurdi, xolos.

Bu soat nechada sodir bo'ldi deysizmi? Uchlarda, shekilli. Undan keyin men yana ikki soat nima ish qildim? Lekin men

soni birdan keyin Lixarev tomonga jo'naganman. Qolgan vaqtda esa uning yonida bo'lganman va o'zim bilmagan holda narsalarni tartibga sola boshlaganman...

Men nega o'zinni otmadim? Men bu haqda o'ylamasdim. Uning jonsiz jasadini ko'rdim-u, barchasini unutdim. Men undan ko'z uzolmasdim. Keyin hushimni yo'qotgan holda uni va xonani tartibga keltira boshladim... Men sendan keyin o'zinni o'tiraman, deb bergan va'damni buzishim mumkin emasdi, lekin loqaydlik meni butunlay domiga tortgan edi... Men hozir o'z hayotimga ham xuddi shunday loqaydlik bilan qarayman. Ammo meni jallod deb o'ylashlariga hech chidolmayman. Yo'q, yo'q! Balki men qonun oldida, Xudo huzurida gunohkordirman, lekin zinhor uning oldida emas!

MUSTAFO AL-MANFALUTIY

Mustafo al-Manfalutiyy (1876–1924) – mashhur arab ma'rifa-parvar adibi. U Qohiradagi al-Azhar universitetida tahsil olgan. Adibning «Muhojazzalar» sarlavhali maqolalar to'plami 1907-yil «Al-Muayyad» gazetasida chop etilganidan so'ng u arab adabiyoti olamida tanila boshlagan.

JAZO¹

O'tgan yoz, kunlarining birida tush ko'rdim, unda men go'yo ulkan, mutlaqo notanish bir shaharga tushib qolibman. Shahar ko'chalari yurib, unda son-sanogsiz, bir-biriga o'xshamaydigan, turli tillarda so'zlashuvchi odamlarni uchratibman. Nazarimda, butun yer yuzi shu yerga jam bo'lgan va butun olamning u boshidan-bu boshigacha menga kaftdek ko'rinish tuzarkan. Men goh ohista, goh ildam odimlab, hali u yerga, hali

¹ Bu hikoyani men «Qabrdan tovush» tipidagi amerika novellalari usulida yozdim. (Muallif izohi.)

bu yerga borar edim, oxiri umrimda biron marta uchratmagan muhojazzalar, vahimali, juda ulkan bir bino ro'parasidan chiqibman. Bino eshigi oldida tumonat odam bo'lib, barchasi qilich bilan qurollangan, mag'rur qadam tashlayotgan jangchilar tinmay krib-chiqib turishardi. Bu o'zi qanaqa bino bo'ldiyu nima uchun bu yerga buncha ko'p odam to'planganini surishtirdim va tubandagilarni bilib oldim: bu hukmdorning qasri bo'lib, bugun jinoyatchilar ustidan hukm e'lon qilinar ekan.

Jarchi, bir soat o'tar-o'tmay sud maslahatchilari o'z o'rinlarini egallaganlarini, ishtirok etuvchi fuqarolar esa endi tanobiyga kirishlari mumkinligini e'lon qildi. Hamma ichkariga kirdi, men ham odamlar bilan izma-iz tanobiyga kirdim-da, barmini durustroq ko'rish uchun o'rtnashib o'tirib oldim. Humsoli o'z mehvarida mustahkam joylashib olgan quyoshdek, tanobiyning qoq o'rtasida, oltin taxtda savlat to'kib o'tirgan hukmdorga ko'zim tushdi. Uning o'ng tarafida xirqa kiygan al-lagunday kimsa, chapida esa yashil ridoda boshqasi o'tirardi. Hukmdorning o'ng tarafidagisi ruhoniy, chapdagisi esa shu shahar hakami ekanini so'rab, bilib oldim.

Mana, hakam o'z oldidagi oppoq qog'ozlar tomon engashdi-da, ulardan birini qo'lliga olib: «Jinoyatchilar olib kiritilish», dedi amrona ohangda. Shu zahoti tanobiyning chap tarafidagi turma eshigi sherning bo'kirisini yodga soluvchi tovushda vahimali g'iyillab ochildi. Eshikdan darmonsiz oyoqlarini atirang sudrab bosib kelayotgan qari cholni yetaklab, turma

nazoratchilari kirib kelishdi. — «Uning aybi nima?» — soʻradi hukmdor. — «U rohiblarga tegishli binoqa kirib, u yerdan yetim va qashshoqlarga atalgan bir qop umi oʻgʻirlagan», — deb javob berdi ruhoniy. Tanobiyga yigʻilgan ishirokchilarning bari oʻsha zahoti: — «Yovuz jinoyatchining holiga voy! — deya qatʼiq qich qirishdi. — Xudoning dargohiga oʻgʻirlikka tushishga qanday haqqi bor uning?» Soʻng guvohlarni chaqirishdi, rohiblar hozir boʻlishib, ular ham bir ovozdin qariyaning aybdor ekanini tasdiqlashdi. Hukmdor ruhoniyga mimandir shivirladi va: «Oʻgʻir qatʼi maydoniga olib borilsin va uning avval oʻng qoʻli, soʻngra chap qoʻli, keyin oyogʻlari kesilsin, oxirida boshi olinib, yirtqich gush va hayvonlarga yem qilinsin!», — deya amr eldi. Buni eshitgan qariya tiz choʻtkib, hukmdorga nimjon va qalтираq qoʻllarini choʻzib, rahm-shafqat soʻrab yaliniib-yolvordidi, biroq turmish nazoratchilari uni gapirtirgan qoʻymay, sudrab olib chiqib ketishdi. Keyin ular rang-quti oʻchib, holdan toʻygan, qoʻrquvdan dagʻdagʻ titrab turgan oʻn sakkiz yoshlik yigitchani oldilariga solib kelishdi-da, uni hukmdorning yoniga olib borishdi. Shunda hukmdor: «U qanday gunoh ish qilgan ekan?» — deb soʻradi. Ruhoniy: «U — qotil. Bir kun hokimning odamlaridan biri oʻz qishlogʻiga soliq yigʻish uchun ketgan. U mana shu yigitchadan soliq toʻlashni talab qilgan, biroq yigitcha, aftidan har qanday uyatni yigʻishitirib qoʻygan, yoki buyruqni bajarishdan bundan tortgan. Oʻlpon yigʻuvchi unga baqirgan, oʻspirinning bundan jabhi chiqib, xanjarini qinidan sugʻurgan-da, unga sanchgan va

[illegible]

gini qoldirmay toshbo'ron qilinsin!» – dedi. Bu amru farmoni eshitganlarning barchasi hukmini qo'llab-quvvatlovchi hayqiriqlar ostida adolati hukmdorga astoydil tahsinlar o'qidilar. Ular hokimiyatni va hokimning kuch-qudratini rosa ta'rif-tavsiif qilib, ko'klarga ko'tarishdi-da, baland ovoza uni, ruhoniyini va hokimni uzoq olqishlashdi. So'ng hukmdor o'rnidan turdi, odamlar ham shod va mamnun o'rinlaridan qo'zg'alib, targ'ala boshladi. Men, o'zini himoya qilish uchun ayblanuvchi so'nggi so'zdan mahrum etilib, guvohlik berish imkoniga faqat uning dushmanlarigina ega bo'lgan va jazo darajasi jinoyatga mulqo muvofiq kelmagan bu g'alati sud ishi haqida o'ylab, ma'yus tortib, mungli holda asta tanobiydan chiqdim. Bu odamlar meni chuqur hayratga solgandi, kuch-qudratga ega zot oldida ularning qanchalik o'jizligi, itoatkorligi, zo'r berib unga sajda qilishlari, uni ulug'lab, ko'klarga ko'tarishlari aqlimni shoshirib qo'ygandi; u odilona hukm chiqaradimi yoki yo'q, shafqatlimi yoki shafqatsiz – bundan qat'iy nazar, yana unga xayrixohlik bildirib, mavjud hokimiyatni qo'llab-quvvatlagan odamlarga qanday baho berish mumkin? Jazoga hukm etilganlarning ayb-sizligini isbotlay oladigan yoki ularga rahm qiladigan va bu jinoyatni xuddi o'zining boshiga tushgandek qabul qilib, o'zi shunday hakamlarga ro'para kelganda shu olomon ichidan ularni afv etishlarini xohlovchi birgina o'g'ri, yoki birgina qotil, yo birgina fohisha nahotki topilmasa?

Buzuq ayol, ehtimol mulqo buzuq emasdir, qotil deganlari barcha o'z or-nomusini, o'z mulkini himoya qilish uchun shu ishga qo'l urgandir? O'g'ri deganlari, ehtimol, o'z yaqinlarini o'likdan saqlab qolish uchun shunga majbur bo'lgandir?

Hokim jinoyatni tergov qilishda qotilga marhamat ko'rsatishni istamadi, nahot uning o'zi umrida biron marta bunday ishga duch kelmagan bo'lsa?

Robit uyidan o'g'irlangan bir qop un uchun ruhoniy namochna kuyib-pishmasa, nahotki, uning qo'llari harom yo'llar bilan topilgan biron ta ham dinorni ushlamagan bo'lsa? Hech bo'lmaganda o'z gunohini yuvish uchun bir bechoraning gunohidan o'tolmasa?

Sud buzuq erkak va ayollarni ko'rganda nega o'z g'azabini iftishol istamaydi, nahotki hayotida biron marta o'zining jachonasi devorga urilmagan bo'lsa?

Faqaroning qalbini, uning mol-mulkini o'z xohishi bilan talaba etib, baxt va baxtsizlikni hushiga kelgancha odamlarga tugaytib beradigan bu odamlar kimlar o'zi? Ular gunohdan so'q payg'ambar yoki farishta emaski, Xudo o'z bandalarning ichini muhokama qilib, ularning taqdirini bir yoqlik qilishni shunday odamlarga topshirib qo'ygan bo'lsa? Sud ishini bu tax-tida olib borish uchun ularga kim huquq bergan? Hokimiyatni ular qaysi qonuniy kuchga asosan qo'lga kiritganlaru qanday qotil o'zlarini bu lavozimning haqiqiy egasi deb hisoblaydilar?

Bu qanaga hukmdor o'zi? Xalqning yuziga oyoq qo'yib, Kuch va Zo'rlik bilan taxtga erishgan o'z yurtining zolim hukmdori yoki uchiga chiqqan zolim hukmdor avlodi shu emasmi? Mana bu ruhoniy-chi? O'z nafsini yo'lida o'z ko'ngillarini azobda qolgan yuraklardan foydalanib qoladigan eng tullaq olg'ir mana shu emasmi?

Hakamning o'zi-chi? Haqiqatni yolg'on, yolg'onni haqiqat deya taqdim etishda barchadan ustasi farangi shu emasmi?

Zolim hukmdorlar, bosqinchilar va zulmu taaddi ustalari qachon xudojo'ydek marhamatli, diyonatli odamlardek oqko'ngil bo'lishgan o'zi?

O'znomusini, qadr-qimmatini himoya qilaman deb jon holatda boshqa bir odamning umriga zomin bo'lgani uchun insonni jinoyatchi – qotilga chiqarib, uni qiyin o'ldirishga mahkum etgan hukmdorni adolati hukmdor deb ulug'lashga qanday tiliari boradi? Odam ochlikdan qiyalib yoki norasidalarini to'ydirish uchun bir burda non o'g'irlasa, uni jinoyatchiga chiqarib, la'nat o'qishadi. Biroq hakam o'sha bechorani avval mayib qilib, so'ng o'ldirishga amr etsa, buni adolati hukm deb bo'ladi? Bo'yning azob sirtmog'i tushib, ayolni shayton yo'ldan ozdirgan bo'lsa, axloqsiz va jirkanch deya tamg'a bosishadi-da, ayblashga tushishadi. Qip-yalang'och qilib bog'langan va har tomondan yog'ilgan tosh yomg'iri ostida qolgan ayolni ko'rgan odamlar bu manzaradan dimoqlarini chog' qilib, sevinib tomosha qilishlariga nima desa bo'ladi?

Olovni olov o'chirolmagandek, shundayin, og'uga ruju qo'ygan odam ham uni ikkinchi marotaba iste'mol qilgani bilan sog'ayib qolmaydi: anavanga o'xshab bironing o'ng qo'lini, so'ng chap qo'lini kesib tashlash bilan uning dardiga davo topilmagandek, bu olamda yovuzlikni yovuzlik bilan, azob-ujubatni azob-ujubat bilan yengib bo'lmaydi.

Kech kirguncha tinmay o'zim bilan o'zim gaplashdim. Zim-ayro, ovloq bir joydan yurib borar ekanman, tepandan qushlar gulasini uchib o'tganini payqadim. Odimlarimni sekinlatdim va shunda meni hamon ta'qib qilib kelayotgan dahshatli manzaraga ko'zim tushdi. Diqqat bilan qarasam, tuproqqa qorishib yotgan g'orla aslida boshsiz, qo'lsiz, oyoqsiz odam tanasi ekan. Ko'ng'ining yonida xuddi boshyalang g'irya ayoldek yastib yotgan qariyaning boshi va oyoq-qo'llarini ham tanidim. Man yannu qip-yalang'och qilib daraxtga bog'langan va xuddi daraxt bilan birga o'sayotgandek uning shoxlariga chirmashib ketgan yigitchaga ko'zim tushdi. Uning tomirida bir tomchi ham qon qolmagandi, jasad esa qo'rqinchli ko'lankaga aylanib qolgan. Bosh qaysiyu oyog'i qaysi – farqlab bo'lmaydigan qip-qizil guvalacha-go'sht qiz ekanini ham tanidim. U qonga bo'yalgan bir uyum toshlar tagida qolib ketgandi. So'ng bu janallar yonida qon to'la o'raga ko'zim tushdi va bu o'ra mana shu buxli qarolarning qoni bilan to'lganini fahmladim. Ko'z oltinini qora bulut qoplab, atrof qorong'lashdi. Turgan joyimda hushimdan kecidim va shu yotganimcha tun yarmigacha o'zimga

kelolmadim. O'zimga kelganimda, birdan qandaydir jussa men tomonga pusib kelayotganini sezib qoldim. Undan qo'rqib, daraxt orqasiga berkindim. U men tomonga yaqinlashib keldi-da, shisha chirog'ini yoqdi.

Shunda ustida aftoda kiyim-bosh, sochlari oppoq oqargan kampirga ko'zim tushdi. Kampir asia-asla yurib, jasadlarga birma-bir razm sola boshladi va abjag'i chiqib ketgan qariya jasadi yonida to'xtadi. So'ng o'sha yerda tiz cho'kdi-da, uvvos solib yig'ladi. Keyin murdaning oyoq-qo'llari va boshini bir joyga yig'ib, barini gavdagaga birlashtirdi. So'ng daraxt tagidan chuqur kavlab, vayron-to'lgon bo'lib ketgan murdani dafn etdi-da, shunday dedi: «Oh, mening qiynoqlarda qolib, nohaqdan-nohaq u dunyoga ravona bo'lgan cholg'nam! Sen Xudodan qo'rqib, men va sho'ripehona nabiralarning dardu g'amida o'z joningni ham ayamading. Endi Parvardigorning himoyasi va ko'magida joning tanangni tark etib, jismingni qabr o'z bag'riga oldi. Sen mehribon er, g'amxo'r ota bo'la olding, sen dili bilan tili bir, qalbi pok inson eding. Endi gunohingdan o'tishini so'rab, Egaming huzuriga bor va bandalariga, hatto o'sha seni qatl etgan zolim hukmdorlarga ham O'zidan insof so'ra. Yana Xudodan bizni tezroq qovushirishini iltimos qil. Sendan ayrilganimdan beri mening birdan-bir quvonchim sen bilan diydorlashuv onlarini kutib yashash bo'lib qoldi».

Keksa ayolning ko'z yoshlariga chidab turolmadim, ma'yus ko'rinishi esa yuragimni tilka-pora qilib yubordi. Ayolning

so'zlari chin yurakdan aytilayotgan, eri esa sudning navbatdagi qurboniga aylangandi, nazarimda. Chol-kampirning hayotiga azbaroyi qiziqqanidan berkinib turgan joyimdan otilib chiqdim-da, kampirning yoniga bordim. Meni ko'rib, u avvaliga qo'rqib ketdi, so'ng boshimga tushgan musibatlar oldida bu turmush ikr-chikirlari nima bo'пти degandek, xotirjam tortdi. Men shosha-pisha: «Qo'rqmang xonim, men o'zi chet ellikman, yuringiz urf-odatlarini ham, bu yerda yashovchilarni ham bilmayman. Men dafn etilgan odamning qabri tepasida turib unga aza tutayotganingizni ko'rdim. Men ham o'z hamdardligimni izhor etmoqchi edim. Malol kelmasa, boshingizdan o'tganlarni menga so'zlab bersangiz, degandim, balki sizga biron yordamim tegib qolar», dedim. Ayol ko'ziga yosh olib, bukoya qila ketdi: «Erim hayotida biron marta na o'g'irlikka va na yo'llo'sarlikka qo'l urgan. Aksincha, u yig'itlik paytida ham, balog'at yoshida ham, yolg'iz o'g'li o'sib-ulg'aygunga qadar ham oilasini boqish uchun ter to'kib ishlagan, mehnatdan hech qachon bo'yin tovlamagan. O'g'limiz ham voyaga yetib oyoqqa turgach, otasining yo'lini tutdi. Biroq hali o'g'limizga havo bilan qarab, uning yordamidan quvonib ulgurmasimizdan, to'satdan u bizni tashlab ketdi. Ajal uning hayotiga zomin bo'ldi, bizni esa muhtojlik boiqog'iga botirdi. O'g'limdan besh nafar farzand qoldi, to'ng'ich o'g'lining yoshi hali o'nga ham to'lmagan. Ularning bobosi yoshini yashab, oshini oshadi, bir yondan keksalik azobi, bir yondan ayriliq dog'i axiri uning

boshiga yetdi. U kuchdan qoldi. Ahvolimiz og'irlashdi, qiyinchilik va ayrtiq bizni jar yoqasiga olib borib qo'ydi. Bir kuni biz tongni ochlikda kutib oldik, nabiralarni yurpatib, ularga bergulik uvog'imiz ham yo'q edi. G'irt arosaida qolgandik. Agar Yaratganning o'zi marhamat ko'rsatmasa, nobud bo'lishimiz turgan gap edi. Men qashshoqlar kiradigan ko'chaga kiritishga majbur ekanimni tushundim va xayr-sadaga topish ilinjida odamlar huzuriga yo'l oldim. Biroq bir burda non va bir qultum suv topish u yoqda tursin, hech kim menga hatto ochdan o'lmaslik yo'lini ham o'rgatmadi. Odamlar meni ko'rsa teskari qarardi, chun-ki egnimda na juldur kiyimim va na qo'limga kachkulim bor edi. Dunyo ko'zimga tor bo'lib, uyimga qaytdim, ko'nglimdan kechayotgani yolg'iz O'zigagina ayon edi. Uyga keldimu ochlik uyqu bermay qiyalib o'tirgan bolalarga va ularning orasida alamini ichiga sig'dirmay yig'lab o'tirgan qariyaga ko'zim tushdi. U ushalmas umiddan najot kutib, duoga qo'l ochib iltijo qilardi. Norasidalarining bunday ko'yg'a tushganini ko'rganimdan ko'ra, ajal bilan ro'para bo'lganimda ham o'zinni bunchalik baxtiqaro his etmagan bo'lardim. Bolalar meni ko'rishlari bilan o'zlarini menga otib, o'rab olishdi va aqalli biron yegulik olib kelmadimkan, deya yana jovdirab menga tikilishdi. Biroq men g'am-g'ussaga botib, ikkala qo'linni burnimga tiqib uyga qaytgandim. Men erimga: — «Odamlar orasida shunday mish-mish gaplar yuritibdi, go'yo shahar ibodatxonasida yetim-yesir, g'arib-g'urabolarga atalgan oziq-ovqat qo'ri bor emish, ular-

ning harini ruhoniy boshqararmish. O'sha ruhoniy huzuriga borib, ahvolimizni tushuntirsangiz, o'zinga ulush so'rasangiz qalay bo'larkin? Axir biz xayr-ehsonni o'zimizga emas, norasida yetimlar uchun so'raymiz-ku», — dedim.

Cholimning yuzlari umiddan yorishib keldi. O'rindan turib, hasasini oldi-da, unga suyangancha to'g'ri ibodatxonaga yo'l oldi. U yerga borib, ruhoniyga ahvolini aytib, ko'z yosh qildi. Ayrim dindorlar qashshoqlarga ro'para bo'lganda, ularni qanday dimog'dorlik bilan qarshi olishsa, ruhoniy ham cholimni shunday qo'rslik bilan kutib oldi. «Ibodatxona, — dedi u erimga, — uni tashlab qo'ymay, vaqt-bevaqt xayr-saxovat ko'rsatganlarga muruvvat qo'lini cho'zadi. Nima, sen tinch, menga mon kun kechirgan damlaringda ibodatxonaga biron-bir toylang tekkanmi? Yo'q! Shunday ekan, bor, yo'lingdan qolma! Shuni yodda tutginki, agar rizq-ro'z ilinjida sen o'tib ketadigan darvoza keng ochilgan bo'lsa-yu, u senga tordek ko'rinsa, unda hiltib qo'y, jinoyatga yetaklovchi boshqa bir darvoza senga keng ochilgan bo'ladi».

Erim ruhoniyning huzuridan o'zini go'yo ovchining tuzog'iga tushib qolgan qushdek his etib, yorug' dunyosi qorong'i bo'lib, shalvratib qaytib keldi. Ibodatxona hovlisidan o'tayotib, uning ko'zi burchakda turgan qopga tushgan va nimadir o'sha qopni o'ziga uni undagan. Bu qashshoqlik balosi bo'lmaganda, u shor'peshonaning xayoliga bunday fikrlar qayoqdan ham kelardi deysiz. Uytadan o'zini qo'yarga joy topolmay qolgan

cholim qopga qaramaslikka harakat qilgan, biroq chorasizlikda unga yaqinlashib boravergan va qopning oldida qanday paydo bo'lib qolganini o'zi ham bilmagan. U qopning yonida o'tirib olib, o'zi bilan o'zi gaplasha boshlagan: «Bu yegulik un – och-nahorlarning rizqi. Xuddi o'sha och-nahor deganlari men bo'lamen. Mendaqasi na shu shaharda va na tevarak-atrofdagi topladi. Agar qopdagi unni qo'lga kiritish jinoyat sanalsa-yu, shu bilan kimningdir hayotini saqlab qolinsa, unda ruhoniy bunday istakka izn bergan bo'lardi». U qopni yelkasiga ortmoqlagancha, og'ir yukdan chayqala-chayqala yurib ketgan. Biroq ibodatxona ostonasidan bir amallab chiqib olgach, haddan tashqari bu og'ir yukni endi bu yog'iga ko'tarib ketolmasligiga ko'zi yetgan. Qopni tashlab yuboray deganda, och o'tirgan bolalari ko'z oldiga kelgan va ilojisiz goh hassaga, goh devorga tayanib, bazo'r yurib kelgan.

Ko'p o'tmay u kuchdan qolib, ko'kragida qatig'og'riq turgan va ko'z oldi qorong'ilashgan. Og'zidan varqqlab qon ketib, butun egni bulg'angan. Bechora chol hushdan ketib yiqilgan. Tun qorovullarning ko'zi tushmaguncha o'shanday hushsiz yotavergan. Qop joyida yo'qligini ko'rib qolgan soqchilar undan shubhalanishgan. Bu orada ibodatxona hovlisida qopni qidir-qidirga tushishgan, uni topishdan umidini uzgan rohiblar dod sola boshlashgan. Ular yo'qolgan qopni ibodatxona tashqarisidan qidirayotgan paytda yerda cho'zilib yotgan erimning tepasida qaq-qayib turgan soqchilarga duch kelishgan. Bu odamlar qoplarini

darrov tanishgan. Bir soat o'tar-o'tmay unli qopni ibodatxonaga yetkazishgan, cholimni esa qamogga tiqishgan. Bechoraning boshiga tushgan kullatlarni o'ylab, yurak-bag'rim qon bo'lib ketaypti... Sho'rlikning joni qynoqlarda uzildi. Sho'rlik nabi-larining, menga Xudoning o'zi rahm qilsin!»

Shundan so'ng keksa ayol o'rtidan turdi-da, kiyimining etajiga ko'z yoshlarini artib, qabrga uzok tikilib qoldi va: «Alvido, yoshlikdagi do'stim, keksalikdagi suyanchig'im! Rafiqalar ichida eng oliyanobi, tug'ishganlar orasida eng vafo'dori, alvido endi! Xudoning dargohida qovushguncha abadiy xayr endi!» – deya turgan yeridan asta uzozlashdi.

Ayol qorong'ilik qo'ymiga singib ham ketgan ediki, yana kimdir ohista, pusib men tomonga yaqinlashayotganini ko'rib qoldim, shartta daraxt panasiga yashirindim va nima bo'lishini kutib boshladim. Shu orada yerga ilk nurlarini taratib, ko'kda uy ham ko'rindi va men achchiq alam bilan yig'layotgan qizga ko'zim tushdi. U biroz vaqt nigohlari bilan nimalarnidir izladi va, oxiri daraxtga chormix qilingan jasadga ko'zi tushdi. Qiz akasining jasadi yoniga bordi va tarang tortib bog'langan arg'amechiga qo'llini cho'zib, undagi tugumni yechdi-da, gavadani arqondan bo'shatdi; keyin uni yerga yotqizdi va tepasida haykaldek turib qoldi. So'ng «Jigarim, mening akajonim!» deya uuvos solib yig'lay ketdi, munda tomon engashdi-da, uni qutqoqlab o'pib, sochlaridan, peshonasidan siladi. Yuragi tilka-jorra bo'lgan qiz xirillab, zo'rga nafas olardi. Oxiri qizning

tinka-madori quridi va cho'rt kesilgan poyadek yigitchaning yoniga guppa yiqildi. Bu meni tashvishga soldi, u o'lib qolmasaydi degan xavotirda edim. Yoniga borib, u tomon engashdim, qiz tirk edi. Shunda uning yoniga o'tirib oldim-da, unga chin dildan achinib, Xudodan o'ziga kelishini yo'lovorib so'radim. Birozdan so'ng qiz chindan ham o'ziga keldi va meni ko'rib xijolat bo'ldi. Keyin: «Siz kim bo'lasiz va nima uchun yig'layapsiz?» – dedi asta. «Senga va manavi odamga ko'z yosh to'kvapman», – deya javob berdim men. «Ha, – dedi qiz, – chindan ham uning peshonasi sho'r ekan. Uning dardida ado'i tamom bo'ldim, janob. U belga quvvat, yurakka darmon edi, undan taralgan hid senga jon bag'ishlardi, hali o'n gulidan bir guli ham ochilmagandi. Uni o'ldirgan odamlar qanchalik yovuz ekanliklarini namoyish etishdi. Akam hech qachon qotil ham, jinoyatchi ham bo'lmagan. Uni badnom qilishni rejalashtirgan g'animlar o'z shon-shuhratlarini, qadr-qimmatlarini saqlab qolish uchun ular tomonga cho'zilgan qo'llarni chopib tashlab, o'zlari uchun qasos oldilar. Agar akamga adolat qilib, uning yosh joniga rahm qilishganda edi, u bunday jinoyat ko'chasiga kimmagan va qo'lini qonga botirmagan bo'lardi». Men: «Xonim, akangizning boshidan o'tganlarini menga so'zlab berolmaysizmi?» – deb iltimos qildim. Qiz rozi bo'ldi va hikoya qila boshladi:

«Butun shaharda iday izg'ib yuradigan o'iponchi bir vaqtlar bizning qishloqqa ham kelgandi. U uyma-uy kirib-chiqib, nihoyat bizning uyimizga kelganida men eshik tagida turardim.

O'iponchi menga yeb qo'ygudek tikildi-da, akamning qayverda ekanini so'radi va men unga ayidim. Bu odam akamdan zudlik bilan soliq to'lashni talab qildi. Akam hosilini sotib bo'lib to'lashini, ungacha esa sabr qilib turishini o'tindi. U, akam soliqni oxirigacha to'lab bo'lmaguncha meni garovga olib ketishini aytib, uni qo'rqidi-da, to'laysan deb oyoq tirab turib oldi. O'iponchi yordamchilariga ko'zini qisgandi, ular shu zahoti meni o'rab olishdi. Men, hukumat saroyiga garov tariqasida olib ketilgan va u yerdan, badnom qilinib, ustiga-ustak homiador bo'lib chiqqan qizlarning ayanchli taqdiri haqida ilgari ham eshitgandim. Shu bois qo'rqqanimdan akamga mahkam yo'qib oldim, u esa men bilan o'iponchi o'rtasiga turib oldi va: «U qiz bilan sening necha pullik ishing bor? Pullar meniki, uni men to'ppamman, boshqa odamning bunga aloqasi yo'q. Senga garovga odam kerak bo'lsa, qo'lingga pul kelib tushguncha, men, meni olib keta qol», – dedi. O'iponchi: «Menga hoziroq pul topib berasan, yo' omonat, omonatni ham o'zim tanlayman. Bu senga ma'qul bo'lmasa, mayli, o'z hayotingni tikmogchi ekanman, tika qol», – dedi e'tiroz bildirib. Buni eshitgan akamning qoni qaynab, peshonasidan ter chiqib ketdi. Jigarimni bu qadar g'azab otiga minganini hech ko'rmagandim. – «Mening ot nomusim uchun yaxshisi, sen o'z hayotingni tika qol», – dedi akam g'animiga qichqirib: – «So'ng u qilichini yalang'ochladi-da, bir zarb bilan o'iponchining boshini cho'rt uzib tashladi. Shundan so'ng to' uning qo'llarini bog'lab, qamoqqa olib

ketmagunlaricha gonga belangan ko'yi joyidan qo'zg'almay turaverdi. Akamning qismati mana shu tariqa o'z yakuniga yetgandi. Men, aka-ukalarim ichida eng rahmdili va marhamatli, o'ziga xos topilmas tuyg'u sohibi, oliyanob, tirishqoqligi va jasurligi bilan boshqalarga o'xshamaydigan, yoshlar ichida eng kuchlisi bo'lgan yigit uchun kuyib-yonayapman».

Qiz hikoyasini tugatdi va mendan yordam so'radi: «Taqsir, akamni yerga topshirib, undan aytilishimdan avval, uni dafn etishga yordamlashib yuborolmaysizmi? Mening darmonim qurigan, bir o'zim eplolmayman». Men daraxt oldiga bordim-da, qariyaning yonidan, jasad turgan yerning tagidan chuqur qazidim va yigitchani dafn etdim. Marhumning singlisi sukul saqlab, boshini eggancha qabr yoniga keldi va tiz cho'kdi. Qiz yig'layaptimi, yo yo'q, bilib bo'lmadi, faqat u o'rnidan turgandan keyingina uning ko'z yoshlaridan nam bo'lgan yerga ko'zim tushdi. Keyin qiz menga qo'lini uzatib: «Taqsir, bu yaxshiligingizni o'la-o'lgunimcha unutmayman. Yordamga zor bo'lib turganingda, seni suyardigan odam topishing amrimahol bo'lgan bir paytda mendan marhamatingizni ayamadingiz», — dedi-da, o'z yo'lida ravona bo'ldi.

Men libosining so'nggi burmasi ko'zdan yo'qolguncha uni nigohlarim bilan kuzatib qoldim va yana o'z xayollarimga g'arq bo'ldim. Mana, toshbo'ron qilingan qizning murdasi. U hali dafn etilmagan va qo'rqinchli bo'lib ketganidan qarashga yuragim dov bermasdi. Men: «Hashr kuni Xudodan ularga rahm-shafqat

ko'rsatib, o'z marhamatini darig' tutmasligini so'rayman va uni dafn etish uchun bor kuchimni ayamayman», — dedim o'zimga. Men qariya va yigitchaning qabri yaqinidan qizga chuqur kav-lam va yopinchig'imni murdaning ustiga yopdim-da, uni yerga topshirdim. Tiz cho'kib, qabr yonida turuvdim hamki, orqada kimdir borigini sezib qoldim. O'girilib qaragandim, qop-qora chakmonga burkanib olgancha, faqat ikki ko'zinigina ochib qo'lgan yigitchaga ko'zim tushdi. U: «Siz hozir yonida tiz cho'kib turgan qabr kimmiki edi, janob?» — deb shoshib so'radi mendan. Men: «Toshbo'ron qiling, murdasi mana shu yerga tashlab ketilgan qizniki. Dahshati o'lim topegan qizga rahmim kelib, uning jasadini sen ko'rib turgan mana shu qabrga dafn etdim», — dedim men. «Taqsir, — dedi yigitcha, — tuproq bizni ayiribdan oldin u bilan vidolashib olishingga ruxsat etsangiz?» «Mayli, ixtiyoring», — dedim-da, nari ketdim. Yigit qabrga yaqin kelib tiz cho'kdi va allanimalarni shivirladi, shunda men, uning ko'kadagi yulduzlar ham hamdard bo'layotgani, shamol uni suyib-erkalayotgani va yigitcha asta-sekin darddan forig' bo'layotgani haqida o'yladim. Keyin u o'rnidan turib, qabrga tuproq tashladi va men tomonga o'girdi-da: «Xudoning o'zi sizga yo'l ko'rsatib, bag'ri tilka-pora bo'lgan bu qizdan yordamingizni ayamadingiz. Odamlar xazon qilgani siz yashirdingiz, sarob qilgani himoyangizga oldingiz. Marhumaga qilgan yashitliklaringiz Xudodan qaytsin», — dedi. Yigit ketmoqchi bo'lgandek, men uni to'xtatdim-da: «Nahotki, u chindan ham

adolatsizlik qurboni bo'lgan bo'lsa? – deb so'radim undan. U avval miyig'ida kuldi-da, so'ng xotirjam boqib: «Ha, janob, Aks holda mening qabr chekkasida turib ko'z yosh to'kkanimni ko'rmagan bo'lardingiz. Baxtiqaro qiz mening kasrimga qolib shu ko'ygga tushdi. Xudo huzuriga borganimda aytmoqchi bo'lgan gapimni sizga ham aytmoqchiman: qizda gunoh yo'q. U shudring tomehisidek musaffo, yomg'irda yuvilgan gulandada beg'ubor. U hali go'daklik paytlari men unga ko'ngil qo'ygannan. Evaziga o'zini qurbon qilib, muhabbatini izhor etdi. Biz o'sdik, sevgimiz ham ulg'ayaverdi va biz bir-birimizga sodiq qolishga ont ichdik. Shundan so'ng otasidan qizning qo'lini so'radim, otasi ham quvonch bilan taklifimga rozi bo'ldi. Biroq to'yimizga sanoqli kunlar qolganda, otasi to'satdan vafot etdi. Bizga, to'yni bir yilga kechiktirish kerakligini aytishdi va biz sabr bilan kuta boshladik. Bir yil o'tar-o'tmas qallig'im meros bilan bog'liq ishlarni bitirish uchun shahar sudiga jo'nab ketdi. U yerda qizga ko'zi tushgan hakamning fe'li aynib, o'sha zahoti qizning vasiysi bo'lgan amakisiga odam jo'nardi. Bu tiliyog'lamni va ochko'z nusxa nariqi qirg'oqda yalitrab turgan tillo tangaga ko'zi tushgudek bo'lsa, daryo-daryo qon kechib bo'lsa ham u yerga o'tishdan toymaydiganlar to'fasidan edi. Hakam qizning amakisiga, jiyaniga uylanish niyatida ekanini aytganida, amakisining og'zi qulog'iga yetib, o'ylanib ham o'tirmay, rozi bo'ldi va bu xushxabarni darrov jiyaniga yetkazdi. Qiz uni sovuqdan-sovuq kutib oldi va: «Men bir vaqtning o'zida ikki erkakka qalliq bo'lolmayman», – dedi shartta. Amakisi uning so'zlariga e'tibor

bermay: «Men kimga tekkin desam, o'shanga tegasan. Bundan hech kim rozilik so'rayotgani yo'q. Kuyov tanlashni senga kim qo'yibdi? Kuyovni men tanlayman», – dedi. Oradan bir necha kun o'tar-o'tmay, to'ygga tayyorgarliklar nihoyalaniib, huzurni janshid kuni ham belgilandi. Qiz kun botishi bilan ust-hoshi va zeb-zynatlarini yig'ishtirdi-da, tun qorong'isida uydan hoshi olib chiqib ketdi. Bundan xabar topgan qizning amakisi, sudni ogohlantirgandi. Sud o'z josusu aytg'ochlarini oyoqqa turg'uzdi-da, barcha qochqor qizni izlab topishga safarbar etdi. Ulardan kimdir qizni ko'rib qolgan va uning yoniga borgan. Ularga ko'zi tushgan qizning o'takasi yoritib, qo'lidagi yukini ham tashlab qochgan.

Aynan o'sha paytda men uyga qaylayotgan bo'lganman; meni ko'rgan qiz xuddi Xizirni ko'rgandek hovliqib: «Ular meni qusib kelishyapti! Agar ushlab olishsa, sog' qo'yishmaydi, meni kechir, seni Xudoning o'zi qo'llasin!» – deya menga gap qotdi.

Qizning taqdiri meni xavotirga solardi, shu bois uni uyimga boshlab keldim va xonalardan biriga yashitib qo'ydim. Bir kun o'tar-o'tmay amakisi hakamning aytg'ochlarini oldiga olib kiritib keldi va jiyani to'pib berishimni so'radi. Men, qizni ko'rmaganman, deb turaverdim, biroq ular gapimga ishonilmadi va jiyani topilguncha qidirishni to'xtatishmadi. «Mann, suyuqoyoq bu yerda ekan! – baqirdi amakisi. – Mana hushni uning himoyachi – oshnasi!» Men, qizga qo'yilayotgan aybga uning aloqasi yo'qligini qanchalik aytmay, odamning tili bermaydigan qasamlarni ichmay, baribir amakisi gapimni eshi-

rasi edi, sayyora shu yerga dafn etilgan qurbonlarning yuragida loyullab yonib turgan bir parcha qahr-g'azab o'ti edi go'yo. Bir muncha vaqt undan ko'z uzolmadim va hozircha u bilan yerimiz orasidagi masofa bir mildan oshmasa-da, uni juda sekinlik bilan yuksaklikdan tusha boshlaganimi va borgan sari kattalashib borayotganini ko'rdim. Mirrix sayyorasi daf'atan larzaga keldi, to'satdan jazolovchi farishta qiyofasiga kirdi. Uning ko'zlar va burnidan o't chiqnadi, qanotlarini qoqqanda barini yemirib, buzib tashladi. Malak borgan sari yerga yaqinlashib keldi. Mana, nihoyat u, baxti qaro qurbonlarning qabriga o'z soyasini solib, pana qilib turgan daraxt uchiga kelib qo'ndi. U qanotlarini shunday silkidiki, hatto larzaga kelgan yer ham yorishib keldi, so'ng ko'kda xuddi momaqalibroq gumburlagandek tilga kirdi va: «Mana, nimadan qutulgan bo'lsa, yana o'shanga qaytgan odam bolalari! Mana, yovuzlik, firq-fujur to'lib-toshgan o'sha zamin! Hatto ko'kdan tushgan biron sohibga unda pokiza joy topish mushkul.

Mana, kuchlariga kuch qo'shib borayotgan zo'ravonlar, manavilari esa kundan-kunga zaiflashib borayotgan nimjonlar! Mana, boylar qo'lga tushib qolgan faqirlarga tegishi go'sht. Birovlar uni og'zidan oldirib, birovlarining burnidan chiqayotgani.

Mana ular, xayr-saxovat qo'lini cho'zuvcchi homiyalarini uchratolmay, ochlikdan tirraqdek qotib jon berayotgan yalangyoqlar. Mana, qayg'u va g'am-g'ussada najotga muhtoj, qiynoqdan nobud bo'layotgan baxti kenik o'sha odamlar.

Mana ular, garchand ado etishlari buyurilgan bo'lsa-da, Xudoning amriga itoat etmay kelayotgan hukmdorlar. Adolat o'rnatish uchun Xudo qo'llariga tutqazgan shamsihrni qiniga joylab, boshqasida tabiatga zid, qonunga xilof ish tutib yurganlar, nimaga intilayotgan bo'lishsa, o'shanga erishish maqsadida o'z istak-xohishlariga yo'l ochib, o'z shamsihrini qo'ldan qo'yamay kelishayotir.

Mana ular, yeb to'ymas, g'arazgo'y qozilar. Ular sud ishini adolatsiz tarzda tashkil etmoqdalar. Ular qalqonning narigi yonidagilarga zarba berish niyatida qonunni qalqon qilib, o'zining panasiga berkinganlar. Qonunning bunday himoyasi ostida ular mag'lubiyat, azob-uqubat nimaligini bilmay, o'z inqadrlariga erishib kelmogdalar.

Mana ular, bu yorug' olamga hukmron ruhoniylar. Itoatgo'y hukmdoridan tortib olingan mollar bilan cherkovni to'ldirib, hukmdorlarning g'origa aylantirib yuborganlar. Beva-um qaroqchilarning g'origa aylantirib yuborganlar. Beva-um hukmdorlarga xayr-sadaga qilishga kelganda o'lgudek xasistlar.

Mana ular, o'zlariga xush yoqadigan ko'ngildagi niyatlarini amalga oshirish uchun hech nimadan qaytmaydigan hukmdorlar. Adolatsiz sud ishlari bosh-qosh, sud bilan og'iz-burun o'pishayotganlar; talonchilikka xayrixoh ruhoniylar!

Hukmdoridan tortib, fuqarosi-gacha, xo'jayinidan tortib, uning xizmatkorigacha – bari Xudoning g'azabiga duchor bo'lganlar.

Mayli, taxtlar ag'darilib, cherkovlar qulasin, sud deganlari dam-daraksiz g'oyib bo'lsin; darayu vohalar vayron bo'lsin;

erkagu ayol, keksayu yosh, gunohsizu gunohkor, ezgulik va yovuzlik – barisini yer yutsin. Bularning bari Xudoning g'azabi emas, odamlar o'z boshlariga o'zlari sotib olayotgan balo-qazolar».

U endigina so'zini tugatgan ham ediki, Xudo Nuh payg'ambarga amru farmon yuborgan kun qanday avjga chiqqan bo'lsa, azobda o'ldirilgan qurbonlarning qonidan hosil bo'lgan ko'l ham xuddi shunday qaynab chiqqanini ko'rdim. So'ng bir yurtdan ikkinchisiga o'tib quyilib kelayotgan kuchli qon seli butun yer yuzini qopladi. Dalayu mol-hol, saroyu kulba, insonu hayvon, tili boru tili yo'q – bari, yer yuzini qoplagan qizil dengizga g'arq bo'ldilar. To'liqin sekinlik bilan ko'tarila-ko'tarila men o'tirgan tepalikning cho'qqisiga kelib urilganini ko'rdim. Men qattiq qichqirib, uyg'onib ketdim. Bu 1914-yil 28-iyul kunining erta tongi edi. Birdan derazam tagida: «Urush boshlandi!» degan hayqiriqni eshidim.

ROBER MERL

Rober Jan Jori Merl 1908-yilning 28-avgustida Jazoirda tug'ilgan. Uning otasi Feliks Merl harbiy tarjimon bo'lib, vafotidan so'ng onasi farzandlarini olib Fransiya ko'chib keladi va oilasi bilan shu yerda yashab qoladi. Rober Merl Parijdagi Buyuk Lyudovik litseyida falsafa va ingliz tili yo'nalishida ta'lim oladi va uni bitirib, o'qituvchilik bilan shug'ullanadi. Shu paytlarda u Jan-Pol Sartre bilan tanishadi. Merlning ilk e'lon qilingan ishi Doktor Uayldning ijodiga bag'ishlangan doktortlik dissertatsiyasi bo'lgan.

Yozuvchi ijodida falsafiy va ijtimoiy qarashlar kuchli bo'lib, u insonparvarlik ruhi bilan sug'orilgan. Merl ko'p qirrali ijodkor, u bir qancha pesa, biografiik asarlar, tarixiy romanlar va Fransiya o'rnishiga oid 13 jildlik qadimiy xalq dostonlari, afsonalari muallifi.

Yozuvchi 1949-yilda «Jambiy sohildagi yakshanba hordig'i – Mosh-eid a' Zayd-coore» asari uchun Fransiyaning eng oliy adabiy mukofotiga sazovor bo'lgan. Rober Merl 2004-yil Parij shahridan tashqaridagi uyida, 95 yoshida olamdan o'tgan.

IZABELLA

I

Gersog Brachechano, ya'ni Paolo Orsini xotinining vafotidan so'ng g'alati hunarlar chiqara boshladi. U Toskan gersogining yigirma bir yoshli qizi Izabella Medichiga uylandi. Bu nikoh boshida kuyov va kelinning ota-onalari turishdi. To'y uzil-kesil aniq bo'lgandan so'ng keksa Orsini o'g'lini chaqirtirdi-da, balandparvoz va ta'sirli so'zlar bilan bu nikohning nechog'lik manfaatli ekanini dalil-isbotlar bilan uning miyasiga quydi. Paolo tishini-tishiga qo'yib, uning gaplarini oxirigacha ting-ladi. Nima balo, deb o'yladi u, otam qandaydir yassiko'krak, sarig'mashak, miyasiga xurofot in qurgan bir rohibani menga xotinlikka olib bermoqchimi deyman. Paolo hamma gapni u qulog'i bilan eshitib, bu qulog'idan chiqarib yubordi-da, keksa Orsiniga boshini egib minnadorchiligini bildirdi, so'ng to'p o'ynagani chiqib ketdi.

Izbellani ko'rishga Paoloni majbur qilishmaguncha u hali qizni ko'rmagandi va ko'rishga ham orzumand emasdi. Bu paytlarda u, allaqachonog suyuqoyog Lukresiyaning tuzog'iga ilinib, maishatparastlikdan boshi chiqmay qolgandi. Lukresiya endigina o'n besh yoshga to'lgan bo'lsa-da, binoyidek aq-larosatiyu xush tabiati bilan gersogni o'ziga rom etgandi. U

ayman Izabella bilan uchrashuv belgilangan oqshomda, kechki soqat mahali Lukresiyaning huzurida bo'lishni ko'ngliga tugib qo'ygandi va bu rejaga dabdurustdan qo'yilgan to'siqdan qoni qaynab, bo'lajak xotinining yoniga kayfiyati buzilgan holda kirib bordi. G'azabini yashirishni eplolmaganidami yo buni is-tinmaganidami, xullas, fig'oni falakka chiqqanini berkitib ham o'tirmadi, yerga boqqancha qizning yonida paydo bo'ldi, boshini ko'tarib qaradi-yu, qarshisida turgan o'rta bo'yli, ko'hlikkina, kashibchim, ko'zlari tiyrak, yigitni yaxshiroq bilish ilinjida unga ayrona tikilib turgan sohibjamol qizni ko'rib, hayratdan tong qotib qoldi. Yigit bosh egib salom berdi. Qiz ham, garchand uning nigohlari buning aksini aytib turgan bo'lsa-da, bari-ber yigiting hurmatini joyiga qo'ydi — unga ta'zim bajo qildi. Bu lavadan yigiting yuragi «jiz» etib ketdi va u bir zumga Lukresiyani unuti.

Muharam janob, — deb so'z boshladi Izabella, ularni birga yolg'iz qoldirishgandan so'ng namoyishkorona samimiy-lik bilan, — tan olib aytishimiz kerakki, ikkimizni ham pichosqiz so'yladi. Ota-onalarimiz tuyg'ularimizni nazar-pisand qilmay, boshimizni qovushitishmoqchi, aytimg-chi, bunday nikoh biz-ni baxtli qila olarmikan? Hamonki, o'zga ilojimiz yo'q ekan, nasroniylarga xos itoatkorlik bilan peshonamizda borini ko'tiramiz-da. Menga kelsak, hayotingizni buzish niyatim yo'q, to'ydan so'ng meni o'zingizga qarashli yer-mulka jo'natib yuborib, bu dunyoda mendek qiz bortligini unutib yuborsangiz

ham sizdan zarracha ranjimasdim, aksincha, bundan o'zimi baxtiyor his etgan bo'lardim...

Shunday kayfiyatda, biron marta ham adashmay-netmay, odob-axloq doirasida Izbella Medichi subbatdoshiga teshib yuborgudek tikilganicha, rosa o'n daqiqa gapirdi. Gersogning og'zi lang ochilib qolgandi. U Italiyaning eng xushbichim yigitlari safidan joy olgani uchun ham shunday zebo qiz undan umrbod yitroqda yashash istagini bildirganidan judayam hayron qolgandi.

– O'ymiqiz, – dedi yigit, nihoyat tilga kirib, – odam bo'lajak turmush o'rto'g'iga ham shunday deydimi! Meni endi ko'rib turgan bo'lsangiz-u, darrov qochib qolishni o'ylayapsizmi?

Izbella «nasroniylarga xos itoatgo'ylik»ni dam-badam tilga olib, yana o'zining uzundan-uzoq nutqini boshladi. Gersog oxiri qiz uni kalaka qilayotganini payqab qoldi. Uchrashmaslaridan avval bu nikohga xushi yo'qligini, hozir esa fikri o'zgarганиni va qizning yonida bo'lishdan baxtiyor ekanini u takallufsiz, aql-hushini bir joyga qo'yib, aytib qo'ya qoldi.

– Yo'g'-ey, – dedi Izbella ochiqdan-ochiq uni masxaralab, – rostdan-a? Nahotki, Lukresiya xonim bilan birga bo'lishdan ko'ra, men bilan subbat qurishni afzal ko'rsangiz?

Darhol o'rtadagi xafagarchilikni yumshatish maqsadida, o'z haziliga o'zi birinchi bo'lib kuldi-da, subbatdoshiga yoqimli qarash qilib, uning qo'lga suyandi.

Ilk uchrashuv anchagacha cho'zildi. Paolo hayratining cheki yo'q edi. Izbella asilzodalardan bo'lsa-da, aslida ham og'ayyaklar ichida kumalanib yuruvchi qandaydir suyuqyoq ayoldan aqli ancha ziyrak chiqib qolgandi.

Unashirilganlar subbatlashayotgan xonaga uni yollagan shahdidi g'alamis – keksa Orsiniga borini oqizmay-tomizmay yetkazib turuvchi ayg'oqchi yashirilib olgandi. Ishlar o'zi ishgundek tus olayotganidan xabar topgan Orsinining og'zi qulog'ida edi. Paoloning batol fe'lidan boxabar bo'lgan qariya, noal-musabi uchun manfaatli bunday nikohdan quruq qolishdan cho'chir, o'g'li yosh gersoginiani va qiz orqali uning oilasini qutqilib qo'yishidan xavotirda edi. Qariya Orsini bir necha yildan beri og'ir dard azoblab kelardi, shu tufayli u butunlay haddan to'yib qolgandi; otaning birdan-bir armoni mana shu nikohni ko'rib qolish edi. Izbella o'g'lining aql-hushini olib qo'yganiga ishonch hosil qilgan qariya chuqur mamuniyat hissi toyladi-da, o'zining bosh kotibi va sinashta bo'lgan vakiliga: «Endi o'lsam armonim yo'q», – dedi va oradan bir hafta o'tarib tinay dunyodan o'tdi.

Izbella Paologa o'g'il hadya etish baxtiga muyassar bo'ldi. Bolaga Virginio deb ism qo'yishdi va Izbellaning akasi, Toskan gersogi Franchesko Medichi chaqaloqning cho'qintirgan otasi bo'ldi. Franchesko singlisi Izbellaga boshqacha mehr qo'ygandi va hamisha qizga qattiqo'llik bilan munosabatda bo'lib kelardi. Bir kuni Izbella jilmayganicha eri Brachchanoga

agar Franchesko gersog unvonini ular turmush qurmalaridan avval olganida, akasi biron nimani bahona qilib ularning to'xtatishi va singlisini chekovga haydab solgan bo'lishi mumkinligini aytib qoldi.

Er-xotinning o'n sakkiz yillik turmushlari mobaynida Brachchanoning gersoginiyaga muhabbati shunday kuchli bo'ldiki, hech bir ayolning gersogni uzoq muddat ushlab turishga qurbi yetmasdi. Biroq gersog askar edi, u olis yurtlarda jangda bo'lardi. Izabella o'zini tashlab ketilgan ayoldek his etardi. Erining xiyonatlaridan xabar topganida alamini ichiga yutardi. Bir kuni Paolo sakkiz oylik harbiy safardan qaytgach, rashk o'tida yongan Izabella erini sovuq kutib oldi va og'ziga kelgan har xil piching gaplarga Paoloni ko'mib tashladi. Xudo uni aql-farosatdan qismagandi.

— Menga qarang, xonim! — dedi izzat-nafsi og'rigan gersog. — Menga bo'lmag'ur ayblarni taqashni bas qiling! Nahotki, siz meni yo'l bo'yida tasodifan duch kelib qolgan qandaydir qishloq qizidan qizg'ansangiz? Nima, ochdan o'lay deb turganida, sizningcha, o'z nasibandan voz kechishim kerakmi?

— Men bo'lsam, janob, — mag'rur e'tiroz bildirdi Izabella, — duch kelgan yerdan qorinimi to'yg'azishdan ko'ra, ochdan o'lishni afzal ko'rgan bo'lardim.

Bu javob gersogga qat'iy botdi. U lom-mim demay rangi-qui o'chgancha xonadan chiqdi-da, otga minib, shu ba-

dar ketgancha bir yilgacha qorasini ham ko'rsatmadi. Agar otasining ustomonligidan unga zararcha yuqganida edi, u bironta xizmatkorga gersoginiyani kuzatishni topshirardi-da, erining suratidan bo'sa olmaguncha, uxlagani yotmasligidan darak topgan bo'lardi. Odam bo'yi baravar qilib ishlangan bu surat devorga osilmagandi, balki yerga qo'yib, chekkasidan devorga mahkamlangandi, shuning uchun u xuddi xotinning xonasiga kirib kelayotgandek taassurot uyg'otardi. Har kuni kechqurun Izabella tungi ko'yakda yalang'och yelkalariga sochini yoyib, erining suratiga yopishgancha, bor ovozi bilan oh-voh qilib ko'z yosh to'kardi. Uning bo'yi uncha baland bo'lmagani bois tamnagi odamning labiga labini tekkizish uchun oyoq uchida turib cho'zilishiga to'g'ri kelardi.

Gersog Izabella bilan 1576-yilning bahorida yana uchrashdi. Xotinning mendan ko'ngli qolgan, deb uni unutish uchun hechora nimalar qilmadi. U o'z surati yoniga o'tirib oldi-da, iloji boricha unga qaramaslikka harakat qildi va gersoginiyaning hurmatini joyiga qo'yib, bir-ikki og'iz gapirdi. Izabella bu manzarani xayolida butunlay boshqacha tasavvur qilgandi. Ushbu uchrashuvdan ilgariroq Brachchano Lukresiya bilan ilgariги eski aloqalarini boshlab yuborgani va ikki kun avval kechki ovqatni u bilan birga qilgani Izabellaning qulog'iga yetib kelgandi. Huni eshitgan gersoginiya battar qayg'uga botdi. Xizmatkor to'kalaridan birining ayushicha, Lukresiya Izabelladan biroz kichik bo'lib, o'rtadagi arzimagan bu tafovut ham uning nazdi-

da alohida ahamiyatga ega edi. Izabellaning yoshi endi o'tizdan oshgan, hali o'n guldandan bir guli ochilmagan bo'lsa-da, lekin men qatib, so'lib, jozibamni yo'qotganman deb o'zini ishonitirishga urinardi.

Unga tinchlik bermay qo'ygan o'y-xayollardan Izabellaning rang-ro'yi bir holatda edi, xotinini kelib ko'rgan Brachchanoning xayoliga boshqa fikr kelgandi. Muhabbatini gersogning suratiga qarab qayta-qayta izhor etishdan charchamagan Izabella, endi o'sha rasmining asl nusxasi yonida o'ng'aysiz bir holatda sukut saqlab o'tirardi. Uning xayoli Lukresiyada edi va u gersogni haqorat qilib yuborishdan cho'chib, gap boshlashga yuragi dov bermayotgandi. Endi ayol barcha ko'ngilsizliklarga duchor qilgan o'zining fahm-farosatiga ishonmay qo'ygandi. Kishiga azob berishdan nariga o'tmaydigan shuncha samimiylikdan toqati toq bo'lgan Izabella o'rnidan qo'zg'aldi. Brachchano uni bu taxlit tez kuzatib qo'yishayotganidan juda ranjidi va ketishga taraddudlanib, Izabellaning qo'lidən beparvogina o'pdi-da, teskari o'girdi. Eshik oldiga yetganida, suratga ko'zi tushdi. O'n yil avval, hali gersoginya uni sevgan paytlarda o'zining qanday bo'lganini alam bilan esladi. Gersog birdan to'xtadi-da, suratga sinchiklab razm soldi va suratdagi kulib turgan, samimiy bu yigitning endi bu sho'rpeshona erkakka g'ijimib qarayotganini his etdi. U gersoginyaga o'girdi-da:

—Suratim bu yerda ko'p joyini egallabdi, uni bu yerdan olib ketishlarini ayttaman, — dedi ro'yxush bermay.

U xiyol burilganicha yerdan ko'z uzmay biron kutdi. Ayoldan imlo chiqmagach, unga nazar ham tashlamay, chiqdiyu-ketdi. Kotini o'zi istaganda ham og'iz ochishga majoli qolmagandi: Izabella karavotga suyangancha jim, hissiz qotib turardi.

Ertasiga gersog jo'nab ketdi. Izabella uni bir talay mulozimlar hamrohligida saroydan chiqayotganini derazadan kuzata turib, gersogini go'yo so'nggi bor ko'rayotgandek bir hisni tuydi. U o'zbekiz yil avval gersog unga hadya qilgan olmos bezakli ixchamgina xanjarni oldi-da, yuragiga sanchishiga bir baxya qoldi. Oysha uning qo'lidən tutib qoldi. Izbellani o'g'ildan ajratganlaridan biri u shu qizga bog'lanib qolgandi. Akasi Virjioni saroyning ishonchli xizmatkorlariga topshirgandi. Hali o'n besh yoshga ham to'lmagan mavr qizining gersoginyaning qo'lidən xanjarni tortib olishga kuchi yetmasdi, shunday bo'lsa-da, qizcha xonimni yana bir bema'ni urinishdan to'xtatib qolish uchun uni tishlab, yumalatib joni boricha harakat qildi. Oysha birdan noqulay o'girdi, tig' uning yuziga tegib yoritib yubordi, qizginaning yuzidan qon tirqirab oqa boshladi. Gersoginya qo'rqanidan qulqulib yubordi. U xizmatkorni o'ldirib qo'ydim degan xayol bilan xanjarni itgirdi-da, mushdekina cho'rini bag'riga bosdi, uning tirik ekanini ko'rganidan so'ng sal-pal erkin nafas ola

boshladi. Bu ko'rgiliklar undagi bor g'am-anduhlarni ham tarqatib yubordi va Oyshaning jarohatini yaxshilab yuvib-tozalab bo'lganidan so'ng o'lim to'g'risidagi bema'ni xayollarga boshqarib berilmaydigan bo'ldi.

Besh yildan beri gersoginaning uyida bo'y-basti, aft-angori, hatto fe'l-atvori bilan ham quyib qo'ygandek gersogning o'ziga o'xshash, uning uzoq qarindoshlaridan Troilo Orsini degan kimsa eshik og'asi bo'lib xizmat qilardi. Bu odamning gersogdan yagona farqi, o'ziga topshirilgan vazifani sidqidildan, halol ado etishida edi, gersogdek baxti bo'lib tug'ilish nasib etmagach, nimayam qilsin. Izabella eri yo'q paytlarda o'zi boshqarishiga to'g'ri keladigan hovli-joyda o'lgudek zerikardi, vaholanki, vaqtini chog' o'tkazish uchun abjirlik, kuch talab etuvchi ko'ngillochar o'yinlar uning uchun muhayyo edi, u soatlab ot chopardi, tirmashib qoyalarga ham chiqardi, so'ng qizib ketganidan tog'ning muzdekkin so'ygiga o'zini tashlab, hovarini bosib ham olardi. Troilo Orsini yonidan jilmay unga hamrohlik qilardi. Bu saroy xizmatkori unga ko'ngli qo'ygandi va Izabella bularni garchi sezmasa-da, Orsini vazifasidan foydalanib, gersoginaya o'zini yolg'iz his etmasligi uchun ayolga ancha-muncha mayda xizmatlar ko'rsatib turardi. Troiloning tuyg'ularini Izabella mutlaqo payqamasdi; u bor-yo'g'i xizmatkor edi, xolos, Izabella unga o'zining sodiq iti yoki otiga qaragandek qarardi. Ayol sekin-asta uni o'ziga yaqinlashtirishga jur'at etib, dam-

hadam uning qo'lga suyanar, uni o'z xonasida qarshi olib, uning oldida yechinardi ham...

Troilo bir paytlar gersogning qo'shimida xizmat qilgandi, xizmat qilganda ham mardlarcha jang qilib, o'ng qo'lidan yaralan-gandi, shu-shu u butunlay yarqsiz bo'lib qolgandi. Bu maj-ruslik uni jangovar qahramonliklardan voz kechishga majbur etgandi. Shundan so'ng gersog Orsinining gardaniga xo'jalikni boshqarish vazifasini yuklab qo'ygandi, garchand bu ish uning ko'nglidagidek bo'lmasa-da, biroq u o'ziga topshirilgan ishini sidqidildan ado etishga o'rganib ketgandi. Gersoginaya Orsinini o'ziga yaqinlashtirishga izn berganda, boshda halovatning avj pal-lasiga erishganini his etdi-yu, biroq keyinchalik bundan qattiq ko'ngli qoldi. Bir tараfdan ehtirosdan esi og'ay derdi, boshqa tomondan sevgan ayolining unga jonsiz buyumdek munosabatda ekani uni iztirobga solardi.

Haqiqatdan jo'nab ketgandan so'ng ikki oy o'tib, gersoginaya Troiloni chaqirishni buyurdi. Ertalab kun odatdagidan issiq, yorqin yulung'och Izabella Oyshaning yonida sochini taratib o'turardi. Xizmatkor kelganida ayol boshini ham ko'tarmay, o'lib qolgan to'tining ahvolini surishtira ketdi. Troilo bir lahza titib qoldi. U bir vaqtning o'zida ham xohish, ham g'azab o'tida qaynayotgan uning go'zal yelkalaridan ko'z uzolmay qoldi. «Bu qimmatli bedodlik, — o'yladi u, — nima, men erkak emasmami,

ayollar tap tortmay mening yonimda yechinaveradi?». «Erkak emas» degan soʻzdan uning battar figʻoni falakka chiqsa-da, baribir tishini-tishiga bosdi.

— Shunday qilib, Troilo, toʻti... — dedi gersoginya sabrsizlik bilan oʻsha-oʻsha boshini koʻtarmay.

— Shunday qilib, xonim, — choʻrt kesib dedi Troilo, — toʻtilaringizga qarash uchun endi saroydan boshqa xizmatkor yollaysiz. Ertadan boshlab men sizning xizmatkoringiz emasman.

Bunday ohang gersoginyani hayron qoldirdi, chunki Troilo unga har doim oʻta odob bilan murojaat etib kelardi. Ayol boshini koʻtardi, ikki oy avval Brachchanoning surati qoʻyilgan joyda Troilo Orsini devorga suyanib turardi. U qoʻllarini koʻkragiga chalishtirib, gʻazabli nigohini ayolga qadagandi. Gersoginya seskanib tushdi. Bu naq gersogining nigohi edi.

— Troilo, nima gap oʻzi? — dedi xizmatkorning shartakligidan oʻziga kelolmay ayol. — Sizni xafa qilishdimi deyman?

— Ha, xonim, — dedi muloyim ovoza Troilo hamon ayoldan dargʻazab koʻzlarini uzmay, — meni ayovsiz tahqirlashdi.

U qaltirab turgan qoʻllari bilan Izabellaning oʻzini koʻrsatdi.

— Hali menmi, Troilo? — azbaroyi hayratdan qichqirib yubordi gersoginya. — Hali menmi sizni tahqirlagan? Nima qilib tahqirlabman?

— Mana, xonim, nima qilib, — dedi u qoʻli bilan ayolning yarim yalangʻoch tanasini koʻrsatib.

Tap nimada ekanligini daʼatan Izabella tushumadi. Tushungandan soʻng yuzi choʻgʻday qizarib ketdi. Troiloning birgina ishorati unga jonsiz buyumdek qarashlarini chippakka chiqarib yuborgandi. U oʻzini chetdan yarim yalangʻoch, buning ustiga ehtaklarning koʻz oldida kishining gʻashini keltiradigan qiyofada koʻrdi. Sharm-hayo, gʻazab va nafrat bir boʻlib uning koʻnglini shunaqangi algʻov-dalgʻov qilib yubordiki, sal boʻlmasa hushdan kelayozdi.

Yaramas! — qichqirgancha sapchib oʻrnidan turib ketdi Izabella. — Hali sen oʻz bekangga koʻz olayitradigan boʻldingmi! Men-a?! Xizmatkor boʻla turib-a?!

U yugurib toʻshagi yoniga keldi-da, yosliq tagiga yashirib qoʻygan xanjarni olib, Troiloga tashlandi. Troilo bor boʻyicha qoldini rostladi-da, oʻsha-oʻsha qoʻlini qovushtirgancha tek qotib turaverdi. Xizmatkor hali bu darajada gersogga oʻxshab ketmagan.

Ivachchal! — dedi ayol teskari qarab, jahd bilan xanjarni koʻnining narigi burchagiga uloqtirarkan. — Yoʻqol! Bundan keyin qorangni koʻrmay!

Shunday boʻlgach, men bu dargohdan hoziroq ketaman, — ovuqqina dedi Troilo.

Ertaga! — baqirdi gersoginya nima deyayotganini oʻzi ham anglamay. — Oʻzing «ertaga» dedingmi, demak faqat ertaga ketasan! Agar itoat etmasang, seni qamab qoʻyishlarini buyuraman!

Troilo ayolga g'alati qaradi.

– Men nima ham derdim! – dedi u mutlaqo xotirjam ohangda, – Ixtyor sizda. Ertaga bo'lsa, ertaga-da.

U ta'zim qildi-da, chiqib ketdi. G'azabdan ko'zlari yongan gersoginuya qattiq tugilgan mushumlarini tishlagancha xonaning u yog'idan-bu yog'iga borib-kelardi. Bu telbalkidan uzoq vaqt xalos bo'lolmadi.

– Nega jahling chiqyapti? – daf'atan so'radi Oysha mavritancha taomlarga ko'ra unga «sen» deya murojaat etib, – u erkak bo'lsa, sen esa ko'zga yaqin ayol bo'lsang.

– Eshik og'asi! – qichqirdi gersoginuya. – Mening xizmatkorim! Davom ettirishga endi ayolning holi qolmagandi. Boshqa so'z ham topolmayotgandi.

– U axir erkak bo'lsa, – takrorladi Oysha unga ma'noli ko'z tashlab.

Bu nigoh gersoginuyani taajjubga soldi. U o'ta ziyrak ayol edi, shu bois Orsini ikkalasi o'rtasidagi mujmal munosabatni fahmlamasligi mumkin emasdi. O'zini sarkashlikdan tiyolmay, evaziga topgan huzur-halovat uchun o'zini la'natlardi. Mening badanimni tomosha qilganidan qanchalik huzurlanayotganini bilmas darajada ovsar emasman-ku.

– Oh, qabohat! – dedi gersoginuya baland ovozda yana xonaning u burchidan bu burchiga borib kelarkan. – Uning erkakligini go'yo bilmagandek o'zinni go'llikka soldim... Borib

huzuran tannozu eng past suyuqyoq ham bunday... – davom etdi ayol zo'r hayajon bilan va gapi oxiriga yetmadi. – Orsini shunday o'lyhimmat asilzodalardan bo'lsa, buning nimasi ajablanarli...

Ayol birdan Orsinini oqlayotganini fahmlab qoldi va uning qo'polligi o'zini ko'panm haqoratlamaganini xavotir aralash sezib qoldi.

Haqoratlangan emishman, biroq kimning oldida? – dedi va birdan kulib yubordi. – O'zinni-o'zim aldashdan nima foyda? Men o'zi kimman – gersoginuya Brachchanomi yo tashlab ketilgan ayol? Ustiga-ustak endi yosh emasman, – qo'shib qo'ydi u, oynada unga hafta mobaynida tinchlik bermay kelayotgan ajnaga boqarkan.

Yuzidagi ajinga ko'zi tushishi bilanq uning kayfiyati tushib ketdi. O'ringa o'zini tashladi-da, yuzini yostiqqa burkadi.

Nima bo'пти! – dedi u kechqurun biroz o'zini bosib olgach. Men to'g'ri yo'l tutdim. Orsini ertaga jo'nab ketishi birdan-bir to'g'ri yo'l... Qanaqasigal – baqirib yubordi u yana o'sha zahoti.

Demak, u ham meni tashlab ketar ekan-da? «U ham-a?» degan so'zni tilga olganida, qattiq uyat yuragini o'rtab yubordi. Ayol birdan Orsinini gersogega tenglashtirib xato qilayotganini payqab qoldi.

Xizmatkor! – dedi u ovozi chiqarib. «Xizmatkor» so'zi uning bu muncha bo'lsa-da, sho'rlik gersoginuya istasa qo'l silatasi

mumkin bo'lgan ular orasidagi birdan-bir yagona mustahkam to'siq edi. Shafqatsiz g'am-g'ussa uni azoblashdan charchamad. Gersoginya Orsini jo'nab ketgandan keyingi hayotini ko'z oldiga keltirdi-da, undan yuz o'girgan gersogdan so'ng ayolni o'z g'amxo'rliklari bilan qo'llab-quvvatlab turgan yagona inson ekanligini tushunib yetdi. U beixtiyor qachonlardir Brachchanoning surati turgan joyga nazar tashladi va suratni u yerdan olib ketishgani yodiga tushdi. So'ng ancha vaqtgacha karaxt bir holda o'z to'shagida qimiramay o'tirdi.

— Ketsa ketaversini! — dedi u nihoyat boshini ko'tarib, — Or-nomusli ayol shunday yo'l tutadi... Or-nomusli... — tezda takrorladi u alammok kulgi bilan. — Erimni ushlab qolish uchun o'sha or-nomus deganlari menga nima qilib berdi?

Kech soat o'n birlarda gersoginyaning yoniga chopar keldi. U gersogini kuzatish maqsadida gersoginya tomonidan tayinlangan odam bo'lib, shu topda yangi mujda bilan tashrif buyurgandi: Brachchano mavritan qarog'chilariga qarshi flotni safarga hozirlayapti ekan. Uning o'zi Venesiyada bo'lib, Lukresiya ham unga ergashib o'sha yerga ketgan. Brachchano oqshomlarni ayol bilan birga o'tkazarkan.

— Oysa, — gichqirdi gersoginya, — Troilani chaqir bu yerga! Zudlik bilan huzurimga kelsini! Bu mening amrimi!

Bir payt rang-quti o'chgan, ammo xotirjam holda Orsini kirib keldi. Ayol hamon ayg'oqchi keltirgan chaquv mak-

lubini titiroqli qo'llida ushlab turganicha unga nazar tashladi. Ko'ng Izabella maktubni g'ijimladi-da, burchakka uloqtirdi va o'zining yoniga keldi.

Janob, — dedi gersoginya, xizmatkorga deyarli yopishib, — men oldingizda gunohkorman va bu aybimni yuvishga tayyor...

II

Ikki oy o'tgach, Izabella akasining Florensiyadagi qasriga jo'nab keldi. Akasi bir yildan beri uni chaqirgani-chaqirgan edi, garchi Franchesko unda mehrdan ko'ra ko'proq qo'rquv hisslari uyg'otsa-da, o'z akasiga itoat etishdan uzoq vaqt o'zini olib qochishning iloji yo'q edi: o'sha paytlar akasiga deyarlik eridek salomiga egalik qilish nasib etgandi.

Ayolning sayohatidan asl maqsadi Franchesko saroyida xizmat qiluvchi o'n to'rt yoshli o'g'li Virjimo bilan ko'rishish edi. Troilo Orsini esa bu safarda unga xizmatkor sifatida hamrohlik qilardi, biroq gersoginya negadir Oyshani noma'lum sabablarga ko'ra o'zi bilan olib kelmagandi. Ehtimol, bu hol mavritanlik qizni bevaqt ajaldan yoki, jilla qursa azob-uqubardan saqlab qolgan bo'lsa, ajab emasi.

Franchesko Brachchanoning izzatini joyiga qo'ygandek, Izbellani ham qora sarupoda, dabdabali mulozimlar

hamrohligida, otga minib, alohida hurmat-ehitrom bilan kutib olishga chiqdi. Shunga qaramay, ular zo'rg'a yolg'iz qolishdi va aka ta'rifga sig'mas qahrli nigoh bilan singlisiga yeb qo'ygudek tikildi-da:

— Mabodo Brachchano haqida mening qulog'imga chalinayotgan uzunquloq gaplar rost bo'lsa, bundan o'n sakkiz yil butun gapimga kirib, cherkovga ketganingizda oqilona yo'l tutgan bo'lardingiz, — dedi.

Bularning bari gersoginyani ranjitish niyatida oldindan o'ylab qo'yilgan uzundan-uzoq nutqning debochasi edi. U gapni ayolning tashqi ko'rinishiga istehzoli tahsin o'qishdan boshladi, so'ng gersoginya o'zini qiynoqda qolgandek his etib azob chekish uchun ularni nafrat to'la nigohi bilan kuzatgancha singlisini had-dan ziyod ilitfotga ko'mib tashladi. Francheskoning jag'i bir zum tinmas, qop-qora kiyimga burkanib olib, bukhaygancha ayolning atrofiga parvona edi, to'g'rirog'i, u yoqdan-bu yoqqa tinmay borib kelar va akasining har bir harakati zahirida allaqanday vahimali, yovuz nimadir bor edi. Sho'rtlik gersoginya ko'z ochib-yumguncha burda-burda qilishga shay turgan yirtqichlar ichiga tushib qolgandek his etardi o'zini. Nihoyat Franchesko yo'lga tushib ostonaga yetganda mutlaqo beparvolik bilan gersoginya o'g'lini ko'rolmasligini ma'lum qildi: o'g'li va yana bir qancha saroy a'yonlari kechagina Brachchano uchun Venesiyaga pul olib ketishgandi. Gersoginya o'z xonasiga qaytganidan so'ng

o'sha zahoti Troilo Orsiniga odam jo'nadi. U saroy hovlisida Izabellaning buyumlari ortilgan aravani bo'shatishga ko'z-quloq bo'lib turgandi: Orsini o'z ishining jonkuyari, chaqqon bir inson sifatida aynan gersoginyaning qimmatli yuklarini qasrlig'ing ayol uchun ajratilgan joyiga tashiyotgan bir paytda zarurati yuzasidan bo'lsa-da, birrovga chiqib ketish ham uni ranjitdi. Troilo Izabellaning ayni yig'lab turgani ustiga kelib qoldi: ayol Florensiyaga yaqinlashib qolgan bir paytda, o'g'li Virimio akasining buyrug'i bilan Venesiyaga yo'l olgandi. Francheskoning bu nayrang'i Orsinini ozmuncha iztirobga solmadi. Gersoginya akasini hurmat qilganidan uning taklifini qabul qilishda shoshqaloqlikka yo'l qo'ymadimkan, deb o'yladi Orsini. Gersoginya o'z yotoqxonasidan birgina parda bilan to'sib qo'yilgan alohida xonaga chiqib keldi va ogsochlar uni yechintira boshlashdi. Orsini ayolga ergashardi-yu, biroq, u yerdan saroy hovlisi ko'rinishini ma'lum bo'lgach, yotoqxonaga qaytishda, yana gersoginya bilan suhbatini davom ettirdi va bir vaqtning o'zida yuk tushirayotgan xizmatkorlardan ham xabardor bo'lib turdi.

Orsiniga yuragini bo'shatgan gersoginyaning qo'ruqlari ham turgadi. Bu orada ogsochlar uni cho'miltirishdi, bundan shunday rohatlandiki, hatto u yo'qqa chiqqan umidlari ham deyarli unuti. So'nggi ikki yil davomida o'z mazmunini yo'qotgan bu hayot, yovqimli yaqinlikdan so'ng qayta o'z o'rniga

tushgandek bo'ldi. Brachchano bilan bo'ladigan kandan-kam uchrashuvlar va Orsining uning yonida bo'lishi oxir-oqibat gersoginyaning butun jon-tani bilan berilib ketgan halovat tuyg'usini his etishga sabab bo'ldi. Mana, ikki oydirki, ular bir-birlaridan ayrilmay, odob-axloq qoidalarining hech bir taomiliga amal ham qilmay eng namunali er-xotinlardak yashab kelishardi. O'zaro munosabatning oddiyiligi gersoginyaga ulkan zavq bag'ishlardi. Umrda birinchi marotaba bu mag'rur ayol deyarli muloyim bo'lishga va qushchadek chug'urtlab so'zlashga jur'at eta olgandi.

Negaki bu safar Orsini faqat ahyon-ahyonda, qisqa, lo'nda javob qaytarardi. Oxiri Izabella parda ortidan turib:

– Nima bilan bandsiz? Gapinni eshitmayapsizni deyman? – dedi.

– Men yukingizni nazorat qilish bilan bandman.

Gersoginya kulib yubordi-da, tegajog'lik qilib:

– Juda serhatsalasiz-da! Bilasizmi, men sizni juda qo'pol odam deb bilaman! – dedi.

– Xonim, men ovozingizni ham, so'zlaringizni ham yaxshi eshityapman, – dedi Orsini yoqimni ohangda. – Ovozingizni eshitasam xursand bo'laman, biroq boshqa payt bo'lganda so'zlaringizni javobsiz qoldirmasdim.

– Qanday surbetlik! Boshqacha aytganda, men aljirayotgan ekanman-da?

– Men bunday demadim!

– Qulog'im sizda! – kulib e'tiroz bildirdi gersoginya. – Rosini aytaman, ovozingizga unchalik ham ilhaq emasman, yonimda ekaningizni his etib tursam bo'lgani.

Shu on Orsini oynadan boshini chiqarib qaragandi, yuk tushirayotgan xizmatkorlardan birining tezda u yoq-bu yoqqa ko'z tushib, o'g'irilib, qo'yniga nimanidir yashirganini ko'rib qoldi. U bu ishni shunday epechilik bilan uddaladiki, Orsini hatto ko'zlariga ishomnadi. Ko'rganlari haqiqat ekaniga ishonch hosil qilish uchun u shoshib gersoginyaning xonasiga chiqib u yerdan hovlilga tushdi.

Gillamlar uning qadam tovushlarini yutib, Izabella Troiloning ko'nglini sezmay qoldi.

– Qimmatli Troilo, – davom etdi dimog'i chog' ayol kimsasiz konga murojaat etarkan, – mabodo siz... shoshmang, o'shanda biz mag'rur turib nima dedingiz? – Ha, «ayovsiz kamitildingiz», agar men shu tobda hech bir mubolag'asiz sizga ko'rinsam-chi? Pokiza qo'llaringiz bilan yuzlaringizni berkitishga shoshiling, o'sha sizning xayolingizni band etgan yuklardan ko'zingizni uzamang, yo'qsa, hozir ko'z-o'ngingizda namoyon bo'ladigan manzara yana sizni tahqirlashi mumkin. Ana, xolos! – davom etdi ayol kulib. – Aytadigan gapingiz yo'qmi? Siz meni ko'rmay turib halitdan ranjidingiz chog'i? Nahotki, mening go'zalligimni tasavvur etish ham sizning izzat-natsingiz uchun qo'rqinchli bo'lmay?

U qo'li bilan pardani surdi-da, nafslikdan naniqib, yonib turgan katta-katta moviy ko'zlarini o'ynatgancha, kulib, deyarli ochiq-sochiq holda xonaga kirib keldi. Biroq, bir-iki qadam yurar-yurmas turgan joyida qotidi-qoldi: ro'parasida qop-qora libosga burkangan, katta boshini bir yonga engashitirgancha Franchesko Medichi ayolga teshib yuborgudek tikilib turardi. U singlisining xonasi yonidan tasodifan o'tib keta turib ayolning eshigi ochiqligini ko'rgan va kirgan, barcha gaplarini eshitgan ham edi.

Izabella endi tamom bo'ldim, deb o'ylagan bo'lsa-da, Francheskonining ayolga yeb qo'ygudek tikilib qarashi oldida ajal ham unchalik qo'rqinchli tuyulmayotgandi. Francheskonining yuzi nafrat va qo'msovning aql bovar qilmas qorishuvidan tishib-burshib ketgandi.

Bir necha daqiqa shu zayida o'tdi. Akasi qayerda va qay holatda Izabellaning usidan chiqib qolgan bo'lsa, ayol o'sha yerda va o'sha holatda haykaldek qotib turardi. Franchesko ham qimir etmayotgandi. Faqat uning ko'zlari bejo boqardi. Gersoginyaning badani bo'ylab yugurgan sayin u ko'zlar tobora qonga to'lib borardi. Izabella uning nigohida uqigan aralash-quralash bo'lib ketgan adovat va shahvoniy hirsalar shu qadar qo'rqinchli ediki, Franchesko xanjarni qinidan sug'urtib olganida gersoginnya beixtiyor o'zini yengil his etdi. Akasining qo'li va nigohi go'yo qarama-qarshi buyruqqa bo'ysungandek, Izabellaga yeb yuborgudek boqdi-da, xanjarni juda ohistalik

bilan sug'urdi. U garchand ayolga yaqin turgan bo'lsa-da, Izabellaga xanjar sanchish uchun oldinga bir qadam ham bozmadi. Qo'llari qurolni arang tutib turar va yovuz, hirs to'la nigohini Izabelladan uzmay, xirillab nafas olardi.

Ko'ksi bilan o'zini tig'ga tashlagandek, gersoginnya unga jabhvoz chiqdi. Birdan Francheskonining nigohidagi nur ham so'ndi. Akasi xanjarining damidan tutgancha, sop tomoni bilan Izabellaga uzatdi. Keyin ko'zlarini yerga olgancha, pastki lablari titrab, Izabellaga teskari qarab turaverdi.

Izabella xanjarni qo'lga olishi bilan Franchesko shiddat bilan chiqib keldi. Bu vaqt ichida u churq etib og'iz ochmadi.

Izabella xanjarni to'shagiga tashladi-da, yugurib deraza yoniga bordi va ovozining boricha qichqirib Troiloni chaqirdi. Biroq u, o'g'ri bilan andamon bo'lib, shovqin-suron ko'tarayotgan xizmatkorlar to'dasi orasida qolib ketgan, hech nimani eshitmayotgandi. Gersoginnya mushkul ahvolda qolgandi. Orsinining oti undan bir necha qadam narida hali egartlog'liq turar, qasr darvozasi esa lang ochiq edi. Orsinining hali qochib qutulishga imkoni bor edi.

Oxiri Troilo boshini ko'tarib derazaga qaragandi, ko'zi Izabellaga tushdi. Ayol, «Qoching!» deb shunday dahshatli qichqirdiki, hovidagi to's-to'polon ham taqqa to'xtadi. Qasr darvozalari muqarrar o'sha zahoti harakatga keldi. Francheskonining soqchilari har tараfdan xizmatkor tomonidan boshladilar. Orsini barcha sir oshkor bo'lganini,

endi uni ushlab, qiyvnoqqa solishlarini, pajmorda tanasini axlatxonaga uloqtirishlarini darrov fahmladi. O'jning endi qo'ldan chiqmasligiga batamom ishongan sogchilarning Orsini tomonga shoshilmay, bafurja kelayotganlarini kuzatib turardi. So'ng xizmatkor nigohini yana gersoginya tomonga o'girdi. Gersoginya ikkala qo'i bilan deraza tepasiga yopishganicha, Troiloga ta'zim qildi. Troilo ham uning ta'zimiga ta'zim bilan javob berdi.

Sogchilar boshlig'i Orsining yoniga keldi. Izabella uning gapini eshitmadi, biroq Orsini sogchilar boshlig'iga qanday qilib qilichini va xanjarini topshirganini ko'rdi. Ikkitia sogchi zudlik bilan ikki yondan kelib turib oldi, biroq unga tegmadilar. Orsini sogchilar o'rtasida xuddi postda turgandek qaddini g'oz tuib turardi. Sogchilar boshlig'i allaqanday buyruq berdi. Izabella butun guruh joyidan qo'zg'alib, hovli bilan qasrning shimoliy qanoti tomon ketayotganini ko'rdi. Chap tomondagi sogchining to'satdan oyog'i tolib, bezovtalandi. Orsini g'ijinih unga o'girdi-da, aftidan tanbeh berdi shekilli, u darrov o'zini o'nglab oldi. «Eh, Troilo! – halolliging boshimizga yetdi», dedi gersoginya ohista ovoz chiqarib! Boshga tushgan musibatlariga tashqaridan nazar solsang, umidsizlik o'zining so'nggi nuqtasiga yetganiga amin bo'lasan.

Kechga yaqin Izabella devor orqasida qandaydir shov-qin ko'tarilganini, dukur-dukur va taraga-turuq ovozlar kelayotganini, yerdan go'yo og'ir nimanidir sudrab

tortayotganlarini eshidi. Ayol eshikni ochdi. Ikki sogchi ayolga e'tibor ham bermay, oyboltalarini qirib tozalashardi.

Ayol o'z xonasiga qaytdi. Bu orada qo'shni binodagi to'polon hamon davom etardi. Daf'atan eshutilgan qichqiriqdan gersoginyaning yuragi orqasiga tortib ketdi. Ayol Orsining ovozi darrov tanidi.

Francheskonning buyrug'i bilan sogchilar asirni yechintirib shuyotgan paytda, gersog uning o'ng qo'li qisman falaj bo'lib qolganini payqadi va uni jallodga ko'rsatdi.

Ikki soat davomida o'qin-o'qin yana xuddi shunday dah-shatli dod-faryodlar eshilib turdi va shunda gersoginya yana eshikni ochdi-da, sogchilardan biriga uzun-yulug qilib:

– Akamni bu yoqqa chaqir! – dedi.

Sogchining paysalga solayotganini payqagan gersoginya:

– Agar joningdan umiding bo'lsa, akamni bu yoqqa chaqir, dedi buyruq ohangida.

Franchesko atrofga olazarak ko'z tashladi-da, idam odimlar bilan karavot oldiga keldi va xanjarni olib, uni qiniga yashirdi. Uning yonida qilich yo'q edi, shu bois ham Izabellaning yoniga qurotsiz kira turib, ayolda uning joniga qasd qilish istagi tug'ilib qolishidan cho'chidi. Ayni damda akasi gersoginyaning ko'ziga shunday yomon ko'rinish ketdiki, o'zining nodonligidan pushaymon yetdi.

– Orsindan nima istaysiz? – dedi gersoginya o'zini vazmin tutishga urnib.

– Jimoyatini bo'yninga olin-da, mana bu iqromomaga imzo cheksin.

– Aftidan hali bunga erishmagan ko'rinasiz.

– Ha, hali erishganmicha yo'q, – dedi Franchesko.

Akasi tishlarini ko'rsatib ishaydi-da:

– Shoshayotgan joyimiz yo'q, – deya qo'shib qo'ydi.

Gersoginining indamaganini ko'rib, so'zida davom etdi:

– Bu baqir-chaqirlardan oromingiz buzilmaydi deb umid qilaman.

– Bularni menga eshittirish uchun ozmuncha chirandingizni, – dedi gersoginiga cheksiz nafrat ila. – Yanglishmasam, zindon shimoliy qanotda joylashgan.

Lahzalik sukutdan so'ng:

– Orsinining qarindosh-urug'lari, uni shu ko'ygacha solib azoblayotganingizni bilib qolishsa, ular sizni ayab o'tirishmas deb o'ylayman, – dedi Izabella.

– Biroq Orsinilar xonadoni mendan minnatdor bo'ladi.

Gersoginiga bir necha qadam tashlab, keyin to'xtadi va akasiga tikilib qaradi.

– Iqromomaga agar men imzo cheksam, unda Orsinini qiy-nashni bas qilasizmi?

Franchesko g'azabini zo'rg'a bosib, boshini egdi va qo'llini orqaga qilib:

– Gap bitta, – dedi past ovoza.

Ayol unga nazar soldi. Basharasidan munofiqlik ufurib turgan bu nusxa, nahoiki, so'zda turish degan narsani ham bilisa, degan o'y miyasidan lip etib o'tdi.

Men imzo chekkan iqromoma nima bo'ladi?

– Eringiz Brachchano sizni sevib, o'z o'jizligini namoyon etib bo'lgan. Shu bois ham dalil-isbotisiz u menga ishonmaydi.

Brachchano hamon ayolni sevishini eshitgan gersoginiga bundan buyron bo'lib, sarosimalanib qoldi. So'ng:

– Xizmatkorlar, ehtimol, hammasini yetkazib ulgurishgan-
dirlar, – dedi u.

Xizmatkorlar oyog'ini «kavush»ingiz bilan bir bossangiz kifoya, istagan gapingizni gapirtirishga ularni majbur qilish qiyin emas. Biroq Brachchano bunday dalil-isbotlarga bo'y bermaydi.

Izabella jim turardi.

– Xo'sh, – dedi Franchesko, – endi nima qilamiz?

Ayol unga qaradi.

– Siz nima deb o'ylaysiz? – so'radi ayol g'alati qiyofada, – shu topda pop meni jon berayotgan odam deya hisoblashni mumkinmi?

Shubhasiz. Baribir sizning o'lchamli umringiz qoldi.

Izabella ibodat uchun xizmat qiliuvchi o'rindiq yoniga bordi-da, tiz cho'kdi va yuzini kaftlari bilan berkitdi.

Ayolning ibodat qilishiga Franchesko xalaqit qilmadi.

U xudojo'y edi va har kuni tongda diniy marosimda qatnashishni kanda qilmadi, shunday bo'lsa-da, qo'l urayotgan jimoyatlaridan vijdoni qiyalmadi, ozgina gunohlari esa ba'zan qalbini qutqarib qolishga uni majbur qilardi.

Ko'p o'tmay Izabella o'rmdan turdi-da, akasining ko'ziga tik qaradi.

– Agar iqromomaga imzo cheksam, Orsinini qiyinlashni bas qilishga so'z berdingiz-a?

– Ha, xuddi shunday, so'z berdim.

– Menga hozir, mana shu lahzaning o'zida so'z berdingiz.

– Inkor etmayman. Nega buncha ijlkaysiz?

Ayol o'rindiq tepasida osilib turgan Iso suratiga qaradi-da:

– Basharti so'zingizdan qaytsangiz, sizni jahannamga ravona qilishini hozir Yaratgandan so'radim, – dedi ayol so'zlarini chertib-chertib.

Francheskoning rangi quv o'chdi. O'sha paytda xurofiy afsonalarga ko'ra, o'layotganing duosi alohida ta'sir kuchga ega edi.

– Men sizga so'z beraman, – dedi u zo'riga.

Ayol stolga o'tirdi-da, qog'ozga naridan-beri bir necha satr qoraladi va uni akasiga uzaldi.

Franchesko varaqqa ko'z yugurtirib chiqdi va uni qo'yiniga berkitdi-da, eshik tomon yo'l oldi. U ostonada to'xtadi va sovuqgina qilib:

– Iqromomaga bekor imzo chekdingiz, – dedi – Orsinini shundoq ham o'zini mardona tutdi: u o'lsa ham churq etmasdi.

– Shunday qilishiga ishonardim.

– Shunday ekan, joningizga jabr qilib nima zarur edi sizga?

Ayol uni boshdan-oyoq uzoq nazardan o'tkazdi-da, ohista chet.

Sizdek akalar bo'lgan bu dunyoni tashlab ketсам, o'zimni baxtiyor his etaman, ishonavering.

Bu so'zlar Francheskoga qatiq botdi. Undagi bor xususiyatlarni yashirib turgan hissizlik niqobi go'yo birdan tushib ketgandek edi. Uning basharasi titrishdi, ostki lablari titray boshladi, og'iz ochishga ham madori qolmadi. «Nahotki, bu berahim biron nimani his etishga qodir bo'lsa?» – xayoldan o'tkazdi gersoginya ajablanib. Akasi bilan bo'lgan uchrashuvdan so'ng ayolning olgan taassurotlari shundan iborat edi, dan so'ng ayolning olgan taassurotlari shundan iborat edi, dan so'ng ayolning olgan taassurotlari shundan iborat edi.

U singlisiga ortiq bir so'z demay chiqib ketdi. Franchesko o'lgunday charchagandi. U past ovoza jallodga mahbusni bo'shatishni va Brachchano yetib kelguncha uni durnastroq sharoitda saqlab turishni buyurdi. U paytlar Italiyada singlisining axloqsizligi uchun akasi uning eridan kam tahqirga uchratmas-da, biroq or-nomus qoidalari uzli-kesil hukm chiqarilgan ayolning tan mahramiga havoila etgandi. Basharti eri, ularning ikkovidan ham o'ch olmasa yoki o'ch olishni istamasa, unda bu ishni oxiriga yetkazish va isnodni qon bilan yuvish akasining zimmasiga tushardi.

O'z ibodatxonasiga lattadek bo'shashib kirib kelgan Franchesko o'zini bir ozgina qo'yib berdi: bir necha soat ilgari bo'lib o'tgan voqeadan afsuslandi; Izabellaning yotoqxonasida

bo'lganini bildirmay, yaxshisi, yo'lida davom etgani ma'qul bo'larmidi. Biroq shu zahoti o'zining o'zligidan qo'rqib ketdi, «Qanday qilib, – o'yladi u, – o'z ko'zim bilan ko'rganlarimni ko'rmadim deb munofiqlik qilishim mumkin?» Miyasiga mahkam o'rnatilib qolgan, xonaga kirish ilinjida pardani salgina ko'tarib qaravotgan Izabellaning chiroyli chehrasi ko'z oldidan ketmasdi. «Yo'q, yo'q! – dedi u bu dudmal vahimadan qo'llari bilan yuzini berkitib tiz cho'karkan. – Xudoyim! Mayli, o'lsa o'laversin! Mayli, o'laversin! Bari tezroq tugay qolsin bu mashmalar!»

U ibodatdan so'ng o'zini ancha xotirjam his etdi va Brachchanoga o'zi yoqtirgan o'git-nasihati usuli tarzida uzundan-uzoq maktub yozdi. Xatga Izabellaning tadbiri va xizmatkorlardan olingan ko'rsatmalar ham tirkaldi. Pirovardida, bu xabarni munosib tarzda qat'iyat bilan qabul qilishini va ornomsiz uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olgan shaxs sifatida o'ch olishni kechiktirmaslikni kuyoviga uqtirdi. Uzunquloq gaplarga qaraganda, baridan bizzning voqifligimiz, aftidan, zamondoshlarimizni hayratta qoldiribdi degan xabarni ham o'z maslahatida bildirib o'tgandi. «Yodgingizda bo'lsin, – deb yozdi Franchesko, – erkakka zulm o'tkazish gersoginyani hayotdan mahrum etadi, o'zingizni aslzodalardak, nasroniyarlarga xos munosib tutishni unutmang» («gicogdalevi d yesseg gentiluomo ye sgistano»).

III

Chopar Medichining maktubini topshirayotganda otga minib olgan Brachchano mulozimlar orasida senat yig'ilishiga kirish natijasida turardi. Uning butun diqqat-e'tibori gersoginyaning tadbir-tazarrusi bilan band bo'lgani uchun shosha-pisha, baridan-beri xotining akasi yuborgan xatga ko'z yugurtirdi-da, Izabellaning nega Florensiyada ekaniga tushunolmadi. U miq etmadi, hatto senatni ogohlantirib qo'yishga birona odam ham jo'natmay, es-hushidan aytilgan telbadek Venesiyadan o'tilib chiqdi-da, o'z yer-mulki tomon etuvchi yo'ldan shiddat bilan o't choptirib ketdi. Unga hamrohlik qiluvchi a'yonlarning esa birlariga qarab-qarab qo'yishdan o'zga choralari qolmagandi. Hunday o'qday uchib ketishdan muddao ne ekanini so'rashga bironisi jazm etolmadi. U esa o'ning yag'rimiga engashganча, jag'ini mahkam qisib, ikki ko'zini yo'ldan uzmay yelday uchib borardi.

Manzil uzoq edi. Otlar bir necha bor almashirildi. Gersog hech kimga qaramas va churq ham etmasdi. O'sha paytlarda aytilishicha, u «fosh etmaguncha» churq etmaslikka o'ziga so'z bergandi.¹

O'sha yotoqxona derazasidan uning otdan tushganini ko'rdi va aft-angoridan uning baridan xabardor ekanini ham fahmladi. Gersog hovlidan chopib o'tdi va zinadan uning qadam

¹ O'z nomusi uchun o'ch olmaydi. – *Izoh muallifniki.*

tovushlari eshitildi. Gersoginya eri bilan bo'ladigan uchrashuvini kutib, xona o'rtasida g'oz turardi.

Gersog xanjarni mahkam qisgancha, darg'azab alpozda yugurib kirdi-da, past ovoza:

– Jirkanch maxluq, bekangni chaqir buyoqqa, – deb o'shqirdi.

– U Florensiyada, – xotirjam javob qildi Oysa.

Braechano otda yeldekk uchib borarkan, ko'z oldidan nuqul o'sha bir xil manzara ketmasdi: yugurib xotinining yoniga kiradi, ikkala qo'li bilan ko'ylagiga chang solib, yirtadi, so'ng siyansiga xanjar sanchadi. Buni qancha ko'p o'ylagani bilan manzara tussizlanib qolayotgani yo'q edi. Taassurotlar har safar o'sha o'sha, jonlangancha xotiradan sira nari ketmasdi. Mana, u telbalarcha ot choptirib kelayotganda o'ylagan iniqomdan laz-zatlanish uni yetib keldi. Garehand xotinini qo'lga tushirishga aniq ishonsa-da, faqat shu yerda va shu topda chovut solishga shunday ishtiyok bilan shaylangan ediki, asti qo'yaverasiz. Afsuski, xumorbosti uchun chovut solishga tirik jonning o'zi yo'q edi.

– Ey sen, qorayaloq fohisha! – o'shqirdi u Oysaga tash-lanib. – Ikkovining tiling bir senlarning! Birinchi bo'lib seni bo'g'izlayman!

– Pastkash! – qichqirdi Oysa o'z nasl-nasabiga xos mag'rur-lik bilan. – Ayol kishiga teng bo'lish sizdek jangchi uchun uyat emasmi?!

O'sha zahoti Oysa yovvoyi mushukdek abjirlik va sherdek dovyuraklik bilan unga tashlandi-da, uni tepib, tishlab, timda-lab, hamlasini qaytara ketdi. Ayollarga his qo'ygan gersog esa bu jangda o'zini noqulay his etardi. U zo'rga ko'zini ehtiyot-lab qoldi va kulgi bo'lganini sezdi. Oysa axiri uning qo'lidan tishlab oldi va u xanjarni qo'lidan tushirib yubordi; endi gersog Oysani tomog'idan bo'g'ishga harakat qilib, astoydil olisha ketdi. Kurash uning g'azabini bosgandi. Gersog o'z g'ammining kuch-quvvatidan hayratda, jasurligi esa uni maftun etgandi, ayol-ning epechil harakatlari, xushbo'y isi, badanidagi yiltirab turgan marjon-marjon ter tomchilaridan esa hayajonini bosolmasdi. Uning ko'ylaklari afroda bo'lib ketgandi. Gersogning ko'zi uning dirkillab turgan bug'doyrang signalariga tushdi. Oxiri u qizning g'avdasi va ikkala qo'lini birgina chap qo'li bilan mah-kam qisdi-da, o'ng qo'lini uning bo'yung'a olib bordi.

Xo'sh, nimani kutyapsan? – mag'rur turib dedi Oysa janchzo bilan. – O'ldir!

Shallaqi qorayaloq! – bo'kirdi Braechano, go'yo uni tish-lab olmoqchidek, oppoq tishlarini tirjaytirib.

U qizni yerga irg'itdi-da, qo'lini qo'yib yubormay bor bo'y bilan uning ustiga yotib oldi va o'z og'irligi bilan uni eza bohladi.

Gersog turayotganda, Oysa uning xanjarni sezdirmay oldi-da uning o'ziga uzatdi va xotiradan o'chmaydigan nigoh ila:

– Endi o'ldiraver. Men o'zinni baxtiyor his etayapman! dedi.

Shu lahzada gersog o'ziga-o'zi haddan tashqari kulgill ko'rinish ketdi. O'zining ko'zida porlab turgan mehr gersogini o'ziga bo'lgan hurmatini saqlab qolishga majbur qildi. Bu kuchli sadogatni qadrlash va uni anglash uchun gersogda farosat yetarli edi. U xanjarni qiniga sola turib, mavr qizining boshini siladi-da, muloyimlik bilan:

– O'ysa, bor gapni yashirmay menga aytib ber, – dedi.

Gersog kuch ishlatib qizdan bir og'iz ham gap o'lmadi. Muloyimlik O'zining qarshiligiga barham berdi. U bor gapni miridan-sirigacha, yashirmay, samimiyat ila so'zlab berdi. Gersogni kimdir go'yo azoblayotgandek edi. U boshini chalangancha ingrab, xonaning u yog'idan-bu yog'iga borib kelardi. O'ysa surat haqida gapirib berganda esa gersogning ko'zlaridan yosh oqib chiqqan bo'shladi. «Bariga aybdor o'zim, – dedi u ma'yus. – Nima bo'lganda ham u baribir o'lishi kerak».

Gersog Medichiga chopar jo'natdi. U Orsinining ta'zirini berib, bir yoqli qilishni butunlay qaynag'asiga havola etdi-da, xotinining kelishini talab qildi. Maktubni olgan Francheskonning fig'oni falakka chiqdi: qachonlardir uning qo'l ostida urushda bo'lgan ikki turma nazoratchisi yordamida Orsini fursat g'animatda qochib qolgandi va u bilan birga yashiringandi.

Gersoginiga ko'p sonli qurullangan otlig' askarlar to'dasi hamrohligida hamma tomoni berk aravada Brachchano saroyiga

yetib keldi. Gersoginining jo'nashidan ikki kun avval uning rahbariyati orqali Orsini bo'yiga olishga uni zo'rlamaganlarini va gersoginini qutqarish uchun chora izlab topishini ma'lum qilishga ulgurandi. Gersoginiga ham xuddi shu yo'l bilan Orsiniga o'z boshimchalik qilmasligini, hozircha unga hech bir mavf'yo'qligini aytib, uni ishonitirgandi. Gersoginiga unga o'zini ehtiyoj qilishini va Fransiyadan boshpana topishini buyurdi. Orsini unga ishonadi va itoat etdi. U chegaradan o'tib oldi va bir necha kundan so'ng Parijga yetib keldi.

Gersoginiga uyga qaytgan kun Brachchano Venetsiya senatidan bunday o'z boshimcha harakatning sababini tushuntirib berishini nihoyatda achchiq tarzda so'rab yozilgan chaqiruv maktubini oldi. Uzri sababsiz, hatto ogohlantirishsiz to'satdan Venetsiyadan jo'nab ketishi bilan senatni haqoratlagandi va senat uni xoin deb gumon qilishiga ham oz qolgandi. Brachchano tezroq qaytib borishga va senatni xotirjam qilishga oshiqardi. U niyati jiddiy ekanini va undan voz kechishni xayoliga ham keltirmayotganini aytib, senatni ishonitirdi-da, niyatini amalga oshirish uchun yeng shimarib g'ayrat bilan kirishib ketdi. Bir oy o'tib, flot mavr harbiy safariga tayyor bo'lgach, uyga qaytib, ishlarini tartibga keltirish uchun senatdan ruxsat so'radi.

Gersog o'z qaroriga 1576-yilning 7-avgustida yetib keldi. Franchesko gersoginiga xanjarni uzatgan ondanog' ayol uning sanog'li kunlari qolganini bilardi va Brachchano darg'azab venetsiyaliklarni tinchitgunga qadar u kechiktirishning boisi

nimada ekaniini timmay o'ylar ekan, hayrati ortardi. Oqshom tushgach, gersog bir soatdan so'ng gersoginyaning yonida hozir bo'lishini xabar qilganida, ayol yanada hayratlangandi. Gersoginya, endi gersog meni ko'rishni umuman istamasa kerak va o'rniaga yaqinlaridan birontasini jo'natar degan xayolda edi, negaki, asilzodalik nasabi ayolni jallod qo'lga borib tushishdan himoya qilardi. Gersogning o'zi kelishi uni hamon hayratga solardi. Uning tashrifi ayolning o'limidan darak bersa-da, u o'lim to'g'risida o'ylamasdi. Ayolning fikri-zikri erini ko'rish edi.

Bu orada gersoginyaning tuyg'ularida g'alati o'zgarish sodir bo'ldi. O'sinini xavf-xatar chetlab o'tganidan buyon ayol uni eslamay qo'ygandi va bir-birlari bilan yaqin bo'lgan ikki oylik davr ham gersoginyaning yodidan o'chib ketgandi. Uning kelajagi bo'm-bo'sh, hoziri esa o'limini kutish bilan o'tmoqda edi; shu bois ayol o'z o'timishi bilan yashardi, va – ajab savdo! Aynan o'sha uzoq o'timish bilan u gersogga bo'lgan ilk muhabbatini qaytadan boshidan kechirmoqda edi.

Hech bir keim o'z to'yiga Izabella singari so'nggi uchrashuvga taraddud ko'rgandek tayyorgarlik ko'rmasdi. Ayolning turmagini Oysa qayta-qayta o'zgartirardi. Hech biri uning didiga o'tirishmasdi. Ko'ylak tanlashda ham birini bayramonamas deb, yana birini esa rangi yorqin emas deya bahona qilardi. Oysa yonida o'tirib, qimmatbaho taqinchoqlarini taqqani-

da esa gersoginya yanada go'zal va xursand ko'rinish ketdiki, himi ko'rib turgan Oysa: nahotki, qo'rqmayotgan bo'lsangiz? deb so'rashga jur'at etdi. «Qo'rqqanda qandoq, – dedi ayol maftunkor ma'nodorlik bilan – u menga yaxshiroq tiklimay turib, meni o'ldirib qo'yishidan qo'rqayapman».

Ayol uzoq o'ylab, turmakning ham, taqinchoqlarning ham, ko'ylakning ham hozir vaqti-soati emas degan xulosaga keldi. Haridan birakay voz kechdi.

Nihoyat u go'zal yelkalarini ko'z-ko'z qilishga imkon beruvchi tungi ko'ylakda to'xtadi va uzun sochlari yoyib yubordi. Brachchano gersoginyaning sochlari yelkalarini yoyib ta bo'lib yoyilib turgan paytda kirib keldi va ostonada turgancha tang qotib qoldi. Unga «yaxshiroq qaramay» turib uni o'ldirib qo'yishidan endi Izabella qo'rqmasa ham bo'lardi. Gersogning na gapirishga va na joyidan qimirlashga majoli qolgandi.

Oachonlardir u mavr yurishidan qaytganida, asosan qizil rangli gilamlar va qalin matolar olib kelgandi. Izabella ular bilan devorlarni, yerni bezatib tashlagandi, shu bois xona qush uyusidek osoyishta va shinam edi. Yotoqxonasini xushbo'y islar bilan to'ldirib tashlash va uni gullar bilan bezash gersoginyaning jonu diti edi. Birgalikdagi uzoq yillik turmushlari mobaynida gersog bu qadrdon xonaga ming marotaba qadam ranjida qilgan va xotini o'rim-o'rim qalin sochlari yoygani ustiga kirib ham qolardi. U mana shu lahzalarning, mana shu xushbo'y

iforining va shu sukunatning shaydosi edi. Shu bilan birga, tong yoritishguncha baridan abadiy judo bo'lishini bilsa-da, boshidan o'tkazgan quvonchu sevinchlariga u yana bir bor qayta olgandi. Gersogning to'satdan miyasiga urilgan, Izabella xuddi shu yerda Orsiniga o'zini bag'ishlagan degan fikr uni allaqachon tark etib ulgurgan, g'azab va qat'iyyat yana o'z joyida qaror topgandi. U oldinga bir qadam tashladi-da, xanjariini sug'urdi. Bundan ortig'iga o'zida kuch topolmadi. Gersogning joyidan qo'zg'alolmay turganini ko'rgan gersoginya shoshilmay unga peshvoz chiqdi. U tavba-tazarruga berilgan odamdek ko'zini yerdan olmasdi, gersog esa uni hech qachon bunday itoatkor holda ko'rmagandi.

— Janob, — dedi ayol unga yaqin borib, — men oldingizda gunohkorman.

Shunda ayol Orsiniga o'zini bag'ishlagan tunda xuddi shu so'zlarni unga ham aytganini esladi. O'z xotiralaridan o'zi yerga kirib borayotgan gersoginya erining oyog'iga yiqilib, tizzalarini mahkam quchdi.

— O'ldiring meni! — qichqirdi u g'azabi oshib. — O'ldiring! Men shunga loyiqman.

Brachchano hayratdan tili aylanmay qolgandi. U, ayol uning boshdan kechirgan sarguzashtlarini yuziga solib, uni haqoratlariga ko'mib tashlar, yoki bundan ham battari, takab-burligiga borib, miq etmasa kerak deb o'ylagandi. Bu mag'rur ayol itoatkor go'dakdek uning oyoqlari tagida yotardi.

Ayolning chin yurakdan pushaymonligi gersogning ko'nglini tuzib yubordigina emas, uni o'z qilinishlariga bir nazar tashlash uchun orqaga o'girilib qarashga ham majbur etgandi. Eriga xiyonat qilgan bevafo ayollarga o'lim jazosi berishga majburlovchi huf'odatlarning adolatsiz ekanini u yaxshi tushunardi. «Men-chi, nabotki, mening undan kechirim so'rashim lozim bo'lmasa?» deb o'yladi mushkul ahvolda qolgan gersog. — Unga ayb qo'yishga mendek odamning nima haqqi bor?»

Xonim, — dedi u hayajonlanib, uzug-yulug ovozda, — axir, men ham sizdan...

U gapini davom ettirmadi — tomog'iga nimadir tiqilgandek bo'ldi va ko'ziga yosh to'ldi. Gersog engashdi-da, xotinining yelkasidan quchib, uni turg'azishga urindi.

Izabella, — dedi gersog titroq ovozda, — oldingizda qancha-ilk gunohkor bo'lmay, qasam ichib aytamanki, ko'nglimga sizdan o'zgani hech qachon yo'lamaganman.

Kutilmagan cheksiz bu baxtdan ayolning yuragi tars yoritlay derdi. «Demak u faqat meni sevgan!» — quvonch bilan xayoldan o'tkazdi ayol. U birdan yengil tortdi-yu, bir qanot qoqqancha huzur-halovatning eng yuqori cho'qqisiga borib qo'ngandek tuyulib ketdi unga. Ayol boshini Brachchanoning ko'krigiga qo'ydi-da, bag'riga mahkam yopishdi. «U meni hali ham sevgan», — dedi u o'zicha va baxtning shiddatli girdobi go'yo uni allaqayerlarga olib ketgandek bo'ldi. Shu topda u hech bir kuch sarflamay samolarga parvoz qiladi-da, yoqimli shamol uning yuzlarini siliab o'ta boshlaydi.

– U meni hali ham sevadi, – dedi ayol shivirlab, huzur bilan gersogining nimchasiga lablarini bosarkan. – Demak, men bu dunyoni baxtli ayol bo'lib tark etaman.

– Adolatdan yiroq bu urf-odatlarimiz bilan mening nechta pul-lik ishim bor! – birdan ovozining boricha qichqirdi Brachchano, go'yo gersoginyaning fikriga javob qaytargandek. Yuqori ta-baqadagilar menga nafatni munosib ko'rmaganlari uchun seni o'ldirolmayman-ku! Biz Italiyadan butunlay bosh olib, Fransi-yaqa ko'chib ketamiz...

Gersoginya erining og'zini qo'li bilan berkitdi-da, so'ng oyoq uchida ko'tarilib, lablarini uning lablariga ohista tekkizdi.

– Azizim, baribir meni o'ldirishingiz kerak, – dedi ayol xotirjam, qat'iy ohangda va undan nari ketdi.

– Izabella! – qichqirib xitob qildi Brachchano.

– Menga quloq soling, – dedi ayol yoqimli jilmayib. – Mendan-da muhimroq narsalar hayotingizda talaygina, agar men tufayli bularning baridan voz kechgudek bo'lsangiz, bir umr azobda qolasiz. Nahotki, o'zingizga shunday qislatni ravo ko'rsangiz, Paolo! Or-nomussiz, shon-shuhratsiz, jangu jadalsiz hayotini-ya? Nahotki, barini birgina ayolga almashsangiz!

Gersoginya to'xtab qoldi. U: «Sizga bevafoqlik qilgan ayolga-ya», – demogchi bo'lgandi-yu, biroq jur'ati yetmadi. Brachchano xonaga kirib kelgan daqiqadan boshlab u Orsinidan nafat-lanardi. Uning yagona istagi: Orsinini boshqa tilga olmaslik,

u haqda o'ylamaslik va u bilan bog'liq barcha xotiralarni o'z hayoti bilan qo'shib butunlay yo'q qilish edi.

– Ertaga, – dedi iztirobda qolgan gersoginya, – kampir bo'lib qoladigan ayol uchun-a?!

«Men bir kun emas-bir kun baribir qarib, badbashara ayol-ga aylanamam», – o'yladi u, ho'ng'rab yig'lashdan o'zini zo'r-g'a aylantirib. – O'shanda u meni yomon ko'rib qoladi. Paolo o'z or-nomusini bekorga fido qilgani qoliadi».

Eshik taqilladi.

– Nima gap? – baqirdi gersog chiqib tushib.

– Bu men, – Oyshaning ovozi eshitildi. – Gersog Medichi jannoblardan chopar keldi. U maktub keltiribdi.

Brachchano eshikni ochdi va Oysha maktub bilan kichkina-pilla qutichani unga topshirdi. Gersog muhri buzib maktubni ochdi-da, yuz ifodasini o'zgartirib unga ko'z yugurtirdi va o'qib bo'lgach, gersoginyaga g'alati qarab qoldi.

– Xonim, – dedi u ayolning yuziga diqqat bilan boqarkan, gap shundaki, akangizning menga xabar berishicha, Orsini Partida noma'lum kimsa tomonidan tunda pilla miltiqdan otib ketilgan.

– Harholda, – davom eidi u gersoginyadan ko'z uzmay, – bu haqda Franchesko shunday deb yozadi. Bilasiz-ku, u har bir so'zni chertib-chertib gapiradiganlar toifasidan ekani. U yana shuni qo'shimcha sifatida ma'lum qiladiki, uning xizmatkorlaridan ikki kishi tasodifan voqea sodir bo'lgan joyda

bo'lgan va Orsinining o'limiga isbot sifatida uzugini o'zlari bilan olib kelishgan. O'sha uzuk mana bu qutida, — u qutini gersoginiga uzardi. — Malol kelmasa uni ochsangiz va bu uzuk chindan ham unga tegishini yo yo'qligini menga aytsangiz?

Bu qadar kuyinib aytilgan gaplardan so'ng ham uning baxtsizlikdan darak beruvchi vahimasi gersoginiani sarosimaga solib qo'ygandi. Nima qilayotganiga deyari aqli yetmay qolgan ayol qutichani ochdi-da, parishon holda ichidagi narsaga boqdi. Shu paytda ayol bu xizmatkorning qachonlardir o'zining hayotida tutgan o'rni qanday bo'lganini butunlay unutgandi.

— Ha, bu Orsinining uzugi, — dedi ayol butunlay beparvo ohangda.

Nima qilib bo'lsa-da ayol o'z hayajonini oshkor qilib qo'yishidan umidvor bo'lgan gersogni bu ohang boshi berik ko'chaga kiritib qo'ygandi.

«Demak, u Orsinini sevmagan ekan-da», — deb o'yladi gersog kallasiga kelgan bu fikrdan cho'chib. Biroq uning rashki to'g'ri kelgan joydan o'z natsini qondirib ketaverardi. Orsinini sevmagani uchun gersoginining gunohi unga yanada og'irroq tuyulib ketdi. «Bu qanaqasi bo'ldi, — xayoldan o'tkazdi u to'satdan qattiq g'azablanib, — ko'ngli qo'ymay turib xizmatkorga o'zni bag'ishlash!»

Gersog shu qadar diyonatli va samimiy odam ediki, bu tuyg'ularning bari birin-sirin unda aks etib borardi va Izabella uning fikridagi eng nozik farqni ham osongina ilg'ab olardi.

Nima qilamiz! — dedi ayol eshitirib. — Ko'rinish turibdi, siz meni hech qachon kechira olmaysiz. Shunday bo'lgach, o'lim eng to'g'ri chora.

Bracheano qaltiray boshladi. Iltikanishning azobi unga o'z halatini o'tkazardi: xotinini o'ldirishga uning qo'li bormasdi, gunohidan ham o'tolmasdi.

Shunisi ham borki, — dedi gersoginiga, o'ng qo'li bilan qutichani olib, Bracheanoga ko'rsatarkan, — balki endi tushungandirsiz, agar men o'jizlik qilib, siz bilan Fransiyaga qachon ketishga rozi bo'lganimda, shunday kunlar mening ham halatimga tushgan bo'lardi!

Unda Francheskonini o'z qo'llarim bilan bo'g'ib o'ldirardim! dedi gersog vahshiyona ibagirib.

Natijotki, — e'tiroz bildirdi Izabella, — u sizni ayab o'tiradi deb o'ylasangiz? Meni gumdon qilganidan so'ng sizni tirik qoldirishga hech kimning ko'zi yetmaydi.

Bracheano sarosimada xonaning u boshidan-bu boshiga betoqat borib-kelardi. Uning miyasiga har xil telba-teskari fikrlar kelardi. Francheskonining ta'zirini berish uchun uning yonida ko'pam shoshmaydi. U Francheskoga qarshi bo'lgan uning barcha dushmanlarini oyogga turg'azadi. U Italiyani qo'lga kiritadi va odamlarni, hukumatni Izabellani kechirishga majbur etadi. Izabellani afv etishni va taxtni u bilan baham ko'rishni hali xalqning o'zi undan yolverib so'raydi.

– Xom xayollaringizga ko'pam erk beravermang, Paolo, – dedi gersoginya uning quehog'iga o'zini o'tib, – biroq biz ikkovimiz ham o'z tabaqalarimizning qulimiz. U bizni o'zi istagan ko'yiga solishi mumkin. Sizdan yagona va arzimagan o'tinchim bor edi.

– Qani! – zo'rg'a shivirladi Brachchano.

– Tonggacha yashashiga ruhsat bersangiz.

Brachchano unga qaradi-da, ko'zlaridan tirqirab yosh oqib boshladi va zo'rg'a:

– Mayli, bu muruvvadan sizni bebahra etolmayman, – dedi u nihoyat, bu so'zlar bilan endi gersoginyaning taqdiri bir yoqlik bo'lganini payqamay.

U birdan yengil nafas ola boshladi. Gersogni bu o'tinchiga ko'ndira olishiga ko'zi yetmayotganidan ayol tashvishda edi. «Endi, – o'yladi u rohatlanib, Brachchanoning yuzlaridan tinimsiz bo'sa olarkan, – meni keksalik ham, badbashaalik ham, gersogning nafрати ham ta'qib etolmaydi. Uning qo'llarida o'sha-o'sha go'zal va aziz ayolligimcha jon beraman. Erim meni to'abad sevadiv».

Tun haddan tashqari izitrobli ishqiy quvonchlarga boy bo'ldi. Gersog goh otashin sevidan mast bo'lar, goh rashk o'tida qovrilardi. «Nahot, – o'yladi u, suyakli yorini bag'riga bosa turib, – Orsini ham Izabellani shunday bag'riga bosgan bo'lsa?» Izabella rostdan ham Orsinini sevmaganmikan? Yoki meni chalg'itish uchun o'zini beparvolikka solib, mug'ombrilik

qilayaptimi?.. «Izabella uning barcha fikrlarini ko'z qarashlaridan uqib olardi. Shu tobda gersogning nigohlari ajib bir tarzda qotib qolgandi. Ayolning jonini tong yoritishuncha saqlab qolishga so'z bermaganida, gersog buni paysalga solib o'tirmadi – uni allaqachon bir yoqlik qilishi mumkinligini Izabella bir-ikki marta xayolidan o'tkazdi.

Gersoginya farzandining otasiga benihoya mehrbonlik bilan labbasum hadya etdi-da, bejirim qo'llarini erining qo'llari ustiga qo'ydi va birdan xanjarning sopini shiddat bilan siltab, uni o'z ko'krangiga sanchdi. Qon tizillab oqib boshladi. Izabella chuqur ich tordida, shoshmaygina, xuddi uyquga ketayotgandek, hushini yostiqqa qo'ydi. Gersog xotinini o'ldirib qo'yganiga shubha qilishi uchun uning harakatlari go'yo atayin qilingandek shu qadar xotirjam edi. Biroq Izabellaning ruhsiz chehrasi to'zib yotgan sochlari orasida qimirlamay qotib qolgandi. Bir lahza dan so'ng gersog engashdi-da, ayolni o'pdi. Ayolning lablari sovuq va jonsiz edi.

TOMAS HARDI

Tomas Hardi (1840–1928) – o'lgan asning oxirlarida yashab o'tgan mashhur ingliz realisti-yozuvchisi. XIX asning 70–80-yillarida Angliyada bo'lib o'tgan chuqur ijtimoiy o'zgarishlar Hardi ijodida ham o'z aksini topgan.

Hardining dehqonlar, mayda fermerlar hayotiga ma'lum darajada, alohida e'tibor bilan qarashiga sabab, u umrining ko'p qismini Angliyaning qishloq joylaridan birida o'tkazgan va bu mavzu bilan yaxshi tanish edi. Hardining adabiy faolligi uning vatani Dorsetshir grafligida kechgan.

Hardi o'zining ajoyib hikoyalariidan biri «Uch musofir»da o'zi sevgan mavzu, patriarxal-dehqonlar va Angliya burjuaziyasi o'rtasidagi murosasiz ziddiyatlarni tadqiq etadi. Dehqon va cho'ponlarning tinch, osoyishla hayotiga bostirib kirgan jallod, ingliz patriarxal qishloqlarini xarob qilgan kapitalistik Angliyaning o'la shafqatsizligini o'zida mujassam etgan obrazdir.

UCH MUSOFIR

Bu'zi janubiy va janubi-g'arbiy grafliklarga qarashli bo'lgan, o'zlarini o't, cho'l butalari bosib ketgan bo'r tepaliklar, avom tilida «tizma tog'lar» yoki «yaylovlar»dan iborat bo'lgan bu hududliklar asrlar davomida o'zgarmay, o'sha keng maydonni egallab yotgan Angliya dalasining o'zina yerlarini band etgan edi, koles. Agar har joy-har joyda bitta-yarimta uyga ko'zingiz tushsa, bilingki, u ham bironta cho'pon-cho'liqni bo'lib olibqadi.

Bundan ellik yil ilgari xuddi shunday tepaliklardan birida o'shanday bir uy bor edi, balki o'sha uy hozir ham turgan bo'lsa, aytamiz. Graflik tasarrufidagi bu yerlar markazdan besh milgina narida bo'lsa ham ovloqgina joy edi. Shaharning yaqinligi bu yerda deyarli sezilmasdi. Qor, yomg'ir timisiz yog'adigan kunlar, tumanli, namgarchilik oylarida besh mil o'nqir-cho'nqir yo'lni bosib o'tishning o'zi bo'lmadi. Bordi-yu, bu yerlarni Timon yoki Navuxodonosordek darseshlar o'zlariga makon qilib olsalar bormi, o'zlarini mutlaqo tanho sezishi aniq edi; tanholikning havaskorlari bo'lmish shoir, faylasuf, rassom va

Timon Afinalik – Shekspiring shu nomdagi fojiasi qahramoni hayotining so'nggi kunlarini uzlatda o'tkazgan. Navuxodonosor – Assuriya va Vavilon shohi (604–501 yy. Eski era), rivojlat qilinishicha, u jannatga aylanib, bir necha yil o'rmonda yashagan emish.

boshqa «o'ylaganlari hikmatu so'ylaganlari go'zallik» bo'lgan shaxslarga bu yerlar hatto kun ochiq paytlarda ham yoqishi darumon edi.

Ovloqdagi bu uylar odatda biron-bir qadimgi tuproq devorlardan yoki tuproq qo'rg'ondan, bir to'da daraxtlaru, hech bo'lmaganda buta devorlarning qoldiqlaridan pana qilish maqsadida qurilardi. Lekin bu uyni himoya qilish to'g'risida negadir hech kim bosh qolmagandi. Shunday qilib, bu uy balo-gazolar domiga qarovsiz tashlab qo'yilgan va tobora xarobaga aylanib qolmoqda edi. Chetdagi bu uyni «Hayer Krousteyts»¹ deb atashardi.

Uyning bu yerga qurilishiga shu yaqin oradagi ikki so'qmoqning to'g'ri burchak shaklida kesishgani sabab bo'lgandi, hozir o'sha burchak va u joylashgan yerga hademay besh yuz yil bo'ladi. To'g'ri, bu yerlarda bir shamol tursa, juda qattiq esardi, bir yomg'ir yog'sa chetlaktab quyardi, lekin qishi-ning o'zgaruvchan havosi, pastda yashovchilarning aytishlari-ga qaraganda, unchalik ham vahimali bo'lmadi. Zaxi jarning zaxidek jon-jonigandan o'tib ketmasdi, sovg'ini ham unchalik deb bo'lmadi. Uyni ijaraga olganlar cho'pon oilasi bunday sharoitda kasaldan boshi chiqmasa kerak deb o'ylab, hamdard-lik bildirishganlarida, ular, umuman olganda, avvalgi, qo'shni

uyining daryosi sohildagi shinamga uyda yashaganlaridan ko'ra, harholda bu yerda «bo'g'ilib qolishu, namgarchilikdan kamroq aziyat» chekishlarini aytishdi.

1822-yil 28-martga o'tar kechasi xuddi o'shanday ham-dardlik bildirishga arziydigan tumlardan biri bo'lgandi. Kuchli qiyalama yomg'ir Senlak va Kres' urushidagi jangchilarning urzun mayzalari kabi tepalik yonbag'irlariga, devorlaru buta g'ovlarga zarb bilan kelib urilardi. Boshpanasiz qolgan qo'y va mollar shamolga orqa o'girib olardi, tikani butalarning nozik shoxlariga mahkam yopishib olishga uringan qushlarning hur-puyib, tepaga ko'tarilgan dumlari bamsoli bo'rondan teskari o'qilib qolgan shamsiyani eslatardi. Uyning yon sirti butunlay to'lib bo'lgandi, ustiga-ustak shamol ham tomdan oqib tushayot-gan yomg'ir suvini yana shu tomonga qarab itqilardi. Harholda cho'pon qachondir hamdardlikka muhtoj bo'lgandir, lekin, aslo shu bugungi kechada emas. Negaki, bu «quvnoqgina qishloq odami» ikkinchi qizini cho'qintirishi munosabati bilan yoziladi-gan dasturxonga ancha-muncha odamni taklif qilib qo'ygandi. Mehmוןlar yomg'irdan avvalroq kelib, uyning eng shinam va katta xonasiga joylashib olishgandi.

¹ Senlak — Janubi-Sharqiy Angliya tepaligi, 1060-y. uning yonginasida to'lib Vilgelm inglizlar ustidan g'alaba qozongan.

Kres — Shimoliy Fransiya-dagi qishloq, 1346-yil inglizlar Fransuzlar ustidan g'alaba qozongan joy.

¹ S o ' z m a - s o ' z : «Yuqori qarg'a o'rmonchasi» degani (ingl.).

Agar kimdir vogelarga boy bo'lgan bu kechaga soat sakkizlarda kirib kelganida, albatta, bunday ob-havoda bundan shinamroq, bundan qulayroq boshpanani topish amimahoiliga haqida gapirishi turgan gap edi. Kamining ustiga cho'ponning ishlatilaverib, siyqalanib ketgan juda ko'p tayvoqlari bezak qilib ilib qo'yilgandi, boz ustiga gajaksimon ilgakli bu xilma-xil tayvoqlar — eng qadimgi nusxasidan tortib, oilaviy bibliyadagi patriarxal rasmlarda uchraydiganlarigacha va so'nggi qo'y yarmarkasida katta muvaffaqiyat qozongan yangilarining bu yerda bortligi xonadon sohibining kasb-korini bildirib turardi. Faqat yakshanba kunlari, bayram, oilaviy tantanalardagina ishlatiladigan, ustini qoplagan yog'idan ko'tra biroz yo'g'onroq pilikli bir nechta sham xonani yoritib turardi. Shamlar butun xonaga qo'yib chiqilgandi va ikkitasi kamin tokchasida turardi. Shamlar bu yerga bekorga qo'yilmagandi, faqat mehmonlar kelishi munosabati bilan paydo bo'lardi, xolos.

Kamin to'ridagi o'tin, uning oldirog'ida esa maydalangan shox-shabbalar xuddi «ovsarning kulgusini eslatgandek» chasir-chusir qilib yonardi.

Xonaga o'n to'qqiz nafar odam yig'ilgandi. Och rangdagi har xil ko'ylak kiygan besh nafar ayol devor yonidagi oromkursida o'tirardi, qizlarning tortinchoqlaridan tortib, sho'x-shaddodlarigacha bari deraza tokchasiga joylashib olishgandi; to'rtta erkak, shu jumladan, buta devor ekish, uni parvarish-

lash bilan shug'ullanuvchi Charfi Jeyk, cherkov qo'shiqchisi Ilija Myu, qo'shni sut fermasining egasi — cho'ponning qaymotasi Jon Piterer esa uzun sandiq ustiga chiqib olib, yalpayib o'tirib olinhgandi; burchakda, oshxona jovoni yoniga joylashib olgan qiz bilan yigit qizarib-bo'zarib, bir umrlik ahd-paymon haqida bitim tuzishardi; yaqinda unashirib qo'yilgan ellik yoshlardagi qari bo'ydoq bo'lsa, qallig'ini qo'ldan chiqarishdan qo'rqib, uning izidan qolmay u yoqdan-bu yoqqa pitirlab ko'chib yurardi. Mehmonlar har qanaqa odob-axloq qoidalarini bir chetga yig'ishtirib qo'yib, xursandchilik qilishardi. O'zaro hurmatga bo'lgan mustahkam ishonch bu odamlarda o'zlarini mutlaqo erkin tutishlariga imkoniyat tug'dirardi. Vigor bilan chinakam vaqonlikni namoyon etib, jamoat orasida odob saqlash ularning ko'plariga odat bo'lib qolgandi, chunki mashhurlikka intilish, o'z ustida ishlash, odatdan tashqari bo'lgan biron nimaga qo'l urishga esa ularda xohish yo'q edi, buning sababi bizning kurtlarimizda bunday istak odamlarni shodlikdan, oliyanoblikdan qisib qo'yardi, ijtimoiy zinapoyalarning eng yuqorisi va eng pastida turuvchilar bundan mustasno edilar.

Cho'pon Fennel qo'shni vodiydagi sut fermasi xo'jayinining qiziga uylandib, boyib ketgandi, oila qurgandan so'ng esa ko'payishlarini nazarda tutib, qiz ham quruq kelmay, o'zi bilan ellik giney olib kelgandi. Oilaviy bayramni yaxshi o'tkazish maqsadida bu tejamkor ayol mehmonlarni kutib olish taraddu-

dida yelib-yugurib, ko'p ovora bo'ldi. Agar mehmonlar shunday suhbatlashib o'tirisha yaxshiku-ya; lekin oromkursiga yoki sandiqcha ustiga yalpayib yotib olishsa bormi, ana unda erkaklarning nafsi hakalak o'tib, ichishni qo'masb qolishini ko'rasiz, yuni ham yutib yuboray deysinadi. Raqs kechasi boshqacha qulaylikka ega; lekin ishkal tomoni ham borki, u kechani yo'qqi chiqarishi mumkin – dasturxonadagi «yaxshi ichimliklar» qolib, «noz-ne'matlarga» qiron kelish ehtimoli bor, ehtirosli harakatlardan ishtahalari ochilib ketib, butun boshli omborni ham shishiydam qilishlari hech gap emas. Cho'pon Fennelning xotini boshini qotirib, eng qulay yo'lini topdi-da, bir qarorga keldi, biroz o'yin-kulgi bo'ladi, so'ng biroz suhbat, yana biroz qo'shiq, lekin minba'd bularning birontasiga mukkadani ketishlariga aslo yo'l qo'yib bo'lmaydi. O'yilab qo'ygan rejalarini hech kimga bildirmay, ichida pinhon saqlardi, chunki erining hotamtoyligi qilib, bor noz-ne'matni to'kib tashlashidan o'lgudek xavotirda edi.

O'sha yerlik o'n ikki yoshli skripkachi bola jigi va rili – raqs kuyini maroq bilan dadil chalardi. Uning barmog'lari hali kichkina bo'lganidan yuqori pardalarga chiqolmasdi, ularga yetishi uchun esa qo'lini zo'r berib qayiltirardi va yana pastki pardalar tomon siljitaradi, shu bois kuy ham bir oz zaifroq yangrardi. Soat yettilarga borib, yosh yigiting skripkasi yurakni tig'lagandek chiyilab yubordi, cherkov qo'shiqchisi Ilija Nyu sevgan musiqi

nahotki serpentini ehtiyotidan o'zi bilan olib kelgandi, serpent o'zining yo'g'on ovozi bilan skripkaga jo'r bo'ldi. Shu zahoti hamma raqsga tushib keldi, missis Fennel birinchi raqs o'n besh daqiqadan oshmasligini musiqachilardan sekin iltimos qildi.

Lekin Ilija va skripkachi bola ziyofatdagi o'z rollaridan mag'rurlanib, uy bekasining iltimosini ham yoddan chiqarib yuborgandilar. Bundan tashqari, raqoslardan biri qandaydir o'n yetti yoshli Oliver Jaylz o'ttiz uch yoshli och malla komechani seviz qolib, musiqachilardan holdan toynalaricha chahshalarini iltimos qildi-da, uyalmay-netmay yangi pul qistir-di. Missis Fennel mehmonlarning terlab-pishib ketgan yuzlarini ko'rdi-yu, xonaning boshqa tomoniga o'tdi-da, skripkachilarning tirsaqiga turtidi va serpentining og'zini yopmoqchi bo'ldi. Musiqachilar bunga e'tibor ham bermadilar. Missis Fennel mehmondo'st mezbon sifatida obro'sini saqlash uchun endi hech nimani o'zgartirilmashligiga aqli yetib, chetga chiqib qo'ya qoldi. Raqs qizigandan qizidi, berilib ketgan mehmonlar bir burchakda tinchgina turgan soatni ham tepib, shovqin-suron ko'tarib, oyoqlarini yerga urib, bamisoli sayyoralar o'z o'qi atrofida aylangandek, xonada goh oldinga, goh orqaga, bir yaqinlashib, bir uzoqlashib, soat millari siferblatni bir aylanib chiqquncha tomon o'ynadilar.

Cho'pon Fennelning uyida bazmi jamshid bo'layotgan bir muhulda uning devori orgasida, tunda, ziyofatning tugashiga

batona bo'ladigan bir voqea sodir bo'ldi. Avjiga mingan jaza va dan missis Fennelning fig'oni falakka chiqib turgan bir paytda shahar tomondan kelaverishda qandaydir bir musofir yo'lga o'zi Hayer Krousteyrs tepaligiga chiqib kela bo'shadi. Bu kimsa chala-yarim o't bosib ketgan cho'pon uyining yonginasidan o'tuvchi so'qmoqdan yomg'ir ostida bir daqiqa tiam to'xtatib yurib borardi.

To'lin oy yaqinlashardi; yomg'irli bulutlar osmonni bir tekisda qoplab olgan bo'lsa-da, atrof kaffidagidek ko'rinish berardi. Yo'lovchining tik va egiluvchan qomatini g'ira-shira yorug'da ham ko'rish mumkin edi, qadam bosishi d adil bo'lsa-da, chaqqon-chaqqon harakat qilish yoshidan o'tib qolgani bilinib turardi, biroq kerak bo'lganida hali tez yurishga ham qodir edi. Ko'rinishidan qirqlar atrofida edi. Uning bo'yi aslida besh futu sakkiz-to'qqiz dyum atrofida bo'lsa-da, lek in armiyaga oluvchilar yoki odamni bir ko'rishda aytib betuvchilar yo'lovchini qolmadan kelgani uchun ham n ovcha ko'rinishini darrov payqashardi.

U bir tekisda, borar joyining tayini yo'q odamdek ehtiyotkorlik bilan asta qadam tashardi; u gora syurtuk yoki biron-bir gora kiyim kiymasa-da, uning o'sha shahar bichimida-gi gora ko'ylak kiyuvchilar toifasiga mansubligi ko'rinish turardi. To'g'ri, u faqat paxmog kiyim kiyardi, etigiga ham qalpoqli mix urilgandi, lek in haqiqatan ham u loy kechib yurishga o'rganib qolgan dehqonga o'xshab qadam bosmasdi.

Cho'ponning hovlisiga yaqinlashganida yomg'ir kuchaydi, yo'q yaxshisi, shiddat bilan sharillab quyib yubordi desak, to'g'ri bo'lad. Katta bo'lmagan qo'rg'onning eng chekidagi imoratlar shamol va yomg'irdan sal bo'lsa-da uni pana qilib turardi, yo'lovchi shu yerda to'xtashga qaror qildi. Cho'ponning barcha so'jalik binolaridan ko'ra ko'proq tashlandiq cho'chaxonasi tez ko'zga tashlanardi, molxona to'sib qo'yilmagan kichik bog'ning ko'rinish turadigan yeriga qurilgandi: bu joylarda so'jalik binolarini uyning orgasiga yashirish odat emasdi. Tomdagi nam shiferning xira tusi yo'lovchining e'tiborini tortdi. U so'qmoqdan burildi-da, o'zini molxona ayvonchasi panasiga oldi.

Shu asnoda uy tomondan shamolning zo'ridan kuchayib borayotgan yomg'irning shovqin-suroniga jo'r bo'lib, serpentin yo'g'on va skripkaning uncha baland bo'lmagan no'voz quloqqa chalindi, yomg'ir esa chimzorni, ayniqsa, polizdagi baram barqlarini ayamay savalardi, so'qmoq tomondan g'ira-shirada zo'rg'a ko'zga chalinayotgan asalari uyalariga bamsoli no'voz qo'qandek kelib urilardi, uy devori tagiga qator terilgan kashyulka va chelaklarga esa tomdan tushayotgan suv shartlab quyilardi. Tepalikdagi boshqa qo'rg'onchalar kabi Hayer Krousteyrs tepaligida ham suv tanqisligidan xo'jalik yuritish muhtul bo'lib qolgandi, shu bois ham har bir tomchi yomg'ir egidan unumli foydalanish maqsadida uydagi bor idish-lar qo'qni suv omboriga aylantirib olishgandi. Qurg'oqchilik

paytlarida esa uy bekaları kir, idish-tovov yuvishlari uchun o'z uddaburonliklarini namoyon etib, suvni qanchalik tejaganliklari haqida qiziq-qiziq voqealarni so'zlab berish mumkin edi. Kuzda suvga taqchilik bo'lmadi, lekin barakali qo'r-qut to'plash uchun ko'kdan tushgan rizq-ro'zni yig'ib olmasa bo'lmadi.

Nihoyat serpentin ovozini o'chib, uy jim-jit bo'lib qoldi. Xayolga botgan yo'lovchi to'satdan cho'kkan jimlikdan hushyor tortdi va oxiri bir to'xtamga kelib, cho'chqaxonadan chiqdi-da, yo'lakdan uy tomoniga qarab yurdi. Yo'lovchi uyga yaqinlashgach, avval yapaloq toshga cho'kkaladi, so'ng oldida turgan idishlardan biriga engashib, yulqib suv icha boshladi. Changog'i bosilgach, qaddini rostladi va eshikni taqillatgani qo'lini ko'tardi, lekin taqillatmay eshikka tikiilib qoldi. Taxtaning quyoshdan qoraygan sirtida e'tiborni tortuvchi biron nima yo'q edi, lekin yo'lovchi bu eshik orqasida qanday sir yashiringan ekan va uyga kirsam, nima sodir bo'lishi haqida o'ylab, uy ichiga kirmoqchi ham bo'lgandi.

U ikkilanib, atrofga alangladi. Atrofda hech zog' yo'q edi. U turgan bog' yo'lakchasi tepalikdan shilliq qurtning iziday yaltirab, qiyalab tushgandi; quduqcha tepasidagi ayvonchasi (ay-tarti doim qurib yotardi), quduqning qopqog'i, bog' eshigining tepasidagi xari – bir xilda nam va yaltiroq bo'lib, xuddi lak bilan bo'yalgandek tovlanib turardi, uzozlikda pastdagi, vodiya keng yoyilib ketgan oq rang daryoning yaylovlariga toshib chiqqani.

dan dalolat berardi. Undan ham narida, sharillab yog'ayotgan yomg'irlar osha o'tib, tumanlar orasidan chiroqlari mitillab ko'rinib turgan shahardan – graflik markazidan, balki sayoh yo'lga otlangandir. U tomonlarda tiriklikdan asar ham yo'q edi, yo'lovchining bunday qarorga kelishiga balki ana shu turki bo'lgandir: u eshikni taqilladi.

Uydagi o'yin-kulgi va musiq ovozlarini maza-bemaza gap-so'zlar bilan qorishib ketgandi. Buta devor ustasi hammaga jo'r bo'lib qo'shiq ayishni taklif qilgandi, lekin unga hech kim quloq solmadi, boz ustiga xuddi shu paytda qandaydir yangilikdan ogoh etib, eshik taqilladi.

Kiravering! – darrov javob berdi cho'pon.

Le'kidon shaqillab tepaga ko'tarildi-da, tun qorong'usidan echiqib kelgan bizing yo'lovchi ostonadagi to'shamaga qadaman qo'ydi. Cho'pon o'rnidan turib, o'ziga yaqin turgan ikkita shonning so'xtasini tozaladi va kirgan kishiga yuzlandi.

Bu notanish kimsaning bug'doymag'izligi va xushbichimligi shamlar yorug'ida yanada yaqqolroq ko'rindi. Yo'lovchi ko'ziga bostirib kiygan shlyapasini darrov yecha qolmadi, shunday bo'lsa-da, u katta-katta ko'zlarini yashirolmadi va diqqatli, oshkora nigohi bilan xonaga yashin tezligida ko'z yugurtirdi. Afidan ko'rganlaridan ko'ngli to'ldi shekilli, yo'lovchi sochlarini hurpaygan boshidan shlyapasini oldi-da, shirali, yo'g'on ovozda dedi:

– Do'stlarim, agar ijozat etsangiz, kirib, biroz nafasimni roslab olsam: tashqarida yomg'ir chelaklab quyayapti.

– Kiring, kiravering og'ayni, ismingizni ham bilmayman, – deya javob berdi cho'pon. – Zap vaqtida keldingiz-da: bu yerda biz bir xursandchilikni nishonlash uchun yig'ilgandik, to'g'risini aytsam, bunday voqealar bahona yilda bir marotaba bo'lsa ham ko'rishib tursak, yomon bo'lmasdi-da.

– Lekin, yilda bir ko'rishsak ham ko'rishaylik, ko'rishmasak ham ko'rishaylik, – bir ayol so'zni ilib ketdi. – Bola qancha erta dunyoga kelsa, shuncha yaxshi, – bu g'avg'odan shuncha erta qutulganing qoladi.

– Qanaqa xursandchilikning ustidan chiqdim o'zi? – so'radi musofir.

– Ayolning eson-omon ko'z yoriganiyu, bolani cho'qintirish marosimi, – javob berdi cho'pon.

Notanish kimsa bunday marosimlar tez-tez bo'ladimi yoki ishqilib, bo'lib tursin deya tilak bildirdi, mezb-on esa qo'lli bilan finjonga ishora qildi, u ham darhol finjonni qo'lga oldi. Bu xonadon ostonasini hatlab o'tgunga qadar uning ich-etini shubha-gumonlar kemirib turgan bo'lsa-da, endi u o'zini mutlaqo beg'am odamdek samimiy tutmoqda edi.

– Qop-qorong'i tunda tepalikka tirmashib chiqishga kimning ko'zi uchib turgan ekan-a? – deb og'zidan chiqib ketdi ellik yoshli qari bo'ydoqning.

To'g'ri sohib, juda kech kirib keldim!.. Xonim, ijozat etsangiz, kamim oldida o'tirsam, yomg'ir urgan tomonim shalab bo'lib ketdi.

Musofir Fennel rozi bo'lib, chaqirilmagan mehmon uchun joy ajratib berdi, musofir kamining soyaboni tagidagi bir burchakka qo'yilgan kursiga cho'kdi-da, o'zini xuddi o'z uyidagidek his qilib, qo'l-oyog'ini olovga tutdi.

Ha, etigimning ham og'zi ochilib qolibdi, – dedi musofir ayatli o'tirmay, cho'ponning xotini uning etigiga qarab qo'yganini payqab, – ust-boshim ham unchalik emas. So'nggi paytlar tang ahvolda qolganimdan egnimga nima to'g'ri kelsa ilib ketaverayapman. Uymga eson-omon yetib olsam bo'lgani, o'zim bop bironta ish kiyimi topib qiyarman.

Siz shu yerlikmisiz? – so'radi uy bekasi.

Unchalik emas... men dengizdan sal narida, shimolroq-daman.

To'g'ri topibman. Men ham o'sha yerdaman. Shevangizdan hamyul ekanimizni bilgandim.

Men haqimda eshitmagan bo'lsangiz kerak, – shoshib dedi u. – Axi, men sizdan ancha kattaman-ku, xonim.

Uning illyog'lamaligi uy bekasiga yoqib tushdi va u o'sha sahni so'roqni to'xtatdi-qo'ydi.

Bundan ham maza qilishim uchun yana bir nima yetishmay tashlab-da, – dedi musofir. – Tamaki yetishmayapti, tamaki: afson, harini chekib bo'pman.

– Chubugni ol bu yoqqa, to'ldirib beray, – dedi cho'pon.

– Bir yo'la chubug'ingizni ham berib turasiz-da, unda.

– Chekadigan odanda ham chubug bo'lmaydimi?

– Qayerdadir tushirib qo'yibman, shekilli.

Cho'pon yangi sopol chubugni to'ldirdi-da, unga uzatdi.

– Tamakidoningni bu yoqqa ber-chi; ahvoling shunchalik tang ekan, uni ham bir yo'la to'ldirib bera qolay.

Musofir cho'ntaklarini kavlay ketdi.

– Nima, u ham tushib qolibdimi? – deb so'radi cho'pon hayron bo'lib.

– Shunaqaga o'xshayapti, – dedi musofir xijolat tortib.

Mana bu qog'ozga ozroq solib bera qoling.

U chubugni shandan tutata turib, shunday kuch bilan ichiga tortdiki, hatto yonayotgan olov ham chubugning ichiga kirib, ko'rilmay qoldi, so'ng qaytib kelib yana burchakka o'tirdi-da, hech kim bilan gaplashishga xushi yo'qligini namoyish etib, issiqqa tutib turgan nam oyoqlardan ko'tarilayotgan yengil bug'ga tikiilib o'tiraverdi.

Bu vaqt ichida mehmonlar musofirga deyarli e'tibor ham berishmadi; ular musiqachilar bilan keyingi raqs uchun bo'ladigan kuyning muhokamasi bilan band edilar. Bu masalani hal qilib bo'lib, endi o'rinlaridan turishayotgandiki, eshik taqillab qoldi.

Olov yonida o'tirgan odam eshik taqillagani hamon, shu tobdaagi harakatlari xuddi hayoti mazmuniga aylanib qolgandek,

korovini oldi-da, jon-jahdi bilan cho'g'ni tikilay ketdi, cho'pon esa har doimidek: «Kiravering!» dedi xotirjam tusta. Oradan bir daqiqa o'tgach, boshqa bir musofir ostonaga to'shalgan yomshoq poxolga oyog'ini qo'ydi. Bu odamni ham hech kim tashmadi.

Himni o'ldingisidan butunlay boshqacha edi – u ko'rinmasdan oddiy, dunyoni ko'p kezgan, quvnoq, dilkash odamga o'xshardi. U birinchi musofirdan chamasi bir necha yosh katta bo'lib – sochlari oq oralagan, qoshlari dikkaygan, chakka qopchilari katta qilib kuzalgandi. To'la, to'ppi yuzli bo'lsa-da, harbiy, irodali ekani bilimib turardi. Yuzining burni atrofidagi qizil dog'lar uning aroqqa ruju qo'yganini bildirardi. U to'q jirg'ang to'dapo pallosining oldini keng ochib olgandi, ichidan kulrang kostyum kiygan bo'lib, uning soat cho'ntagi ustidagi zangirida yugona bezak – allaqanday uniqqan ma'dandan yasalgan katta-katta to'g'alar osilib turardi. Qattiqgina kiyonkali altyapuning kambar soyabonidan yomg'ir tomchilarini silbita turib:

Ayizlarim, yomg'ir tinguncha meni panohingizga olsangiz, bo'lmasa Kesterbrilga yetib olgunimcha ivib qolaman, – dedi.

Himnatol, tortinmay kiravering, janob, – birinchi musofirga mehriban yuzakiroq iltifot ko'rsatib dedi cho'pon.

Cho'pon Fennel o'zi ziqna odam emasdi, lekin uyining sohasini kichikroq bo'lib, bo'sh kursilar yetishmasdi, yasan-

tusan qilib olgan ayollar va qizlar oldida ivib, shalabposi chiqib ketgan mehmonning tashrif mezbonga uncha yoqmadi.

Ikkinchi musofir paltosini kibr bilan yechdi-da, hech bir takallufsiz shlyapasini shiftning to'siniga qoqilgan mixga lidi va bir-ikki qadam tashlab, stolga kelib o'tirdi. Stol bundan avvalroq raqsga joy ajratish maqsadida chetga surib qo'yilganidan kamimga shunchalik yaqin kelib qolgandiki, olov yoniga joylashib olgan musofir bimalol tirsagini unga tirab o'tirardi; shu taxlit ikki musofir yonma-yon o'tirib qoldi. Ular tanishish maqsadida bosh iring'ab qo'yishdi, birinchi musofir uy egasining meros qolgan finjonini – cheltari eshik ostonasida kabi yedirilib ketgan (bari joy) rostonga ravona bo'lgan qanchadan-qancha ajdodlarning tashnalgini qondirgan), bo'rtna devorlariga zarhal harflar bilan «Mensiz dunyo ham yoqimsiz» deb yozilgan katta sopol idishni yangi mehmonga uzaldi.

Ikkinchi musofir jon-jon deb finjonni labiga tekkizdi-da, bir qultum ichdi, keyin yana bir qultum va yana va yana... birinchi musofir xuddi o'z uyidagidek xo'jayinlik qilib, boshqasini mehmon qilayotganidan ensasi qotib turgan uy bekasining rangi oqarib ketdi.

– Shunday bo'lishini bilgandim! – nafsini qondirib bo'lgan ikkinchi musofir mamnun holda cho'ponga murojaat qildi. – Sizning bog'ingizdan o'tayotganimda asalari uylariga ko'zim tushdi, o'zimga-o'zim: «Qayerda asalari bo'lsa, o'sha yerda asal

bo'ladi, asal bor joyda esa albatta asal sharob bo'ladi», dedim. Lekin bu yoshimda bunday asl asaldan totaman deb hech o'ylanovdim.

U yana finjonni og'ziga olib bordi-da, shunchalik uzoq simiribdi, finjon uning og'zi ustida to'rtkarilib qoldi.

Sizga manzur bo'lganidan xursandman, – dedi cho'pon mehmonomchalik bilan.

Bu asal sharobimiz juda siz maqtaganchalik emas, – tortilishni maqtagan unga qimmatga tushishini sezgan missis Fernel sovuqqonlik bilan javob berdi. – Uni tayyorlash ham asan ish emas... balki bu ish bilan endi boshqa shug'ullanmasmiz. Aslning o'zi ham qimmat turadi, uni shunday sotsa ham bo'lavermadi, biz esa asalli suv yoki qaynatilgan mumdand tayyorlangan oddiy sharob bilan ham kun ko'raveramiz.

Yo'g'ey, bo'lmagan gap! Bunga jur'atingiz yetmaydi! – o'pkalangandek xitob qildi kulrang kostyumli va uchinchi martaba finjonni olib, oxirigacha simirdi-da, bo'shatib stolga qo'ydi. Men aslmi o'lgudek yaxshi ko'raman, ayniqsa, uzoq saqlanib yotilgan asal bo'lsa, ochlikka chidayman, yakshanba kunlari cherkovdan, begim kunlari esa sadaqadan voz kechishga ham tayyorman, faqat o'sha sharobdan ichsam bo'lgani.

Vah-hah-hah! – kamini oldida anchadan beri mum tishlab, buzur qilib chekib o'tirgan musofir yonidagi qo'shniining hozirjavobligiga qoyil qolgandek birdan qah-qah o'tib kulib yulardi.

Shuni aytish joizki, u davrdagi uzoq saqlanib yetilgan asal sharobi asl yosh asalari to'lasidan – o'zi oqib tushadigan asaldan tayyorlangan bo'lib, to'rt funt asalga teng qilib suv quyiladi va ichiga tuxum oqi, dolchin, zanjabil, qalamprimunchiq, muskat yong'og'i, razmarin moyi solib aralashiriladi, xamirturush bilan oshirib achitiladi, idishlarga solinib, yerto'laga saqlash uchun qo'yiladi, – bunday asal sharobni ichganingda kuchidek tuyuladi, lekin aslida u bundan ham kuchli bo'ladi. Oradan bir necha daqiqa o'tar-o'tmay sharobning kayfidan kulrang kostyumli musofir nimchasi tugmalarini yechdi, oyoqlarini cho'zib, kurtiga shunday yalpayib o'tirib oldiki, hatto o'tirganlarning ham e'tiborini tortmay qo'yimadi.

– Gap bunday, – yana so'zida davom etib dedi u, – avval aylaganimdek, men Kesterbrilga ketayapman; nima bo'lmasin u yerga yetib olishim kerak. Agar yong'oring dastidan bu yerga kirmaganimda, allagachon manzilinga yetib olgan bo'lardim, lekin, baribir, sizlar bilan tanishganimdan afsusda emasman.

– Siz Kesterbrilga yashaysizmi? – so'radi cho'pon.

– Hozircha yo'q; lekin ko'chib borib yashash niyatim bor.

– U yerda nima ish qilmogchisiz?

– He-yo'q, – gapga aralashdi cho'ponning xotini. – Nahotki, ko'rmayotgan bo'lsang, bu jentlmen boy odamga o'xshaydi, ishning unga nima keragi bor?

Kulrang kiyimli musofir nima deb javob berishini bilmay o'tirib qoldi, biroq ko'p o'tmayoq e'tiroz bildirib dedi:

Xotin, meni boy odamga chiqarib qo'yishingiz unchalik to'g'ri bo'lmas. Men ishlayman va ishlashga majburman. Habbarti Kesterbrilga tun yarimda yetib borganimda ham ishlashim-istamasam tonggi soat sakkizda ish joyimda bo'lishim shart. Jazirama bo'ladimi, do'l yog'adimi, dovul turadimi, oshqorachilik bostirib keladimi, urush boshlanib qoladimi, osmon qulib yerga tushadimi – nima bo'lmasin, baribir, men ertaga bo'ladigan ishimni bajarishim zarur.

Voy, sho'ring qurg'ur-ey! Demak, tashqaridan qaraganda boy odamga o'xshab ko'rinsangiz ham aslida bizdan ham kambag'alroq ekanisiz-da? – dedi cho'ponning xotini.

Rizqim shuning orqasidan kelsa, men nima ham qila olardim, do'stlarim. Ha, ishim shunaga, kambag'allikning himnga sira aloqasi yo'q... Xullas, jo'navdigan vaqtim bo'ldi, tezlatim borida tuyog'imni shiqillatib qolay, yo'qsa yana ko'chada qolib ketaman. – Lekin shunday deb ham musofir joyidan qo'zg'almay gapida davom etaverdi: – Ketar jafosiga, tanishganimiz uchun qittak-qittak olsak bo'lardi-yu, finjon ham bo'shab qolibdi-da.

Mana, sizga kuchsizroq asal sharobi finjon, – manzirat qiladi o'sha Fennel. – Biz uni nazarimizga ilmaymiz, aslida u ham asalni muinning birinchi quyqasidan eritib tayyorlanadi.

– Kerak emas, – bepisand ohangda javob berdi musofir. Agar men siz aytayotgan ikkinchi nav sharoqdan ichadigan bo'lsam, avvalgi sharoqni haqoratlagan bo'laman.

– Albatta, bo'lsam-chi, – deb garga qo'shildi Fennel. Axir biz har kuni tug'ilib, har kuni ko'payishmaymiz-ku, shunday bo'lgach, men hoziroq borib, sirqitib-sirqitib bo'lsa-da, finjonni sharoqga to'ldirib olib kelaman.

U zinapoya tagidagi bochkacha turgan qaznoqqa yo'l oldi. Xotini unga ergashdi.

– Nega uning nog'orasiga o'ynayapsan? – ta'na qildi xotini ular ikkovi qolishganida. – U o'nta odamni to'ydiradigan finjonni oxirigacha ichib bo'ldi, endi kuchsizroq asal sharoqga qiyoy ham boqmaydi, yana kuchliroq'ini talab qilaveradi! Ustiga-ustak hali uning qanaqa odamligini hech kim bilmaydi. Boshqalarni bilmadim-u, lekin u menga sira yoqmayapti.

– Xotinjon, axir u bizning mehmonimiz, boz ustiga havo ham chatoy bo'lsa, bu yoqda cho'qintirish marosimi... Uni qo'yaver! Asal sharoqning bir piyolasi bilan boyib ham, kambag'al bo'lib ham qolmaymiz... Qayg'urma, vaqti-soati kelib, yana tutatib asallarlarni haydaymiz-da, bundan ham ko'proq asal olamiz.

– Ha mayli... faqat shunday yaxshi kunlarimiz haqqi-hurmati, roziman, – dedi cho'ponning xotini ma'yus asal idishga bogarkan. – Bu odam kim, nima ish qiladi, osmondan tushdimi, yerdan chiqdimi, qayerdan paydo bo'lib qoldi? Uymizga bostirib kirib, o'zicha mehmon bo'lib olishga uni nima haqqi bor o'zi...

– Ilmudim, o'zidan yana bir so'rab ko'ray-chi.

Hu safar missis Fennel kulrang kostyumli musofirga finjonni ostigacha bo'shatishga qo'ymay, balo-qazoning oldini oldi. Kiy bekasi unga sharoqni kichikroq piyolaga quydi-da, finjonni har ehtimolga qarshi uzogroqqa surib qo'ydi. Musofir bir ko'tarishda piyoladagini paqos urdi, so'ng cho'pon undan olma ish bilan shug'ullanishini yana so'radi.

U javobdan o'zini olib qochgandi, olov yonidagi musofir bordan, kutilmagan samimiylik bilan:

Men esa hunarimni odamlardan sir tutmayman... men sharoqman, – dedi.

Huining tomonlarda bu juda serdaromad ish, – luqma soldi cho'pon.

Qanday hunarim borligini odamlarning o'zi fahmlay olganda edi, men ham uni sir tutmagan bo'lardim, – dedi kulrang kiyimdagi musofir.

Kim qanday hunar egasi ekanini uning qo'llari aytib turadi, dedi buta devor ustasi Chari Jeyk o'z qo'llariga ishora qilib. Mana, masalan, mening qo'llarim barmisoli igna to'g'aydigan yonliqqa o'xshab qolgan.

Kamrin oldida o'tirgan musofir beixtiyor o'zini panaga oldida, yana chubug'ini tutatib, olovdan ko'zini uzmay o'tiraverdi. Uning esa buta devor ustasining so'zini ilib keldi:

Chapingiz to'g'ri; hunarimning g'aroyibliigi ham shundaki, u o'z mulhini menda emas, aksincha, mijozlarimda qoldiradi!

Bironota odam bu so'zlarning mag'zini chaqishga urinib ham ko'rmadi, cho'ponning xotini mehmonlarga yana qo'shiq aytishni taklif etdi. Biroq yana o'sha vaj-korsionlari bahonalar mehmonlardan biri ovozim bo'lgan desa, ikkinchisi qo'shiq so'zlarini unutmaganman deb turib oldi. Stol yonidagi musofir azbaroyi zavqi jo'shganidan, mayli, birinchi bo'lib o'zim boshlab bera qolay deb, uy bekasini noqulay ahvoldan qutqardi. So'ng boshmaldog'ini nimchasining o'miziga tiqdi-da, yaltillab turgan cho'pon tayvoqlarining tutqichlariga bir ko'z tashlab olib, tayyor-garliksiz aytiladigan qo'shiqqa shu tutqichlar ilhom bergandek, ashulasini boshlab yubordi:

*Kanyob hunar sohibiman,
Eh cho'ponlar-xokisorlar!
Ishlagan sari ishlaging kelar!
Mijozlarni bog'laymanu, osmonu jalalka ko'rtaman.
O'sha, yetib bo'lmaz tomonlarga!*

U qo'shiq bandini tugatganida, xonaga sukunat cho'kkandi; odamlar jim o'tirishardi... Ijrochi qayrilib, hammaga: «Jo'r!» – deb xitob qilganida, faqat olov yonida o'tirgan kishi unga javoban oxirgi satrlarga yo'g'on, ammo yoqimli ohangda jo'r bo'ldi:

(156)

O'sha, yetib bo'lmaz tomonlarga!

Bu fermasining xo'jayini Oliver Jaylz, cherkov qo'shiqchisi Jon Picher, ellik yoshli kuyov, devor tagida o'tirgan hali ona suti og'zidan ketmagan qizlar va boshqa mehmonlar qovoqlarini uyib, o'ygaga cho'mgandilar. Cho'pon xayolehan berga boqdi, xotini esa shubhadan xoli bo'lmagan qo'shiqchiga shovchan nigoh bilan tikildi: musofir qaysidir qadimgi qo'shiqni eslab qoldimi yoki boshini ham qotirib o'tirmay, ayman shu fursatga bag'ishlab yangisini to'qib qo'ya qoldimi, bu yolg'ini Xudo biladi. Xuddi Valtasarlar ziyofatida¹ bo'lib turgan voqeani eslatuvchi bu iqtidor to'la so'zlarning noaniq va tushunarsiz ishoralaridan, birinchi musofirdan tashqari, cho'ponning barcha mehmonlari xijolatdan hang-mang bo'lib qolibdi. Musofirning o'zi bamaylixotir: «Ikkinchi bandini ham boshlab yuboraver, oshnal!» – dedi-yu, chubug'ini yana tutatishga tushdi.

Qo'shiqchi asal sharobdan og'zini to'ldirib bir ho'pladida, tomog'ini ho'llab olib, qo'shnisining iltimosiga ko'ra, qo'shiqning ikkinchi bandini kuylay ketdi:

(157)

¹ Mitolyada aytilishicha, Bobil shohi Valtasar bir kuni mehmonlarni ziyofatiga chaqirgan va ziyofat paytida zalning devorida Bobilning hukukati boshorat qiluvchi otashin so'zlari paydo bo'lgan.

Menki dek oddiy qurol topilmas,

Eh, cho'ponlar-xokisorlar!

Qurulinga qaramang, zarurat yo'q;

Ustumu xariga arqonni mosladin men,

Bo'ldi, tamom, o'silishning g'amtini yena.

Cho'pon Fennel atrofga alangladi. Musofirning qo'shig'i uning savoliga javob edi, endi bunga cho'ponning shubhali qolmagandi. Mehmonlar ich-ichlaridan otilib chiqayotgan hay-qitqini jilovlashga urinib, sapchib tushdilar. Ellik yoshli odamga unashirilgan ayol hushidan ketib, yiqilishiga oz qolganida, birdan qallig'ining uddaburonlik qilib, uni ko'tarib olishiga qurbi yetmasligini vaqtida angladi-da, o'zini qo'lga olib, qaddini rostladi va titrab-qaqshab joyida qimirlamay o'tiraverdi.

«Voy, demak, bu o'sha... — xona to'ridan turib pichirlash-ishdi odamlar vahimali vazifani egallab turgan allakim haqida. — Demak, u shu niyatta shaharga otlangan ekan-da!.. Kesterbrj turmasida ertaga... anavi qo'y o'g'irlagan odamni osmogchilar, biz u haqda eshitgandik... kambag'al bir soatsoz, Shotfordda yashagan... ishsiz... Uning ismi Timoti Samers... O'lasi ochlikdan sillasi qurib, o'lar holatga kelib qolgandi, shuning uchun ham Shotfordni tark etib, o'zini qarog'chilikka urgan, qo'yini ham kupa-kunduzi, fermerning, xotinining, ularning ishchilarining, umuman, hammaning ko'z o'ngida o'g'irlab ketgandi. Bu esa (odamlar ajal quroli hunarining ustasi tomonga ishora qildilar)...

u shu holat ham uzoqlardan bu yerga kelgan; ular yashayotgan qat'ikdan ish topish amrimahol, bu yerdan darrov ish ham topila qolgan — jallodimiz o'lgan-ku; u endi o'sha turma devori o'ldirgani u yda yashaydi».

Kulrang kiyimdagi kishi elas-elas eshitilayotgan pichir-pichirlarga e'tibor qilmay, tomog'ini yana bir ho'llab oldi. Davradagi odamlardan ko'ra ko'proq uning barcha dilkashliklariga olov yondal o'tirgan qo'shnisiga iltifot ko'rsatayotganini payqadida, o'tlatqon bo'lmagan bu odamga o'z qadahini uzatdi, u esa o'zini ko'ngilini — unga. Ular qadahlarini cho'qishtirishdi, qolganlar qo'shig'ining har bir harakatini ko'z uzmay kuzatib turishardi. Qo'shig'chi uchinchi bandni aytish uchun endi og'iz juftlagan ham ediki, eshik taqillab qoldi. Eshik bu gal kuchsizroq va jir'atliroq taqilladi.

Hammaning esxonasini chiqib ketdi; cho'pon hadiksirab eshikka qaradi va qo'rqib ketgan xotinining ta'nali nigohidan o'zini olib qochdi-da, uchinchi marta ham muloyimlik bilan: «Kesterbrj!» dedi.

Eshik asta ochilib, ostonada yangi mehmon paydo bo'ldi. Ularacha kelgan musofirdek, uni ham hech kim tanimadi. Ho'y-busti ixchamgina, nimjon, rangpar yuzli bu odam egniga qotamir gazlamadan binoyidek kostyum kiyib olgandi.

Aytolmaysizmi, shaharga qanday borsam bo'ladi... — gap tushladi u, qayerga kelib qolganini bilish maqsadida xonaga ko'z yigurtirarkan va nigohi kulrang kostyumli odamda to'xtadi.

Bu, zavqi jo'shib ketgan qo'shiqchining qo'shiqni endi oxiriga yetkazmoqchi bo'lib turgan bir paytda va musofirning borligini ham payqamay, barcha shivir-shivir, savol-javoblar ovozi o'chirib, uchinchi bandni bor kuchi bilan:

*Ertaga men ishlayman,
El, cho'ponlar-xokisorlar.
Kuylohimyan ertaga:
Qo'y so'yildi axir, azamatni ushlashdi oxir,
Do'zaxda yondirma, Xudoyini!*

deya kuylab tugatganida ro'y berdi.
Olov yonida o'tirgan musofir qoyil qoldi-da, shiddat bilan qo'shiqchi sharafiga qadah ko'tardi, javoban u ham qadah ko'targandi, asal sharob chayqalib, olovga to'kildi.

Do'zaxda yondirma, Xudoyini!

yana yo'g'on ovozda jo'r bo'ldi.

Uchinchi musofir qoqqan qoziqdek hamon eshik tugida turardi. Musofirning bezirayib turib qolganini payqab qolgan mehmonlar endi unga diqqat bilan razm sola boshladilar. Uning vahimadan talvasaga tushganini ko'rib, mehmonlar hayratdan yoqa ushlashdi: uchinchi musofirning tizzalari dag'dag' titrardi, qo'llari esa shunday qattiq galtirardiki, hatto u

titirib turgan lo'kidomning zirillagani ham aniq eshittilib turardi, lablari oppoq oqarib, lang ochilib qolgandi, xona o'rtasiga qaratib qolgan ko'zlarini esa quturgan jalloddan uzmasdi. Yana bir labza o'tar-o'tmas, u eshikni tars yopdi-da, o'rtasiga qaramay u qochib qoldi.

Bu endi kim bo'ldi ekan? — dedi cho'pon.

Odamlar kutilmagan holdan hali o'zlariga kelmay turib, uchinchi musofirning mana bu qiligi o'lganning ustiga tepkan bo'lganidan hech narsani tushunolmay jim qoldilar. Ular o'z davrlariga qo'shib qolgan bu kasofat jentlmandan beixtiyor uzoqlashib boshladilar, ba'zi mehmonlar uni hatto iblis deb tan olishga ham tayyor edilar; mana, poldagi bo'sh qolgan joy uni mehmonlardan ajratdi-qo'ydi va u xonaning o'rtasida bir o'zi qo'qqayib turib qoldi...

«*Circulus cuius centrum diabolus*»¹

Xonada yigirma kishidan ko'proq odam bo'lsa-da, suv qaygandek jim-jit edi, hatto deraza eshigiga urilgan yomg'ir ham, dudburon orqali tasodifan olovga kelib tushayotgan yomg'ir tomchilari ovozi ham, bir burchakda o'tirib olgan bittinchi musofirning uzun sopol chubuqi bir maromda tortib, pollab chiqarayotgan tovushi ham shundoq eshittilib turardi.

¹ «Qo'q o'rtasida iblis turgan aylana» (lot.).

Bu sukunat qo'qqisidan buzildi. Grafikning markaziy shubhi joylashgan tomondan to'pning otilgan ovozi eshitildi.

— Menga la'nalar bo'lsin! — baqirdi qo'shig'chi joyidan sakrab turarkan.

— Bu qanaqasi?.. Nima bo'ldi o'zi? — har tomondan savollar yog'ila boshladi.

— Mahbus turmadan qochibdi... mana nima bo'ldi!

Hamma birdan sergak tortdi. Yana o'q ovozi yangradi, lekin bu safar hech kim g'ing demadi, faqat olov yonidagi kishi tilga kirdi.

— Menga bir necha bor bu grafikda o'tishma bo'lib turishi haqida ayushgandi, lekin o'zim biron marta ham eshitmagandim.

— Nahotki, men o'z o'ljamni qo'ldan chiqargan bo'lsam? — ming'irladi kulrang kostyumdagisi.

— Undan boshqa yana kim bo'lardi! — og'zidan chiqib ketdi cho'poning. — Biz uni ko'rdik. Boya o'z oyog'i bilan kirib, sizni ko'rib, qo'shig'ingizni eshidi-da, dag'-dag' titrab qoldi.

— Uning tishlari takirlab, nafasi ham bo'g'ildi, — dedi sut fermasining xo'jayini.

— Yuragi ham qinidan chiqib ketay dedi-yov, — gap qoldi Oliver Jaylz.

— Xuddi uni o'qqa tutgandek tiragaylab qochdi, — dedi Charli Jeyk.

— Ha, ha, xuddi shunday bo'ldi... tishlari takirladi, yuragi qinidan chiqayozdi, uni xuddi o'qqa tutgandek orqasiga qaramay qochdi, — shoshilmay xulosa qildi olov yonidagi kishi.

Men hech nimani sezganim yo'q, — dedi bir vaqt jallod.

U nimadan bunchalik qo'rqib ketdi ekan, ura qochib qoldi deb biz hoshimizni qotirib o'tiribmiz, — dedi xirillagan ovozda devor yonida o'tirgan ayollardan biri. — Mana endi hammasi tushunarli!

Uy muromda ketma-ket o'tilayotgan to'plarining bo'g'iq va xalimati ovozi hamon tinmayotgandi, odamlar endi uning chin ekaniга ishonishdi. Kulrang kiyimdagi yovuz jentlmen qaddini tushirdi.

Orangizda konstebel bormi? — dedi chaynalgannamo tusta

Agar bo'lsa, qani, bu yoqqa chiqsin.

U ilk yoshli kuyov titrab-qaqshab, devordan nari ketdi, uning qalbig' esa yuzini stol suyanchig'iga qo'yganча uvvos solib yig'ildi.

Qusamyod qilgan konstebel semmisan?

Ha, ser.

Zudlik bilan o'zingga yordamchi top-da, jinoyatchining ketidan tush va uni topib bu yerga olib kel. U hali uzoqqa ketib olganimdan bo'lishi kerak.

Xo'p bo'ladi, ser, xo'p bo'ladi... faqat asomni olib kelsam bo'lgani. Uyg'a zir etib boramanu olib kelaman, so'ng hammaniz birtga jo'naymiz.

Shu tobda asoga balo bormi! Ungacha qochqoq juftakni tushirib qoladi-kul!

– Asosiz bo'larkanni? Asosiz hech nima qilolmayman... hech bo'lmasa sen gapir, Uliyam, yoki sen, Jon, yo sen biron nima degin, Charti Jeyk, bunga haqqim bormi, yo'qmi o'zi? Bu mumkin emas; axir asoda qiro'l toji, bir tomonida shet, ikkinchi tomonida yakkashoxning sariq rangdagi oltin suvi yugurtirilgan rasmlari bor-ku, axir; kimni qo'lga olib, kinga tayyof o'qatadigan, gumburlatib tushirib qoladigan bo'lsam, ana o'shanda bari qonuniy bo'ladi. Asosiz odamlarni tutishni xayolimga ham keltirolmayman... kim qilsa qilaversin, men bunday qilolmayman! Qonun odamga kuch bag'ishlaydi, usiz bunday ishlarga jur'atim yetmaydi, ba'zan shunday ham bo'ladiki, men emas, menga qo'l ko'tarishlari mumkin.

– Etarl! Mening o'zim qirolning xizmatidagi odamman, senga buyruq berishga haqqim bor, – uning so'zini bo'lib dedi kulrang kiyimni mustabid. – Endi esa hammangiz tayyor turinglar... Fonuslaringiz bormi?

– Ha... aytgancha, fonuslaringiz bormi?.. Bormi deyapman? – uni quvvatladi konstehl.

– Hamma ishga yaroqlimi o'zi...

– Hamma erkaklar ishga yaroqlimi... ha... hammangizmi! – takrorladi konstehl: – ... o'zingiz bilan qoruvli, yo'g'on tayyof va panshaxalarni olvolinglar...

– Qonun nomi bilan buyuraman!.. Tayyof va panshaxalarni qo'lingizga oling-da, olg'al Hokimiyat buyrug'iga itoat etib, ularning ketidan quving!

Odamlarni shu yo'l bilan uning ortidan quvishga majbur etishdi. Dalillar noaniq bo'lsa ham, lekin ancha ishonarli edi, shu bois cho'ponning mehmonlariga buni isbot qilib berishga harajat qolmagandi, ular guvoh bo'ldilar, tamom, uchinchi musofirning ortidan quvishdan bosh tortsalar, ishtirokchi sifatida ayblashlari turgan gap, – bunday baland-past adirlikdan hali bir necha yuz yarddan ko'p yo'l bosib ulgurmagan bo'lishi kerak.

Cho'ponda fonus har doimgidek serob bo'lardi, ularni shosh-pisha yondirdilar; so'ng devorga suqib qo'yilgan tayyoflarni sug'urtib oldilar-da, eshikka qarab yopirildilar va ancha boshlab qolgan yomg'ir ostida tepalikning cho'qqisi bo'ylab shahardan teskari tomonga keta boshladilar.

Yaqinda cho'qintirilgan, uyning ikkinchi qavatida yotgan chaqaloq yig'lay boshladi; uni yoki shovqin-suron bezovta qilib, yoki bo'lmasa, yaqinda bo'lib o'tgan cho'qintirish marosimni tushiga kirganidan yig'lay boshlagandi. Bolaning achchiq yig'lay polining teshigidan o'tib, birinchi qavatga eshitildi, pastdagi ayollar uni tinchlantirish uchun yuqoriga chiqishga hattona topilganidan xursand, birin-sirin tezda o'rinlaridan tura boshladilar, oxirgi yarim soat ichida bo'lib o'tgan voqealar ularni butunlay gangitib qo'ygandi. Shunday qilib, oradan ikkinchi daqiqaga o'tar-o'tmas birinchi qavat bo'shadi-qoldi. Lekin bu uszovga cho'zilmadi. Oyog' tovuqlari timmayoq, uyning ular ketgan tomondagi myuvushida kimdir paydo bo'ldi. U eshikdan

mo'ralab qaradi-da, uyda hech kim yo'qligiga ishonch hosil qilgach, shoshmay xonaga kirdi. Bu odam, o'sha, butun oqshom uying bir burchagida o'tirib, hamma bilan birga chiqib ketgan musofir edi. Musofirning uyga qaytib kelish sababi ham darhol ma'lum bo'ldi: u avval o'tirgan joyiga yaqinlashdi, aftidan kermin ustidagi unutib qoldirgan bir to'g'ram nonni oldi. Ichimay qolib ketgan finjondagi sharobdan o'ziga yarim piyola quydi va tik turgan joyida ocholatlik bilan non yeb, sharob ichib boshladi. U hali yeb-ichib ulgurmasidan to'satdan, xuddi shunday ohistalik bilan boshqa bir kishi – kulrang kiyimdagi uning hamtovog'i kirib keldi.

– O', siz ham shu yerdamisiz? – dedi u tabassum bilan. – Men bo'lsam, siz ham qochoqni qidirib ketgan bo'lsangiz kerak deb o'ylovdim.

Uning nimaga qaytib kelgani ham darrovog ma'lum bo'ldi: u och ko'zlari bilan asl sharobga to'la, o'zi zorqib kutgan o'sha finjonni izlay ketdi.

– Men sizni butunlay ketgan bo'lsangiz kerak deb o'ylovdim, – dedi birinchi musofir tiqilib qolib, non chaynashda davom etarkan.

– Men fikrimdan qaytdim; mensiz ham eplashadi deb o'ylayman, – ishonch ohangida subhadoshiga tushuntira ketdi, – tunni aytimsizmi, tunni, bundan battari bo'lmaydi, jinoyatchining ketidan quvib yurish mening ishim emas, bungi boshqalar bosh qotirishsin.

Huquqatdan ko'z yumib bo'lmaydi! Men ham fikrimdan qaytdim, mensiz ham bir amallashar.

Men ovloq yertlarda tog'ma-tog', jarma-jar izg'ib yurib, mo'jalarini sindirib oladigan ahmoq emasman.

Gap o'rnamida qolsin-u, mening ham ko'zim uchib turgani yo'q.

Cho'ponlar o'rganib qolishgan... – Laqmalik ham shunchalik bo'ladimi! Ularni bir pasda chuv tushirish mumkin. Mana ko'rasiz, men jonimni koyitib ham o'tirmayman, uni shundoq ham tong otmadanog huzurimga boshlab kelishadi.

Uol busiz ham qo'lga olishadi; g'am yeyishning hojati yo'q. To'g'ri, rost aytasiz. Mening Kesterbriga jo'natilgan vaqtim bo'ldi, bunday uzog yo'l bosib, manzilga yetib olishimga ko'zim yetmay turibdi. Siz ham o'sha tomonlarni?

Aluski, yo'q! Men uyga borishim kerak, anavi yoqqa (u hoshi bilan qandaydir o'ng tomonga ishora qildi); men ham sizga o'shab boradigan joyimgacha qanday yetib olarkimman deb savolladman.

Kulrang kiyimli finjonni oxirigacha ichib bo'ldi-da, yo'lakda bir burchak bilan do'stona qo'l siqishib xayrlashishdi va ikkovlari ikki tomonga ajralishdi.

Bu vaqt ichida qidiruv guruhni tog'ning aynan shu qismidagi ikki tepalik cho'qqisidan hamon yo'l bosib borar edilar, mana, ular tepalikning chekkasiga ham yetib kelishdi. Odamlar yo'lga chiqishdan avval ish rejasi tuzib olishni xayollariga ham

kelirmagandilar, endi yonlarida ajal qurolining ustasi yo'qligida o'zlaricha biron-bir o'ylab topishga o'jizlik qilardilar. Ular har tараfdan tapur-tupur tirmashib tusha boshlagandilar, shunda, bir necha odam to'sardan, bu bo'r tepaliklarda izg'ib, yo'ldan adashgan barcha tunkezarlarni tutish uchun tabiatning o'zi qo'ygan tuzoqqa tushib qoldilar. Ular oyoqlari ostida «mayza» borligini, boshqacha aytganda qiyalikni qurshab olib, u yer-bu yerdan cho'qqayib chiqib turgan bo'r chaqmoqtoshlarini sezmadilar va ehtiyotsizliklari tufayli shag'al uyumlariga qoqildilar-da, munkib pastga quladilar, qo'llaridagi fonus otilib ketib, vodiyning eng chuqur yeriga borib tushdi-da, to'ng'arilib o'sha yerda yonib qolaverdi.

Hammaning yana bir yerga to'planganidan foydalangan cho'pon, u joylarni boshqalardan ko'ra yaxshiroq biladigan yo'l boshchi sifatida ularni aylamma yo'llar orqali boshlab ketdi. Fonus ko'zlarni qamashirib, foydadan ko'ra ziyoni ko'proq tegardi, ustiga-ustak, bunday qulay fursatdan qochqoq ham foydalanib qolishi mumkin edi, eng yaxshisi chiroqni o'chirib, jim bo'lish edi. O't bosib yotgan, tikoni butazordan iborat bunday zax chuqurlik har qanday qochqoq uchun ham ajabovur panah bo'la olardi. Guruh hamma yerni ag'dar-to'ntar qilib, hech bir ish chiqarolmagach, ro'paradagi tepalikka ko'tarildi. Shu yerining o'zida tarqalib va yana maslahatlashib olish uchun vaqtini vaqti bilan tag'in shu yerda uchrashib turishga kelishib olishdi.

Ikkinchi marta ular, bundan ellik yillar burun osmondan uchib turgan qondaydir qush tashlab ketgan urug'dan unib chiqqan va hozirda bu tepalikda bir o'zi qaqqayib turgan shumtol daraxti tuglari uchrashdilar. Shu vaqt daraxtdan sal narida, ko'm-korh osmon ostida aynan ular qidirgan o'sha odam xuddi shu daraxtning bir shoxidek so'ppayib turardi. Guruh ohista unga yaqinlashdi.

Hayotini yoki mamot? — serrayib turgan odamga do'q qilib dedi konstabl.

Niz ham juda oldingiz-da! — shivirladi unga Jon Picher.

Bunday gaplar bizga yarashmaydi. Bunaqa so'zlar anavimga o'tashgan takasaltanglarga yarashadi, biz faqat qonungga bo'yamiz.

Ha, yaxshi, bo'pti! — alam qilgandek dedi konstabl. — Men ham biron nima deysim kerak-ku, axir! Kerakmi, yo'qmi? Shunday topshiriqni senga ham yuklab qo'yib, yelkangni tog' bo'lagandek bosib yotsa, ko'rardim, o'shanda sening og'zingdan qanday so'zlar chiqib ketarkin!.. Jinoyatchi, Xudo haqqi... qiro'l hukmiyati haqqi taslim bo'l, demogchi edim!

Daraxt tugladagi kimsa uni ta'qib etib kelganlarni ko'rdi-da, ro'yavonlikka o'tmaslaridan burun o'zi ohista yurib, ularga yashovuz chiqdi. Bu, haqiqatan ham o'sha, cho'ponning uyiga ketib, tirilib-qaqqashib turgan ushqoqina «uchinchi musofir» edi. Hozir u ancha o'ziga kelib qolgandi.

— Obbo, sayyohatchilar-ey, — dedi u bamaylixotir, — shahar kimga gapirayapsizlar o'zi? Mengami?

— Kimga bo'lardi, senga-da! Sen darhol taslim bo'lishing kerak! — amrona dedi konstabl. — Biz seni Kesterbrj turmasi-da o'tirishdan bosh tortganlikda ayblab, hissga olamiz, endi u yerda o'zingni yaxshi tutib, ertaga dorga osishlarini kutishing kerak... Hamsoyalar, o'z burchingizni bajar-ing-da, jinoyatchini ushang!

Ayblovni eshitib bo'lgan bu odam, aftidan, nimandir anglab yetdi-da, tayog'lar bilan uni har tараfdan o'rab olib, yana cho'ponning uyiga qaytarib olib ketishga shay turgan ta qibchilarga hammam hayron qoldirib, g'alati bir rozilik bilan churq etmay o'zini topshirdi.

Ular uyga yetib kelishganida soat o'n bir bo'lgandi. Ochiq eshikdan tushgan chiroyq shu'lasi tashqarini yoritib turardi. Uydan erkaklar ovozi eshitilganidan tushundilarki, ular daydib yurganlarida bu yerda qandaydir yangi voqea sodir bo'lgan. Uyga kirib ular Kesterbrj turmasining ikki nazoratchisini va hammam tanqidigan, qo'shni yer egasi bo'lgan sud raisini ko'rdilar; aftidan, qochish haqidagi xabar butun atrofga tarqab bo'lgandi.

— Jentlmenlar, — ularga murojaat qildi konstabl, — men qochog'ingizni tudim — albatta, tavakkal qilib, xatarni zimmamga olmasdan ilojim yo'q edi, ammo barchamiz o'z burchimizni bajarishga majburmiz! Jinoyatchi, davlat ishlarida tajribalari bo'lmasa-da, lekin menga yordamlari tekkan mehnatiga

harqatli kishilar davrasida turibdi. Yigitlar, mahbusni ularning yonlariga yaqinroq olib boringlar.

Uchinchi musofirni sham yonib turgan stol yoniga olib boringlar.

— Bu kim o'zi? — so'radi nazoratchilardan biri.

— Bu o'sha, — javob berdi konstabl.

Hech ham u emas-da, — e'tiroz bildirdi ikkinchi turmanazoratchisi, birinchisi esa uning so'zini tasdiqladi.

— Qonungasiga u emas? — bahslashga ketdi konstabl. — Xo'p, u emas ekani, nega bo'lmasa qonun vakilining qo'shig'ini eshitib, himmatlik esxonasi chiqib ketdi?

Konstabl jallod qo'shiq aytib turgan paytda uyga kirib kelgan uchinchi musofir o'zini juda g'alati tutgani haqida gapirib berdi.

Hech nimani tushunolmayapman, — dedi sovuqqonlik bilan turmanazoratchisi. — Men bir narsani aniq ayitishim mumkin, o'linga mahkum etilgan bu emas. U nisi esa bu odamga mahkum o'xshamaydi; u baland bo'yli, qotmadan kelgan, ko'zi taashlari qop-gora, kelishgan, ovozi shunday mayin, muloyim edi, uni bir eshitgan odam umrbod esidan chiqarmasdi.

Yigitlar... axir bu o'sha olov yonida o'tirgan odam-ku!

— Qonungasiga?.. Nima deyapsan o'zi?.. — bu vaqtda chevroqda tashqar cho'pon bilan suhbatlashib turgan sudya ularning oldiga ketdi-da, surishtira ketdi. — Xo'sh, bundan chiqdi, qochqonni shu chevroqcha tutolmabsizlar-da, a?

– Bilasizmi ser, – tushuntirdi konstebel. – Bu, o'sha odamning aynan o'zi, – bunga imonim komil, bu o'sha; biroq bu biz qila rayotgan odam emas. Chunki, bizga kerak bo'lgan odam, u biz qidirgan o'sha odam emas ekan, agar siz mening oddiy gaplarimga tushunayotgan bo'lsangiz, ser; bizga kerak bo'lgan odam esa anavi, olov yonida o'tirgan kishi ekan.

– Buncha chalkash-chulkash bo'lmasa! Boshi-ketini bilib bo'lmaydi-yal – dedi sudya. – Zudlik bilan o'sha, bizga keragini qidirishga tushing.

Shu payt asirning o'zi birinchi marta tilga kirdi. Shu payt gacha u pinagini ham buzmay o'tirdi, faqat anavi olov yonida o'tirgan kishi haqida gap ochilgandagina uning tinchi buzildi.

– Ser, – dedi u sudya tomon bir qadam tashlab, – meni deb ovora bo'lishingiz shart emas. Endi o'zim sizga barini aytib beraman. Men hech bir yomon ish qilganim yo'q; mening aybim shundaki, o'limga mahkum etilgan odam akam bo'ladi. Bugun tongda o'zim yashab turgan Shostforddan chiqdim-da, Kesterbriga yayov, akam bilan vidolashish uchun yo'l oldim. Yo'lida qorong'iga qolib ketib, biroz natasimni rostdash va yo'l so'rab-surishtirish uchun bu yerga kirgandim. Eshikni ochib, kimni ko'rdim deng?.. O'z akamni! Endi u bilan Kesterbrining o'limga mahkum etilganlar kamerasida uchtrashsam kerak deb o'ylab, umidimni uzib qo'ygandim. U bir burchakka tiqilib olgandi, yonida esa unga suqilib, yo'lini to'sib olib, jonini oluvchi jallod o'tirardi va o'zini sezdirmaslik uchun unga jo'v

berayotgan qurbonidan gumon qilmay, bu haqda qo'shiq kuy-ladi. Akam: «Ishtiqilib aytib qo'yma; mening hayotim shunga bog'liq» deya iltijo'i nigoh bilan boqganini darrov tushundim. Meni shunday vahima bosdiki, oyog'imda arang turardim, nima qilaётганиmni o'zim ham bilmay, shartta chiqib ketdim-da, ura gap bittim.

U odam shunday bir ohangda gapirdi, uning yuz ifodasi ham allaqanday o'zgacha ediki, uning so'zlariga ishonmay bo'lmasdi, bu esa atrofdagilarda boshqacha taassurot qoldirdi.

Akangizning hozir qayerda ekanini bilasizmi? – so'radi boshqa.

Yo'q. Men mana shu eshikni yopib chiqib ketganimdan beri uni ko'rmadim.

Bunga men guvohlik berishim mumkin, – tasdiqladi konstebel, – axir, bu odam o'sha paytlardan beri dunyoning bu chekkasida bo'lgan bo'lsa, unisi u chekkasida edi.

Qiziq, qayerga ketgan bo'lishi mumkin?..

U noto'g'iz, ser.

Charxsozman degandi-ku... voy tiribgar-ey! – dedi konstebel. O'zbanda o'zim ham bu qo'llar charxsoz uchun juda qiziqchilik qilmasmikan deb o'ylovdim-a!

Egap bunday, menimcha, boyog'ishni ushlab turishdan naf bor q; bu bilan hech nimaga erisholmaymiz, – dedi sudya. – Tushuntirindi, yaxshisi akasini qidirib topinglar.

Bu kichkina musofirni tezda ozod etishdi; biroq bundan uning ko'ngli taskin topmadi, o'zidan ko'ra ko'proq yaxshi ko'radigan o'sha odam haqidagi xavotirlariga na sudya, na konstabl barham berisholadi. U ozod etilib, yo'lga chiqqanida, ancha qorong'i tushib qolgandi, qidiruvni davom ettirish esa befoйда edi, shu bois uni ertaga qoldirishgandi.

Ertasi kuni bu tadbirkor soatsozni qidiruv ishlari yana boshlanib ketdi, bunga butun aholi ham jalb etilib, ishlar jadal sur'atlarda olib borildi – hech bo'lmaganda shunday tuyulardi. Chiqarilgan shafqatsiz hukm sodir etilgan noo'rin xatti-harakatga munosib emasligi bois qochoqqa rahmi kelgan qishloq aholining ko'pchiligi butunlay u tomonda edi. Undagi o'zgacha vazminlik, jasorat, cho'ponning ziyofatida jallod bilan yuzma-yuz turib qilgan dadil suhbat, – bunga barcha odamlar qoyil qolgandilar. Ular o'rmonu dala yo'llarni izg'ib, hamma yerni ostin-ustin qilganlari, o'z pichanxonalarida va saroylarida astoydil tintuv o'tkazganlari rostini o'zi, buniisi bizga qorong'iligicha qolayapti. Katta savdo yo'lidan uzogdagi u yoki bu tashlandiq, o't bosib ketgan yo'lida kimdir qandaydir sirli notanishni ko'rgan haqida bot-bot mish-mishlar tarqalib turardi; o'sha shubhali yoqlarga qidiruvchilar yetib borganlarida hech bir zog' topilmasdi. Kunlar, haftalar shu taxlit biron-bir yangiliksiz o'tib boraverdi.

Shunday qilib, olov yonida o'tirib olib, yo'g'on ovozda gapirayotgan o'sha odamni yana turmaga tiqishning iloji bo'lmadi. Ba'zilar uni okeanning narigi yog'iga o'tib ketgan deyishsa,

hushqalar, yo'q, u shaharning odamlar dengiziga g'arq bo'lgan deya og'izga urishardi. Harholda kulrang kostyumli jentlmenga o'zining Kesterbrjdagi vazifasini bajarish nasib etmadi; yana unga tepalikdagi yolg'izoyoq uyda ulfatchilik qilishga bir muddat vaqt ajratadigan dilkash ulfat ham boshqa topilmadi.

Cho'pon Fennel va uning tejamkor xotiniining do'ppaygan qabot allaqachonlar ko'm-ko'k maysalar bilan qoplangandi; cho'qotirish munosabati bilan ularning uylarida xursandchilik qilgan mehmonlarning deyarli bari birin-sirin mezboning ketidan u dunyoga ravona bo'lishgandi; o'shanda, barcha mehmonlar muborakbod qilgani to'plangan, qiz chaqaloq esa hozirda ayollik bahorini bosib o'tib, mo'tabar momo yo'chida... Lekin, Hayer Krousteyrs atroflarida kunlardan bir kun cho'ponning uyiga tunda ketma-ket kirib kelgan uchta musofir haqida hali-hanuz ikir-chikiringacha hikoya qilishni xush ko'rishardi.

Bu xonadagi xudkushlikning ikkinchisi birinchisidan uncha farq qilmasdi. Yaqin oradagi «Medrano» sirkli xizmatchisi, velosipedda qiyin ekvilibristik ko'zboyloqchilik mashqlarini bajaruvchi artist Karl Krauz ham oradan ikki kun o'tgach 7-xonaga joylashgandi. Kelasi jumada u sirkka kelmadi, direktor mehmonxonaga uning orqasidan kapeldiner – teatr xodimini jo'natdi. Xodim artistni uning qullannagan xonasidan birinchi istiqomat qiluvchi qanday osilgan bo'lsa, xuddi o'shanday holda topdi. Bu joniga qasd qilish sirtilikda birinchisidan qolishmasdi tanig'li va el sevgan artist juda katta maosh olardi, u endig'ina yigirma besh yoshni qarshilagan bo'lsa-da, hayotning barcha huzur-halovatlaridan bahramand edi.

Shuningdek, u o'zidan so'ng na bir enlik xat, na bunday xatti-harakatlarini oqlovchi biron-bir vaj-korson qoldirgandi. O'zidan keyin, o'g'ildan har o'yning birinchi kunda muttasil ikki yuz marka pul olib turadigan yolg'iz onasigina qolgandi, xolos.

Bu ikkinchi marta sodir etilgan sirti o'lim ham mijozlari shu yaqin-atrofda joylashgan Mommatr teatrining xizmatchilaridan iborat bo'lgan mehmonxona bekasi Dyubonie xonim uchun ko'ngilsiz yakun topgandi. Ba'zi yashovchilar mehmonxonani tark etishdi, uning doimiy mijozlari hisoblanganlar esa u yerga kelmay qo'ydi. Beka, o'zining yaqin do'sti bo'lgan IX uchastka komissaridan maslahat so'rab murojaat qilgandi, komissar qo'lidan kelgan har qanday yordamni ayamsligini aytib, unga va'da berdi. U faqat ikki nafar doimiy yashovchining joniga

qasd qilish sabablarini o'rganish bilan shug'ullanibgina qolmay, mehmonxonaning o'sha sirti xonasi uchun mijoz ham topib berdi.

Pollitaya boshqarmasida xizmat qilgan va o'z ixtiyori bilan 7-xonaga joylashishga rozilik bildirgan Shari-Mariya Shome – dengiz bo'rtlaridan bo'lib, flotda naqd o'n bir yil ishlagan ko'rsatgandi. U serjant bo'lgan chog'lar Tonkin va Annamda kechalari soqchilik postida yolg'iz o'zi bir necha bor qatib ketishga va zimistonda bildirmay, pusib keluvchi sotqin qizaloqlarga qarshi bir necha marta miting'ini o'q-dori bilan o'ylashga ham to'g'ri kelgandi. Shuning uchun ham u Alfredo Grecco ko'chasini tildan tushirmagan o'sha «sharp»ni ta'lim darajasida kutib olishga o'zini mas'ul deb bilardi. U xonaga ketishda oqshom ko'chib keldi-da, mazali va to'kin-sochin dasturxon uchun Dyubonie xonimga xayolan minnatdorchilik bildirib, xodirjam uyquga ketdi.

Har kuni ertalab va kechqurun Shome qisqagina axborot bergani komissar huzuriga kirib chiqardi. Birinchi kunlari u besh qanday shubhali biron nima payqamagani va hamma ish topilg'li bois bu axborotlar juda ham jo'n bo'lar edi. Biroq shundanba kuni kechqurun u ba'zi bir tizlarni payqab qolganini hissa gapirib qoldi. Komissar undan aniqroq aytib berishini so'ragan edi, u, tuyini bir narsa ayolmayman, deb javob berdi va keyingi voqeaning oldingisiga aloqasi bor-yo'qligiga hali shunchun komil emas, deb qo'shimcha qildi. U yana aytdiki,

Shomening jasadini sirtmoqdan chiqarib olayotganlarida uning og'zidan katta gora o'rgimchak o'rimalab chiqdi. Mehmonxona xodimi o'rgimchakni bir cherti-da, hayqirgancha:

— Hah la nat, bu yana o'sha jirkanch maxluq-ku, — dedi.

Kechroq, Brakemonga aloqador tergov paytida u shveysariyalik gumashaning jasadini sirtmoqdan chiqarib olayotganlarida ham xuddi shunday o'rgimchak uning yelkasidan o'rimalab chiqqanini aytdi. Lekin Rishar Brakemon bu haqda hech narsa bilmasdi. U har kuni o'z xonasida boshidan kechirganlarini kundaligiga qayd etib borardi.

Tibbiyot fakulteti talabasi, Rishar Brakemonning kundaligi

28-fevral, dushanba.

Kecha men shu xonaga kelib joylashdim. Ikki savat to'liq narsalarimni ochdim-da, joy-joyiga taxlab chiqdim va yotib uxladim.

Miritqib uxlabman; eshik taqillashidan uyg'onib ketganimda, soat roppa-rosa to'qqiz bo'lgandi. Bu nonushta olib kelgan beka edi. Uning haddan ziyod g'amxo'rligi menga uzatgan tuxumiyni, dudlangan cho'chqa go'shti va ajoyib qahvasidan bilinib turardi. Men yuviniib, kiyindim-da, so'ng xonamni yig'ishtirayotgan xizmatkorning ishini kuzata boshladim. Bu paytda men chubug chekib turardim.

Shunday qilib, bu yerga joylashib oldim. Men xavfli o'yinga boshlaganini yaxshi bilaman, lekin, shuni ham yaxshi tushunamanki, bosharti o'madim chopib, ko'zlangan izni topolam, unda oshig'im olchi bo'ladi. Agar Parij deganlari bir vaqtlar ibodat bahosida bo'lgan bo'lsa, men qosh bilan qovog' o'rnatishlik oz hayotimni shafe keltirib aytamanki, uni hozir bunday arzon bahoga o'lsang ham topolmaysan. Lekin inkontinuit yo'q emas, juda soz, o'madimni bir sinab ko'ray-chi.

Aytimoqchi, boshqalar ham xuddi shunday, o'z o'madlarini sinab ko'rmog'chi bo'lgandilar. Xona dardida yigirma yettitadan bir proq odamning biri politsiyaga, boshqasi to'g'ri bekaning muavvini bilan bordi, bu talabgorlar ichida uch nafar sinab ham bor edi. Shunday qilib, raqobat borasida hech bir kashimovechilik bo'lmadi; aftidan, ularning bari ham mendek qashbuq odamlar edilar.

Xullus, men «joy olishga muvaffaq bo'ldim». Qanday qilib? Ekanam, politsiyani bir «reja» yordamida qopqonga tushirgan yolg'iz men bo'lsam kerak. Bu, shubhasiz, unaga-bunaga yolg'on yashag'lardan iborat emasdi.

Bu mu'ammolar aynan politsiyaga juda qo'l keldardi, shuning uchun endi bu janoblarni chuv tushirganini yuzlariga tik qatib, hamalol aytib olishim mumkinligi menga nash'a qilmoqda edi. Agar komissar aqli raso odam bo'lsa: «Shuning uchun ham u hamundan munosibrog', degan bo'lardi.

Keyinchalik uning nima deyishi meni mutlaqo qiziqitmaydi men o'z joyimni egallab bo'ldim. Shuning o'ziyoq bu janoblarni boplab laqillatish mumkinligidan darak berardi.

Men ishini Dyubonie xonining oldiga boshidan boshladim, lekin u meni politsiya mahkamasiga yubordi. Men u yerga hat kuni roppa-rosa bir hafta qatnadim, har safar borганиnda ertaga xabar olishimni aytishardi-da, «ma'lumot uchun qabul qilinib», deb bir xil javobni berishgani-berishgandi. Raqobatchilarning ko'pi politsiya mahkamasida soatlab dimiqib kun o'tkazgandan ko'ra, biron-bir mashg'ulot bilan shug'ullanishni ma'qul ko'rishdi. Menga kelsak, o'jarligim hatto komissarning ham sabr kosasini to'ldirib yubordi. Va, nihoyat u, bu yerga boshqa kelmasligimni, bundan hech bir ish chiqmasligini uzil-keshil ma'lum qildi. U boshqalar kabi yaxshi tilaklarim uchun mendan minnador ekanini va «havaskorlar kuchi»ga mutlaqo muhtoj emasligini aytdi. Ustiga-ustak, menda ishlab chiqilgan tayyor harakat rejasi ham yo'q edi-da...

Men esa unga aniq harakat rejam bor, deb aytdim. O'z o'zidan ko'rinib turibdiki, menda hech qanday reja bo'lmagan, lekin o'z rejam xususida unga bir og'iz ham gapir olmadim. Agar u menga uni bajarishni o'z zimmaniga olaman deb chin so'zini bersa, unda men juda ma'qul va shu bilan birga xavfli bo'lgan, professional politsiyachilar erisholgan ko'rsatkichlardan qolishmaydigan o'z rejamni taqdim etishimni aytdim. Buning

lekin u o'z minnadorchiligini izhor etdi-da, shunga o'xshash masalalarga mutlaqo vaqti yo'qligini bildirdi. Boz ustiga u, shakam-ehatti qilib bo'lsa-da, rejamni oshkor etishimni to'rtog'unda, meni qo'llab-quvvatlovchi odam topilgani ayon bo'ldi.

Men buning uddasidan chiqdim. Biroz avval o'zim hali shu reha tasavvurga ega bo'lmagan, aqlga sig'mas safsatani to'g'ri-tilib tashlagandim. Daf'atan miyamga kelgan bunday o'tiridan o'zim ham lol edim. Haftada boshqa vaqtlardan farqli o'laroq, shunday bir payt borki, u odamlarga g'ayrioddiy va sirli ta'sir ko'rsatish quvvatiga ega. Bu — yahudiylar haftasi oxirgi kunining kechki soat oltilarida Iso Masihning do'zaxga tushishidan o'z qabridan yo'qolgan payt.

Men unga uch marotaba sodir etilgan joniga qasd qilish haqida juma kuni aynan shu vaqtda, soat besh bilan oltilar o'rtasida bo'lganini yodiga soldim. Men bundan ortiq hech nima dega o'lmashligimni ham qistirib o'tdim-da, Avliyo Ioanning dil idhoriga qulog' solishini so'radim.

Komissar atfimi go'yo biroz narsani tushungandek qiyofaga soltdi-da, menga minnadorchilik bildirib, kechqurun yana kelishimni tilmos qildi. Men beburd emasdim, byuroga ham o'z vaqtida yetib keldim; stolda yotgan «Injil»ga ko'zim tushdi. Shundaydek, bu vaqt ichida men, Dil izhorini boshidan oxirigacha o'qib chiqdim, lekin bir so'zini ham tushunmadim. Komissar

ehimol mendan aqliroqdir, harholda, mujmal ishoramdan qat'i nazar, u qanday rejam borligini fahmlaganini o'ta iltifot bilan menga ma'lum qildi. Keyin u, o'zularini amalga oshirishin uchun menga yordam berishga va qo'llab-quvvatlashga tayyor ekanini ham bildirdi.

Tan olib ayishim kerakki, u haqiqatan ham menga jonkuyarlik qilardi. U, meni endi butunlay mehmonxonaga qaramog'ida bo'lishini bekaga tayinladi-da, unga shart qo'ydi. Shuningdek u, meni qoyilmaqom to'pponcha va politsiyachilarni hushlagi bilan ham ta'minladi; navbatchi politsiyachilarga kichkina Alfred Stevens ko'chasidan tez-tez o'tib turish va men ishonch qilishim bilan huzurimda paydo bo'lishlari buyurilgandi. Hammasidan muhim, politsiya mahkamasi bilan doimiy bog'lanib turishim uchun mening xonamga stol telefoni o'rnatilgani bo'ldi. Mahkama bu yerdan to'rt daqiqalik yo'l bo'lib, bosharti, menga yordam zarur bo'lib qolsa, tezda hojatimni chiqarish ham oson bo'lardi. Hammasini e'tiborga oladigan bo'lsam, o'zi nimadan qo'rqishim kerakligini ham tasavvur qilolmasdim.

I-mart, seshamba.

Kecha ham, bugun ham hech nima sodir bo'lmadi. Dyubonnie xonim qo'shni xonadan pardaga yangi chilvir olib keldi – asl uning huviylab yotgan xonalari ko'p edi-da. To'g'risini aytisam, mening oldimga kirish uchun u har bir qulay fursatdan

foydalanardi va har safar nimadir ko'tarib kelardi. Xonamda sodir etilgan voqeani yana bir marta, barcha talislotlarigacha o'rnatib berishini undan iltimos qildim, lekin bironia tayinli yangi gap eshitmadim. O'zini o'ldirish sabablari xususida uning fikri boshqalarnikidan o'zgacharoq edi. Artistga kelsak, u hamma amadsiz sevgini ro'kach qilardi: bundan bir yil avval u shu mehmonxonaga qo'nganida, uning yoniga bir yosh ayol tez-tez kelib turarkan, lekin bu safar ayol nimadir ko'rinnabdi. Xonamdagiga kelsak, u, gumashaning bunday mash'um qarorga kelishiga uni nima majbur qilganini beka aniq bilmasdi, – mol shart kelib, odam olasi sirtida bo'ladi deb shuni aytisalar kerak-da berjan esa, shak-shubhasiz, ayolni tavbasiga tayanitmoqchi bo'lib o'z joniga qasd qilgandi.

Ayishim kerakki, Dyubonnie xonimning so'zlari asossiz ekanini bilan farq qila-da, ko'ngli tusagancha gapirib, ichini bo'shatib olib deb o'z ixtiyoriga tashlab qo'ydim: nima bo'lganda ham u meni ovulishning uddasidan chiqardi.

I-mart, payshanba.

Mart o'sha-o'sha, yangilik yo'q. Komissar menga kuniga ikki marta telefon qiladi; men unga ahvolim juda yaxshiligini aytaman. Aliddan, bu ma'lumot uni qoniqtirmasdi. Tibbiyotga oid kishilarning oldim-da, mutolaaga tushib ketdim; shunday qilib, men bergan ko'ngili xulosaning zora foydasi tegib qolsa.

4-mart, tushdan keyingi soat ikki, juma.

Men ishtaha bilan tushlik qildim; beka tushikka yarim shisha shampyan vinosi keltirdi. Bu o'lim oldidan yozilgan haqiqiy dasturxon edi. U menga xuddi chala murdaga qaragandek qarardi. Oldimdan keta turib, ko'ziga yosh oldi-da, u bilan birga borishimni so'radi; aftidan «uni ranjitib» o'zimni xudbi o'shanday osib qo'yishimdan qo'rqardi.

Men yangi parda ipini sinchiklab ko'zdan kechirdim. Demak, men hozir shu ipga o'zimni osishim kerakmi? Hm, bunga mening unchalik ishtiyoqim yo'q. Ustiga-ustak, ip dag'al va g'adir-budir bo'lsa, uni sirtmoq qilib tugish ham oson bo'lmaydi; anavilarga ergashish uchun esa yurak ham otning kallasidek bo'lishi kerak. Endi, chap tomonimda telefon, o'ng tomonimda to'pponcha bilan o'z stolimda o'tiribman. Hozircha menda qo'rquvdan anam ham yo'q, lekin sinchkovligim bor.

Kechki soat 6.

Hech nima sodir bo'lmadi, «Afssus!» deb yuborishimga sot qoldi.

Mash'um dam boshlandi, o'tib ham keidi – u ham xuddi avvalgiyaridek. Deraزانing oldiga borishga o'zimda yengil bo'lmis istakni his etgan onlarim bo'lgani rost, – lekin, mening niyatim, shubhasiz, butunlay boshqacha edi. Komissar besh bilan oltilar o'rtasida rosa o'n marotaba qo'ng'iroq qilib, mendek besabr ekanini bildirib qo'ydi. Dyubonie xonimga kelsak, u

mezonimni yettinchi xonadagi mehmon roppa-rosa bir haftadan beri yashayotgan bo'lsa-da, o'zini osгани yo'q. Ishonish qiyini!

7-mart, dushanba.

Mehmonimni aniqlashga o'z ekanimga ishona boshlayapman, shu hola mendan avval bu yerda yashab, o'z joniga qasd qilgan uchta o'limshodshimning o'limini oddiy tasodifdan o'zga narsa emas degan qarorga kelishdan boshqa ilojim yo'q. Men yana bir katta komissardan uch marotaba sodir etilgan bu holatning iktir-chikrigacha so'zlab berishini so'radim, agar barcha jihatlar yana bir bor astoydil, sinchiklab o'rganib chiqilsa, jumhaqning haqiqiy sababi nimada ekani ma'lum bo'lishiga imkon borardim. O'zimga kelsak, bu yerda qolishga qancha imkon bor, shuncha turaveraman. Parij bilan, albatta, yaxshi ta'lim emasman, ammo bu yerda suvtekinga yashab, maza qilib yotib chib yuribman. Shuni ham aytib qo'yishim kerakki, men har to'rt kuni ishlamogda ham edim, ishga ishtaham tobora ochilib borayotganini sezib turardim. Qolaversa, meni bu yerda ushlab turadigan yana bir jo'yali sabab ham yo'q emasdi.

8-mart, reshamba.

Shunday qilib, Klarimonda sari yana bir qadam yaqinlash-

dim. Ha, ayvayuncha, Klarimonda to'g'risida hali hech narsa aytganim yo'q. Shunday qilib, Klarimonda bu yerda qolishimga

turki bo'lgan «uchinchi sababchi» edi, va yana u sababchi haligi «mash'um» soatda deraza tomonga talpinganman, lekin zinhor-bazinhor o'zinni osish uchun emas. Klarimonda — men men uni shunday atadim? Uni qanday atashlari haqida zaracha tasavvurim yo'q, lekin nimagadir uni Klarimonda deb atagim kelaverdi. Agar, qachonlardir undan ismini so'rab, bilib olishimga ko'zim yetganida, uning ismi aynan shunday bo'lganiga bas boylashgan bo'laridin.

Men Klarimondani birinchi kunioq paytaganman. U men turgan mehmonxonaning narigi tomonidagi tor ko'chada yashardi; derazalirimiz ro'parama-ro'para edi. U deraza oldida o'tirib, parda ortidan ko'chaga qarab o'tirardi. Ha, aygancha, men uni payqashimdan avvalroq u meni kuzata boshlagandi, — uning menga qiziqib qolgani shundog bilinib turardi. Buning hech bir hayron qolarli yeri yo'q, mening bu yerda turishimni butun ko'cha bilardi, — aynan Dyubonie xonining harakati bilan bo'lgandi bu narsa.

Men bo'lar-bo'lmasga sevib qolaveradigan odamlar toifasidan emasligimga ishonaman, ayollarga bo'lgan munosabarda ham doim og'ir, bosiq bo'lganman. Tibbiyotni o'rganaman deb shuncha yo'l bosib Parijga kelesang-u, aqalli uch kunda bir marotaba bo'lsa-da, to'yib ovqatlanishga pul topolmay turgan bir paytingda yana birovg'a oshiq bo'lib qolishingga hulo bormi? Shunday qilib, bu safar ham noshudligimga sababchi tajribasizligim deb o'ylayman. Ro'paramdagi qo'shim bilan

birinchi bir munosabat o'rnataman deb boshda xayol ham qil-maganidin. Bu yerda yashashimdan magсад kuzatib turishmi, demak, ehtiyoj imasligim kerak deb o'zimga so'z ham bergandim; lekin va damga valto qilishga har qancha urinmay, boshqa ku-sadligim odam topilmagandan keyin qo'shimni kuzatishga uchladim. Uzu-kun kitobdan bosh ko'tarmay o'tirolmayman-ku Klarimondaning choqqina uyda ijara yashashini osongina bilib oldim. Uyining uchta derazi bo'lsa ham, u aynan mening ro'paramdagi oyna tagida o'tirardi; u o'tirib olib, eski charxda ip yigirdi. Xuddi shunga o'xshash charxni qachonlardir men Klarimonda ko'rgandim, biroq buyim uni hech qachon ishlat-maganidi, qundaydir uzoq qarindoshidan yodgorlik deb saqlab turardi, xolos; bu charxning hozir ham asqotishidan bexabar etaman Klarimondaning charxi ixcham va bejirim, atidan, m avaylagan yasalgan bo'lsa kerak, rangi ham oppoqqina edi; bu charxda dunyodagi eng ingichka ip yigirilsa kerak. U uzu-kun parda ortida o'tirib olib, to qosh qorayguncha tinim bil-may ishlardi. Bunday tumanli kunlarda bizning tor ko'chaga qorayg'ni tushadi — soat besh deganda qosh qorayib bo'ladi. Lekin, Klarimondaning xonasida biron mara chiroq yonganini ko'rmadim.

Ayohing tushqi ko'rinishi qanaga ekan — buni ham tuzukroq bilmayman. To'liqinsimon jingalak sochlari tim gora, yuzi esa ro'za rangpar edi. Katalari pir-pir qilib turuvchi burni ensiz va baltir, lablari ham o'shanday qonsiz; uning sadafdek may-

da tishchalari yirtiqich hayvonning qayralgan tishlarini eslatardi. Qovovlari to'q rangga bo'yalgan bo'lib, ko'tarilganida charosdek, tin-qora ko'zlari porlab ketardi. Negadir, bularning bari menga tanishdek tuyulayпти – nahotki uni tanisam? Parda ortidagilarni tuzukroq ko'rib ham bo'lmayapti.

Yana kichik tafsilot: u hamisha yogasi baland binahonaning xol-xol qora ko'ylakda yurardi. Qo'lida doim uzun qo'lqaqon bo'lardi – qo'llarini avaylasa kerak. Ipni chaqqon-chaqqon saralab, uni cho'zayotgan qop-qora nozik barmoqchalari qo'yolardi hasharotning uzun panchalariga o'xshab ketardi.

U bilan munosabatimiz qandayligini bilmogchimisiz? Hozircha uning yuzakiligini tan olсам-da, aslida, ular juda chuqur ildiz otgandek edi, nazarimda. Barchasi, uning men tomonga va mening u tomonga qaragan kunimizdan boshlangandi. U meni, men esa uni ko'rib qolgandim. Chumchal men unga yopiq qolgandim, chunki bir kuni yana unga ko'z tashlagandim, u menga jilmayib qo'ydi. Javoban men ham jilmaydim. Shu alpozda ikki kun bir-birimizga tez-tez tabassum ulashdik. Keyinchalik sal bo'lmasa har soatda unga bosh arzihol qilsamnikan degan o'ylga borardim, yaxshiyamki, qo'ndaydir g'ayrisluuriy tuyg'u har safar meni bunday qilishdan tiyib qolardi.

Oxiri, bugun tushdan keyin shunday qilishga jazm etdim Klarimonda salomimga alik oldi. U boshini bilinar-bilinnas irg'ab qo'ydi – buni baribir sezdim.

12 mart, payshanba.

Kecha uzoq o'tirib kitob o'qidim. Lekin Klarimondaning shug'ullana bo'lib, tuzukroq shug'ullana olmadi.

Kechasi uyqum bezovta bo'lib, ertalab uxlab qolibman.

Deraza oldiga borishim bilan ko'zim Klarimondaga tushdi. U bilan so'zlashdim, javoban u ham bosh irg'ab qo'ydi. U kulib qo'ydi-da, anchagacha ko'zini mendan uzmad.

O'tirib ishlagim kelardi-yu, lekin tinchim buzilgandi. Deraza oldiga o'tirib olib, ayoldan ko'zimni uzmadim. Shunda u ham qo'lti tizasiga qo'yib, o'tirib olganini ko'rdim.

Ipni tortib, pardani ko'proq surib qo'ydim. Itifoqo Klarimonda ham shunday qildi. Shu alpozda ikkalamiz bir-biriga kulib qarab turaverdik.

Chumchal, bir soatcha shu taxlida o'tirdik. Keyin u yana ip yigirishga tushib ketdi.

13 mart, shamba.

Vaqf juda tez o'tib borardi. Eb-ichib bo'lib, ish stolimga o'tiraman. Chukaman-da, yana kitobga muk tushaman. Lekin bir qator ham o'qimayman. Diqatimni to'plashga qancha olinmay, bari befoyyda ekanini oldindan bilib turaman. So'ng yana deraza yoniga boraman. Bosh irg'ayman. Klarimonda ham qo'lti qaytaradi. Bir-birimizga qarab jilmayamiz-da, soatlab bir-birimizdan ko'z uzmay o'tiraveramiz.

Kecha, tushdan keyin soat oltirlarda yuragim taka-puka bo'la boshladi. Nazarimda erta qosh qorayib, meni vahima bosib

kelardi. Yozuv stoliga o'tirdim-da, kuta boshladim. Yengil bo'lmas kuch meni oyna tomonga sudrayverdi – men o'zini osmog'chi emasdim, shunchaki, Klarimondani bir ko'rmoqchi edim, xolos. Qorong'i bo'lishiga qaramay, hali uni buniyalik aniq-tinq ko'rmagandim. U ip yig'itayotgan bo'lsa-da, ko'zlarini mendan olmayotgandi. Bir vaqtning o'zida vujudimni ham baxtiyorlik, ham qo'rqoqlik hissi chulg'ab oldi.

Telefon jiringladi. O'zining telba-teskari savollari bilan men shirin xayollar og'ushidan chalg'itgan bu badi'iy komissar shunday g'azabimni qo'zg'adiki. U mendan juda mamnun edi, chunki yettinchi xonada ikki hafta yashab qo'yganimning o'zi uning uchun katta gap edi. Shunga qaramay, komissar bundan boshqa yana allaqanday natijalarni kutardi. Oxiri juda g'alati bir iznning ketidan tushganimni sirti ishoralar bilan takror-takror tushuntirdim. Bu eshakimya ishonib qo'ya qoldi. Nima bo'lganda ham mening birdan-bir orzum yana uzoq muddat shu yerlarda qolib ketish edi. Dyubonie xonimning oshxonasi yoki uning yerto'hasi uchun emas, – har kuni burningdan chiqquncha yeyaverammi, xudo haqqi, oxiri me'dangga tegar ekan, – u yomon ko'rindig'ini va qo'rqadigan, lekin men yaxshi ko'radigan yolg'iz o'sha oyna uchun, chunki unda Klarimondani ko'rish baxtiga muvaffaq bo'laman-da.

Chiroqni yoqsam, u ko'rinmay qolardi. Uydan chiqqanim kan deb rosa ko'z tikaman, lekin aqalli bir marta ham ko'chadan chiqqanim ko'rmasdim. Mening katta, qulay oromkursim va

jabali qalpog'chali chirog'im bor, mana shu chiroq o'z ilqligi va shimilligidan meni bahrmand etadi. Komissar katta gap o'zashlari menga tamaki olib keldi: bunday yaxshi tamakini hali uchirmagandim... baribir, qo'lim ishga bormasdi. Kitobni ikki uch bet o'zini majburlab o'qiyman-da, aql-hushimni qo'ldan bunday qarasham, miyamga hech nima kirmagan bo'ladi. Boshlarim harlar bilan to'qnashardi, xolos, miyam esa fikrlarim qo'yilmadi. Juda qiziq! Xuddi manglayimga: «Kirish man shahar degan yozuvli lavhacha osib qo'yilgandek. Yolg'iz Klarimonda haqdagi fikrlargagina ruxsat bordek.

1 mart, yakshanba.

Bugun ertalab kichik bir tomoshaga guvoh bo'ldim. Komissar xonamni tozalaguncha mehmonxona yo'lagida o'z yolg'ini bu yoqqa yuritib, aylanib turgandim. Hovliga qaratgan cho'g'roq derazada o'rgimchak uyasi osilib turardi, uning qoq o'rtasiga qappaygan o'rgimchak joylashib olgandi. O'rgimchakni olib tashlashga Dyubonie xonim ruxsat bermasdi: qoq o'rgimchaklar omad keltirardi-da, bu uyning shusiz ham barqarorligidan boshi chiqmay yotibdi. To'satdan, yana boshqa bir bundan kichikroq o'rgimchakka ko'zim tushib qoldi: u aniqroq bilan to'r atrofiga o'rimalardi – bu o'rgimchakning shakli edi. Erkak o'rgimchak tebratib turgan salqi to'rning o'rtasiga qarab o'rimalay boshladi, agar urg'ochisi sal qimirlasa, u shu shakli qo'rqqandan o'zini orqaga olgan bo'lardi. Erkak

o'rgimchak boshqa tomondan yaqinlashmoqchi bo'ldi-da, o'sha tomonga qarab o'rmalay ketdi. O'rtaqa joylashib olgan urg'ochi o'rgimchak axyri uning iltijolariga iydimi, harholda boshqa qimirmir etmadi. Erkak o'rgimchak ehtiyotlik bilan avval ipning bititasini siltab ko'rdi, uya qimirab ketdi; biroq ma'shuga joyidan qo'zg'almadi. Shunda u tez, lekin juda ehtiyotlik bilan unga yaqinlasha boshladi. Urg'ochi o'rgimchak uni xotirjam qabul qildi-da, o'zini uning muloyim quehog'iga topshirib qo'ya qoldi. Bir necha daqiqaga ikki o'rgimchak qimir etmay, katta o'rgimchak uyasining qoq o'rtasida shu zaylda osilib turdi.

So'ng erkak o'rgimchakning bir oyog'ini boshqasidan ohista bo'shatganini ko'rib qoldim; balki u ma'shugasini o'z orzulari bilan yolg'iz qoldirib, sekin juftakni rostlashni istab qolganidir? U o'zini chetga oldi-da, o'rgimchak uyasidan tezroq daf bo'lish uchun shataloq o'tib qochib qoldi. Urg'ochi o'rgimchak ham o'sha zahoti kuchini ko'rsatmoqchi bo'lib, izma-iz uning ketidan quva ketdi. Nimjon erkak o'rgimchak bitta ipga osilib tusha boshlagandi, ma'shugasi ham unga ergashdi. Ikkala o'rgimchak deraza rafiga yiqilib tushdi; erkak o'rgimchak esa jon-jahati bilan uning ta'qibidan qutulishga intilardi. Lekin endi kech bo'lgandi, ma'shuga o'zining kuchli panjalari bilan uni changallab oldi-da, yana to'r o'rtasiga sudrab ketdi. Hozirgina oshiq-ma'shugalariga yumshoqgina to'shak bo'lgan, endi esa qatl maydoniga aylangan o'sha joyga. Avvaliga oshiq ma'shuganing dahshatli chamo-

qatidan qutulib ketish uchun jon talvasasida kurashmoqchi bo'ldi. Biroq ma'shuga uni boshqa qo'yib yubormadi. Ko'z ochib yummuncha to'r bilan o'rab-chirmab tashladi va erkak o'rgimchak qimir etolmay qoldi. So'ng urg'ochi o'rgimchak uni o'zining o'tkir changali bilan mahkam qisdi-da, erkak o'rgimchak tanasidagi yangi qonni yutiqib so'ra boshladi. Ammo so'rib bo'lgach, urg'ochi o'rgimchak endi nimaligini ham hisb bo'lmaydigan darajada abjagi chiqqan, to'rlar orasida shonshil yotgan quruq teriyu oyog'chalarni jirkanib, o'z uyasidan silqitib tashlaganini ko'rdim.

Mana, bu o'rgimchaklarning sevgisi qanaqa ekan? Beixtiyor men ham o'rgimchak bo'lmaganimga xudoga shukrlar qildim, boshqa nima ham qilardim?

14-mart, dushanba.

Kisholarning mutlaqo qaramay ham qo'ydim. Vaqtimni kun bo'yi oyna yonida o'tirib o'tkazaman. Qosh qoraysa ham o'tiraveraman. Mutlaqo hech nima ko'rilmay qolgandagina ko'zlarimni yummaman va o'sha zahoti yana uning qiyofasi ko'z o'ngimda paydo bo'ladi.

Hu, men o'z kundaligimda Dyubonie xonim va komissar haqida, o'rgimchaklar va Klarimonda haqida hikoya qilyapman va, lekin o'zim yashab turgan xonamga taalluqli kashfiyatlarni to'g'risida churq etmayapman. Bunda aybdormanni, ko'ngil?

15-mart, seshamba.

Men va Klarimonda, ikkalimiz g'alati bir ernakni o'yash topdik-da; biz kun bo'yi shu o'yin bilan andarmomiz. Men unga bosh irg'itaman, shu zahoti u ham boshini silkiib qo'yadi. Men oynani taqillataman; u buni arang sezadi, lekin sezgan zahoti u ham shuni takrorlaydi. Qo'lim bilan ishora qilaman, u ham xuddi shu taxlit javob qaytaradi; unga so'zlayotgandek labimni qimirlataman, u ham shunday qiladi. Men sochimni orqaga tashlasam, shu zahoti u ham qo'lini peshonasiga olib boradi. Keyin bu bachkana qiliqlarimizdan ikkimiz rosa kulamiz. Aytmoqchi, aslida, u kulmaydi, ohista va mayin jilmayib qo'yadi, xolos. Nazarimda, men ham xuddi o'shanday jilmayaman. Harbiyda shunday tuyulgani bilan bularning barini unchalik ahmoqlikka yo'yib ham bo'lmaydi va buni shunchaki bir-birimizga ergashib deb ham bo'lmaydi — unda bari allaqachonq barham topgan bo'lardi, — yo'q, bu yerda hamma bato bizning hamfikr ekani biz-da. Gap shundaki, Klarimonda salgina harakatimga darhol ergashardi: nima qilayotganimni aslida arang fahmlasa-da, shu zahoti bajargan taqidlari, harakatlarning bari ba'zan menki bilan mos tushayotgandek tuyulardi menga. Endi, mana buni qolgoyil qolmasdan iloj yo'q; men hamisha nogahoniy, yangi biron nima qilsam, buni shu zahoti ilg'ab olishi meni hayratga solardi. Ba'zan men to'g'ri ustiga bostirib borsammi deb qolaman. Ketma-ket bir talay harakatlarni bajaraman va o'shalarni yana va yana takrorlayman. Oxiri, to'rtinchi marta ham men avval

bilan takrorlayman, lekin boshqacharoq tartibda yoki biron ta harakatni tushirib qoldiraman, yo yana yangisini bajaraman. Bu so'zli yosh bolalarning «Qushlar uchayapti» o'yini yodga tushadi. Klarimondaning biron marta xatoga yo'l qo'ymasligiga shundaq qul bovar qilmasdi, chunki men bularning barini shu qadar tez bajardimki, harakatlarni hatto anglab olishning dahshatli yo'qdek tuyulardi.

Kunlarim shu taxlitda o'taverdi. Lekin vaqtim behuda o'tayapti degan fikrdan yiroqman; aksincha, umrimda bundan muhimroq ish bilan hech qachon band bo'lmagandekman.

16-mart, chorshanba.

Hamizdagi mana shu o'yinlar bilan kifoyalanib, munosabatlarimni bundan jiddiyroq rishtalar bilan bog'lab ko'rish haqida o'ylab ko'rmaganim g'alati emasmi? O'tgan tunda shu haqida ko'p o'yladim. Shunday, palto bilan shiyapamni olaman-da, ikkinchi qavaddan pastga tushaman, so'ng yana besh qadam yurib, ko'chning narigi tomoniga o'taman va zinadan ikkinchi qavatga ko'tarilsam bo'ladi. Eshigiga albatta: «Klarimonda» deb yozilgan taxtachcha osilgan bo'ladi. Klarimonda, u yog'i-chi? U yog'i min, bilmadim-u, biroq Klarimondaning ismi taxtachaga yozilganini bilardim. So'ng eshikni taqillataman va...

Bajarmog'chi bo'lgan xati-harakatlarning barini aniq-teshikan ko'z oldinga keltirolaman. Lekin keyin nima bo'ladi, bu yog'i endi menga mutlaqo qorong'u. Hatto eshikning qanday

ochilishini tasavvur eta olaman. Eshik oldida taqqa to'xtaymanga, hech nimani va hech narsaning farqiga borib bo'lmaydigan qorong'ilikka diqqat bilan sinchiklab qarayman. U chiqmayapti, menga ham hech balo ko'rilmayapti, umuman, u yerda to'xtab jonning o'zi yo'q. Menga faqat qop-qorong'u zulmatdan boshqa hech narsa ko'rilmayapti.

Ba'zan menga, o'sha, men oyna yonida ko'rgan va men bilan bekimmachiq o'ynayotgan Klarimondagina mavjuddek tuyuladi. Bu ayolni o'zining o'sha qora, binalsharang xol-so'ylakidan boshqa, shlyapada yoki biron-bir ko'ylakda qanday ko'rinar, sira ko'z oldimga ketirolmayman; qora qo'lqoplar ham tasavvur qilolmayman. Agar men uni ko'chada yoki biron-bir restoranda yeb-ichib, gaplashib o'tirganida ko'rib qolganimda, yo'q, bu to'g'rida o'ylash qanchalik kulg'ini bo'lsa, bu manzara ro'yobga chiqishining imkoni shunchalik yo'qdek tuyuladi menga.

Men o'zi uni yaxshi ko'ramanni deb ba'zan o'zimdan so'rayman.

Hali bunday savdolar boshimga tushmaganidan bunga men javob topa olmasdim. Agar Klarimondaga nisbatan his etayotganim chindan ham sevgi bo'lsa, demak, men o'sha do'stlarimda ko'rganim va kitoblarda o'qiganlarimdan bu tamoman o'zgacha tuyg'u edi.

His etayotganlarimni tushuntirib berish menga azob. Men uchun azob. Umuman olganda, Klarimondadan, to'g'rirog'ini bizning bekimmachiq o'yinimizdan boshqa, yana biron nima

hujjatda o'ylashga tobi-toqatim yo'q. Negaki, boshqa biron narsa emas, mohiyatan yolg'iz shu o'yimgina fikru xayolimni band qiladigan bir o'limay ilojim yo'q. Nima bo'lganda ham men buni hislamayman.

Klarimonda... ha, rostdan ham u meni mehriyodek o'ziga tutardi. Bu tuyg'u yana bir boshqasi bilan qorishib ketmayapmikan o'zi, biron nimadan qo'rqayotgan bo'lmayin tag'in. To'rtayotgan bo'lsam-chi? Yo'q, bu qo'rquv emas, bu ko'proq istiqbolchilik, men uchun noma'lum bo'lgan nimadandir al-bog'anday hadik. Aynan mana shu hadik, meni unga yaqinlashtirishga yo'l qo'ymaydigan qandaydir o'ziga bo'ysundiruvchi va yana allaqanday yoqimli bir tuyg'uni keltirib chiqarayotgandi. Men o'zimni go'yo uning atrofidagi keng doira bo'ylab yugurayotgandek his etaman, vaqti-vaqti bilan unga yaqin bo'lganida, so'ng yugurishni bas qilib, boshqa tomonga intilaman va yana yaqinlashaman-da, yana qochib qolaman.

Albavay, hozircha – bunga mening ishonchim komil, – nima bo'lganda ham endi unga daf'atan yaqinlashmayman.

Klarimonda deraza yonida o'tirib, ip yigirayapti. U uzun, qo'q, o'ziga bir nozik ip yigirayapti. Bu ipdan nima chiqarsa bo'lsin, bilimadim-u, lekin u mana shu iplardan mato to'qirdi. Bunday mafs, ingichka ipni chig'il qilib, uzib yubormay, undan qanday qilib mato to'qishiga hech aqlim yetmasdi. U to'qigan matlar hayratomuz naqshlari, afsonaviy jonivorlar va ishonish qimmatli qiyofalarga to'la bo'lardi.

Nimalar deb aljirayapman o'zi? Baribir, uning nima yig'it rayotganini ko'rolmayman-ku: uning iplari haddan ziyod nozil. Ko'zimni yumganimda uni qanday tasavvur qilsam, uning ham aynan shunday ekani yuragim aytib turardi. Ha, xuddi shunday. Turli-tuman qiyofalarga to'la ulkan to'r – ertakdagi g'ahli basharali maxluqlar.

17-mart, payshanba.

Abvolim yaxshi emas. Deyarli hech kim bilan gaplashmayapman; Dyubonie xonim va mehmonxona xodimi bilan zo'rg'a so'rashyapman. Hatto o'zim uchun ovqatlanishga ham vaqtimni qizg'anaman; deraza oldida o'tirib, faqat u bilan o'ynashdan boshqa dardu fikrim qolmagan. Bu o'yin menga rohat bag'ishlardi, ha, chindan, undan huzur qilardim.

Go'yo ertaga nimadir sodir bo'ladigandek, yuragim hamisha taka-puka bo'lib turardi.

18-mart, juma.

Ha, albatta, shu bugun nimadir yuz berishi kerak. O'zimning ovozimni o'zim eshitishim uchun baland ovozda – o'zim uchun takrorlayapman, – men faqat shu sababdan bu yerdaligimni o'zimga uqtirayapman. Hammasidan yomoni, borgan sahni meni vahima bosib borayotganida. Xonada mendan avval yashagan o'timishdoshlarimning boshiga tushgan savdolar endi mening boshimga tushishini o'ylab, his etayotgan qo'rquvning

Klarimonda oldidagi qo'rquv bilan qorishib ketgandi. Men bu bo'lining biridan ikkinchisini ajratolmay qolgandim.

Tashvaddan yuragim yoritlay derdi.

Pythom soat 6.

Tez gapir va palto bilan shlyapangni ol-da, jo'nab qol.

Hoppa-rosa oltida sabr kosam lim to'ldi. O', men haftaning so'nggi kundan bir kun avvalgi kunning soat oltilarida gaplaydirl bir gap borligini endi yaxshi bilaman. Komissar bilan bo'lgan o'sha hazilga boshqa kulmayman. Oromkursida o'tirib, bo'r kuchim bilan undan qo'zg'almaslikka tirishardim. Ertaga meni o'ziga tortgani-tortgan edi, otilib o'sha yerga borigim ketaverardi. Nima ro'y berishi bilan ishim yo'q edi. Klarimonda bilan o'sha o'yinimizni o'ynasak bo'ldi edi, lekin bu qo'rquv menga oldidagi qo'rquv bilan qorishib ketgandi. Unda katta sa'yo'g'on bo'yinli, soqollari oqargan gumashta osilib turganimi ko'rdim. Shuningdek, xushbichim artistni va girdig'um, bing'vat serjantga ham ko'zim tushdi. Men birin-sirin ularning uchibalasin, so'ngra o'sha qoziqda og'izlari ochilgan va iltifat olingan holda ularning hammasini birvarakayiga ko'rdim. Ertaga meni o'zimni ham ularning orasida his etdim.

U, bu qo'rquvning dahshati. Deraza to'siniyu o'sha jirkanch qorilg'it, shuningdek, Klarimondani ko'rganimda ham qanday vahima bossa, xuddi o'shanday qo'rquv hozir ham chulg'ab

olganini his etardim. U kechirolsa, kechirsin-u, lekin bu aslida shunday, men o'zining jirkanch qo'rquvim ta'sirida hamisha o'sha oyoqlari yerga tegib, osilib yotganlarning uchchalasi bilan uning qiyofasini qorishitib yuborayotgandim.

To'g'risi, menda bir lahza bo'lsa-da, o'zinni osish ishti bo'lmagan; bunday qilishdan qo'rqmasdim ham. Yo'q, meni faqat sodir bo'lishi mumkin bo'lgan qandaydir qo'rqinchli va noma'lum nimadir vahimaga solardi. Men bariga qo'l siltab, sharta o'rimdan turib, oyna yoniga borishga kuchi va yengib bo'lmay ehtiyoj sezardim. Endi shunday qilmoqchi bo'lib turgandim...

Telefon jiringlab qoldi. Go'shakni ko'tardim-da, gapni ham eshimay: «Oyog'ingizni qo'lingizga olib, tezroq yetib kelinglarta deya baqira ketdim.

Bu qattiq dod-faryod bir nafasning o'zida barcha vahimali sharpa-parpani batamom daf qilib yuborgandek tuyulardi. Men darhol tinchlandim-qoldim. Peshonamdagi terini artdim-da, bir kosacha to'la suvni simirib yubordim; so'ng komissar kelib qolsa, nima deyish haqida o'ylay ketdim. Nihoyat, deraza yoniga borib, boshimni qimirlatdim-da, jilmayib qo'ydim.

Javoban Klarimonda ham bosh igr'adi-da, tabassum qildi. Besh daqiga o'tar-o'tmas komissar yetib keldi. Men unga nihoyat haqiqiy izning ketidan tushganimni, lekin buguncha menga rahm qilib, bu haqda hech narsani so'rab-surishtir-

mayotdim, yaqin orada o'zim unga barini batafsil tushuntirib boshladim aytdim. Eng kulgisi shundaki, men bularning barini to'g'ri-tutib aytar ekanman, aslida haqiqatni gapirayotganimga qattiq ishonardim. Garchand vijdonimga zid bo'lsa-da, hozir ham bu menga shunday tuyulayotgandek...

Komissar mening tayinsiz ruhiy ahvolimni, ayniqsa, telefonidagi baqir-chaqirlarimni tushuntirilmay qiyinatayotganimni va bu o'ng'aysizlikdan qutulib ketishga behuda urinishlarimni sezgan bo'lsa kerak. Komissar juda mehribonlik bilan mening ixtiyorimda bo'lish uning burchi ekanini, undan tortib o'tirmasligimni aytdi. U qachon zarur bo'lib qolar ekanman deb kutib o'tirishdan ko'ra, garchand o'vora bo'lsa-da, yaxshisi, o'n ikki marotaba kelib-ketishni ma'qul ko'rardi. Hushablik uzoq vaqt yolg'iz qolish yaxshi emasligini aytdi-da, birinchi daloing chigilini yozib kelish uchun meni kechaga taklif etdi, garchi yodmayotgan bo'lsa-da, taklifiga rozi bo'ldim. Ammo bilan istamaygina xayr-ma'zur qilishimga to'g'ri keldi.

Yumurt, shanba.

Hu'chiye Rochechouard'da, so'ng «Cigale»da va «Lune»da bo'ldik. Komissar to'g'ri aytdi ekan: tashqariga chiqib, biroz toza havodan nafas olganim menga foyda bo'ldi. Hushablik, o'zinni xuddi qochqordek noxush his etayotgandim. Barcha o'tib keldi; biz rosa yeb-ichib, xursandchilik qildik. Bugun etilab oyna oldiga bordim va Klarimondani ko'rdim, u

ninghlari bilan menga ta'na toshlarini olayotgandek tuyuldi. Balki mening tasavvurimda shundaydir: kecha kechqurun uydan chiqqanimni qayerdan bildi ekan? Biroq bir lahzaгина menga shunday tuyuldi, xolos, keyin u yana o'z tabassumini hadya etdi-yu, barini unutdim.

Biz yana kun bo'yi ko'z urishtirish o'yimimizdan bo'shamdik.

20-mart, yakshanba.

Faqat bugun yoza olaman, xolos. Kecha kun bo'yi ko'z urishtirish o'ynaganimiz.

21-mart, dushanba.

Bugun ham o'yindan bo'shamdik.

22-mart, seshanba.

Bugun ham yana o'sha har doimgi bekinnachiq o'yim bilan mashg'ul bo'ldik. Boshqa hech nima qilmadik. Ba'zan: bu larning bari o'zi menga nega kerak, deya o'zimdā so'rayman. Yoki: oqibati nima bo'ladi va bu bilan nimaga erishmoqchiman o'zi? Bu savollarga men javob topolmasdim, chunki bundan boshqa narsaga hushim yo'qligi o'zinga ayon edi. Ro'y berib kutilayotgani ham, aynan o'sha, men intilayotganim ham.

Shu kunlarda bir-birimiz bilan hatto bitta so'zni ham ovozimizni chiqarib gaplashmadik. Onda-sonda labimizni qimirlatib qo'yardik, xolos. Ko'proq bir-birimizga tikilib o'tirdik.

shu o'tirishimizda ham bir-birimizni yaxshi tushunardik.

Men buq bo'lib chiqdim: Klarimonda o'tgan jumada qochib ketganim uchun mendan o'pkaladi. Unga nisbatan noma'ul ish qilganimni aytib, undan uzr so'radim. U meni kechirdi, kelasi juma kelib qolmaslikka va'da berdim. Biz lablarimizni oynaga qo'yib, uzoq vaqt o'pishdik.

23-mart, chorshanba.

Uni sevimimga endi butunlay amin bo'ldim. Xuddi mana shunday, uni so'nggi tomirimgacha singib ketganimdek sevish kerak. Mayli, boshqalar uchun sevgi o'zgacha bir narsadan iborat bo'la qolsin. Bu dunyoda boshi yo'qlog'i, yoki bo'lmasa qo'li bir xilda ikkita odamni topib bo'lamikan? Odamlar bir-birlaridan farq qilganlaridek, sevgi ham turli-tuman. To'g'ri, mening sevgim o'zgacha, buni bilaman. Nima, shunday bo'lgani bilan undagi joziba kamayib qolarmidi? Men o'z sevgimdan haqiqiy ekanimni baralla aytishim mumkin.

Qani endi shu qo'rg'uvdan forig' bo'lganimda edi! Ba'zan bu qo'rg'uv uyg'uga ketadi, o'shanda uni unutaman. Bu faqat bir kecha daqqig'ina davom etadi, xolos. Keyin, qo'rg'uv ulkan va ehtiyot ilonning baquvvat quehog'idan qutulishga urinayotgan qizga sebgunchadek yana jonlanadi-qoladi. Hali shoshmay tur, sen arzimas, to'pori qo'rg'uv, hademay buyuk sevgi seni komiga qo'yib ketadi.

24-mart, payshanba.

Men topdim: Klarimonda bilan men emas, aksincha, u men bilan bekimmachog o'ynayotgan ekan.

Bu uyidagidek sodir bo'lgandi.

Kecha kechqurun har doimgidek bekimmachog'imiz haqida o'yladim. Uni hayron qoldirmogchi bo'lib, ertasi kuni har bir harakatim ma'lum qiliq ta'siri ostida bo'lgan yangi qismini yozib oldim. Keyin ularni tezroq bajartish uchun avval bitta tartibda bajardim, so'ng shuni takrorlab mashq qildim. Bu qanchalik mushkul bo'lmasin, menga behad huzur bag'ishlardi, hatto uni ko'rmagan paytlarimda ham qandaydir meni unga yaqinlashirardi. Men soatlab shug'ullandim, nihoyat, bari yog'dek silliq keta boshladi.

Bugun ertalab oyna yoniga bordim. Biz bir-birimiz bilan so'rashdik, so'ng bekimmachog boshlandi. U aql bovar qilmas darajada meni tez tushunardi va o'sha zahoti menga ergashardi. Shu payt eshikni kimdir taqillardi; bu etiklarimni olib kelgan xizmatkor ekan. Etigimni oldim-da, yana oyna yoniga qaylayotib, ko'zim harakatlari qayd etilgan qog'ozga tushdi. Shunda men, hozirgina oyna yonida turib, qog'ozdagi harakatlarning biron-tasini bajarmaganimni ko'rdim.

Gandiraklab ketib, oromkursi suyanchig'idan mahkam ushladim-da, unga cho'kdim. Bunga ishonolmay, qog'ozda yozilganlarga qayta-qayta ko'z yugurtirdim. Afsus, bu shunday bo'lib chiqdi: men hozirgina oyna yonida turib, birqancha

(208)

harakatlarni bajargandim, lekin bularning biron-tasini meniki emas.

O'zimda shunday bir tuyg'uni tuydim: uning eshigi lang ochilgandi. Men ochilgan eshik oldida turardim-u, lekin quyug'ini olib tashlab o'zga hech vaqoni ko'rmasdim. O'shanda: agar bo'lsam, o'zida chiqib ketolsam, unda qutulib qolishimga amin bo'ldim. Shundagina endi ketishim zarurligini his etdim. Shunga qaramay, ketmadim, chunki, qo'llarimda o'sha sirni changallab tutganimni sezardim. Mahkam, ikkala qo'l bilan ham. Parij—boshim Parijni zabt etasan!

Parij bir ongagina Klarimondadan kuchli chiqdi.

Endi bu haqda boshqa o'ylamayman. Men hozir, faqat o'z muhabbatimni va u bilan birga muloyim, baxtiyor qo'rquvimgina his etayapman.

O'sha lahzalarda men qo'rquvdan kuch olardim.

Men harakatlarning birinchi qismini yana bir karra takror o'qib chiqqandim-da, ularni hafsala bilan yoddan saqlab qoldim. Hozir oyna oldiga bordim.

Men barini aniq sezib turardim: men o'zim istagan biron-tasini bajarmagandim.

Shunda men ko'rsatkich barmog'im bilan burnimni itqilayotmogchi bo'ldim-u, lekin buning o'rniga oynani o'pib qo'ydim. Men oynani taqillatmogchi edim-u, biroq buning o'rniga sochimni silab qo'ydim. Shunday qilib, mening harakatlimga Klarimonda emas, aksincha, ko'proq men unga

(209)

taqlid qilayotganim ayon bo'ldi. Buni shunday yashin tezligida bajardimki, go'yo tashabbus o'zimdagi chiqqandek taassurot uyg'onardi menda.

Men esa unga ta'sir ko'rsataman deb o'zim uning ta'siriga tushib qolganimdan faxrlanardim. Qolaversa, bu ta'sir shunday yoqimli, shunday muloyim ediki, nazarimda, bu yorug' o'lamda bundan-da muruvvati hech nima yo'qdek.

Men yana bir necha tajriba o'tkazdim. Men ikkala qo'llimni cho'ntagimga tiqib, qimir etmay turishga qaror qildim. Joyimdan jilmay, unga tikilib, qarab turardim. Men u qanday qo'llimni ko'targanini, qanday kuilib yuborganini va sekimgini ko'rsatkich barmog'i bilan po'pisa qilganini ko'rdim. Men qimir etmay turardim. O'ng qo'llim pitirib cho'ntagimdan chiqib olishga intilayotganini sezdim-u, darhol ikkala qo'llim bilan cho'ntagim astarini changalladim. So'ng sekin, bir necha daqiqaga o'tgach, barmoqlarim ochila boshladi va men qo'llimni cho'ntagimdan chiqardim-da, yuqoriga ko'tardim. Men ham jilmayib barmog'imni ko'rsatib unga po'pisa qildim. Nazarimda, buni men emas, boshqa, men kimni kuzatayotgan bo'lsam, o'sha qilayotgandek edi. Yo'q, yo'q, bu bunday bo'lmagan. Buni men, men bajardim, u boshqasi, anavi kuchli, buyuk kashfiyot qilmoqchi bo'lgani edi, lekin bu men emasdim.

Men — yoqimli qo'rquv aralash sevgilim Klarimondaning istaklarini bajo keltirish uchun bu yerdaman, kashfiyoti bilan nima ishim bor, qanaga kashfiyot qilsa qilavermaydimi.

Manat, juma.

Men telefon simini qirgib tashladim. Bu tentak komissar meni har daqiqada bezovta qilishini istamayman, kelib-kelib, asabi o'zgacha lahza boshlanayotgan bir paytda. Bularni nega boyqapman o'zi, Xudoyim?

Bu so'zlarning birontasida haqiqatdan asar bo'lmasa. Mening o'zimga qalamimni ham kimdir yurgizayotganga o'xshardi, nazarimda.

Lekin, baribir, ko'rayotganim yuz berayotgan voqealarning barcha yozib qo'yishni xohlayman, xohlayman, xohlayman. Hozir uchun bor kuchimni ishga solishimga to'g'ri keladi. Men buning uddasidan chiqaman. Yana faqat bir martagina o'sha... men istaganim.

Men telefon simini qirgib tashladim... Ehi!

Men buni qilishim lozim edi. Manat! Va nihoyat! Chunki, bu bundan lozim edi, lozim edi.

Huquq ikkimiz deraza yonida turib, o'yimimizni o'ynadik. Mashinadan e'tiboran bu bekinnachonning tabiati o'zgardi. U birinchi-bir harakat qilsa, men kuchim boricha qarshilik ko'rsataman. Nihoyat, hozircha men uning injiqliklariga borib kelayotganim yo'q va irodasizligim evaziga itoat ham olmayapman. Mag'lubligingni anglash, uning orzu-istaklariga o'zimga fidol qilish ganchalik huzur bag'ishlashini men ifodalab berolmayman.

Hizmat qilayotgandik. Keyin u nogoh o'rimdan turdi-da, o'zining eng ichkarisiga kirib ketdi. Shunday qop-qorong'i

ediki, men uni boshqa ko'rolmadim; u zulmat ichiga singib, g'oyib bo'lgandi. Keyin u yana qo'lida xuddi menkidek stol telefoni bilan oyna oldida paydo bo'ldi. U qo'lidagini tabassum bilan deraza tokchasiga qo'ydi-da, pichoqni olib, simni kesdi va telefonni yana olib borib qo'ydi.

Men roppa-rosa chorak soat bardosh berdim. Mendagi qo'rquv avvalgisidan kuchliroq bo'lsa-da, lekin, shunga qaramay, asta-sekin bo'ysunib borayotganimi his etayotganim undan-da yoqimli edi. Nihoyat, men ham o'z telefonimni oyna yoniga olib kelib, simni qirqdim va yana qaytarib stolga olib borib qo'ydim.

Bu shunday bo'lgandi.

Men yozuv stolimda o'tirardim: miriqib choy ichdim, xizmatkor idish-tovoqlarni olib ketdi. Mening soatim noto'g'ri, hozir soat necha bo'ldi o'zi deb so'radim undan. Chorakkam olti, chorakkam olti.

Bilaman, boshimni ko'tarishim bilan Klarimonda nimadir qiladi. U shunday bir narsa o'ylab topadiki, men ham unga ergashishga majbur bo'laman.

Men baribir boshimni ko'tardim. U oynada turib olib kullardi. Endi undan teskari o'g'rilmoqchi bo'lsam, u parda yoniga kelib olardi. Klarimonda mening derazam rangidagi qizil chilvini yechib olayotgandi. Undan sirtmoq yasardi. Chilvini esa to'sindagi qoziqqa bog'lardi.

Keyin kulti-da, o'tirib oldi.

Yo'q, bu men his etayotganim mutlaqo qo'rquv emasdi. Shunday bo'lsa ham, men bu sovuq, dahshatli fojiani dunyodagi hech bir narsaga almashmagan bo'lardim. Qandaydir aql bovor qilmus tobelik va ayni zamonda bartaraf etib bo'lmaz bu qo'rquvda allaqanday o'ziga xos huzur-halovatni tuyardim.

Men yugurib oyna yoniga borishga va uning amrini bajarishga tuyyor edim-u, lekin tahammul qilayotgandim, men borayotgandim, kurashib, qarshilik ko'rsatish bilan ovora bo'layotgan edim. O'sha kuch borgan sari yengib bo'lmaz kuchga oylanib borayotganini his etib turardim.

Mama, yana stol oldida o'tiribman. Men yugurib oyna yoniga boradim-da, u mendan nimani kutgan bo'lsa, o'shani bajardim: chitirni olib, uni sirtmoq qilib bog'ladim va qoziqqa ildim.

Endi boshqa qaytib turmay, faqat qog'ozga qarab o'tiraveraman. Agar men haftaning oxirgi kunlari soat olti atrofida undan ko'zimni uzmasam, tamom, uning nima karomat ko'rsatishi ayon. Agar unga qaraydigan bo'lsam, unda uning ishtirokini bajarishga majburman, majbur bo'laman...

Unga boshqa qaramayman...

Men qattiq kula boshladim. Yo'q, bu men emasdim, mendagi nimadir meni kuldirtardi. Nimaning ustidan, men bilaman: mening elatmayman...»imning ustidan.

Ilatmayman, lekin, harholda buni bajarishim shartligini bilaman. Unga ko'z tashlashim kerak, buni bajarmasam bo'lmaydi... har keyin.

Men bundan nafasim bo'g'ilib qolgudek va shu bilan birga cheksiz huzur-halovat bag'ishlovchi azobning – bu jafoning uzayishini kutardim. Bir baximga o'n baxt qo'shuvchi bu uqib batti soniyalarni iloji boricha uzaytirish uchun o'trimdan turmay yozaverardim, yozaverardim.

Tag'in ozgina, tag'in...

Yana o'sha qo'rquv, yana! Agar unga qaraydigan bo'lsam, bilamanki, turib o'zinni osishim kerak; men bundan qo'rqayotganim yo'q. O', yo'q, yo'q – bu juda zo'r, juda g'alati ku.

Keyin sodir bo'ladigan... baribir boshqa bir nimadir bo'ladi. Bu nima ekanini bilmayman-u, aftidan, ro'y berishi turgan gap, negaki, azoblarimning cheki sira ko'tirmayapti. O, buning orqasidan dahshatli nimadir sodir bo'lishini yuragim sezayapti, sezayapti.

Ishqilib o'ylamasam bo'lgani... Nima to'g'ri kelsa ham yozaverish kerak, nima bo'lsa ham baribir. Faqat tezroq, o'ylab o'tirmay...

Ismim – Rishar Brakemon, Rishar Brakemon, Rishar O', boshqa chidolmayman... Rishar Brakemon... Rishar Brakemon... endi... endi... men unga qarashim kerak... Rishar Brakemon... kerak... yo'q yana... Rishar... Rishar Brake...

To'g'izinchii mahkama komissari o'z telefon qo'ng'iroqlariga javob ololmagach, oltidan besh daqiqa o'tganda, «Steven» mehmonxonasiga kirib keldi. U, talaba Rishar Brakemonni yet-

tinchi konadan, uning avvalgi uch nafar o'tmishdoshlari ganchayib olingan bo'lsalar, uni ham xuddi shu alfozda oyna to'simga olingan holda topdi.

Faqat uning yuzida aks etgan holat boshqacharoq edi: qo'rquv uni o'zgartirib yuborgandi, ko'zlari katta-katta ochilib, deyarli kosasidan chiqib ketgandi. Lablari kerilib, tishlari mahkam qisilib qolgandi.

Ularning orasida esa majalab tishlab tashlangan g'alati, bisharabang xol-xol, katta qora o'rgimchak bor edi.

Shonda talabaning kundaligi yotardi. Komissar uni o'qitishda, o'sha zahoti ro'paradagi uyga qarab yugurdi. Uning butun hoshii ikkinchi qavatni mana, necha oydirki, yashovchilarsiz bo'lgan bo'sh huvillab qolganini komissar o'sha yerga chiqqandagina bildi.

YOSIKO SIBAKI

VAN GOGNING QABRI

Masako hayotida ilk bor samolyotdan chet el aerodromiga kelib tushishi edi. U o'zining yoshgina hamrohi bilan bo'xonadan bir amallab g'uldi-da, avtobusga yetib oldi. Hamrohining yoshi yigirma sakkizda, o'g'li Nabuodan sal kattaroq bo'lib, allaqanday savdo uyining xodimi edi. Avtobus shiddat bilan shaharga tezroq yetib olish uchun eski ko'chalar oralab, aylanib uchib borardi. Nihoyat uzogdan Eyfel minorasi, Sena ham ko'zga tashlandi. Masako tinchib qolgan shaharga, uning ko'cha va xiyobonlariga ko'z yugurtirdi. Manzilga yetib ham keldim, deya xayolidan o'tkazdi u. Nimalardir ko'ziga issiq ko'rindi. Qiziq, o'zining to'zib ketgan binolariga olib chiquvchi o'sha to'rgina Boju maydoni qayerda qoldiykin? Qachonlardir Masakoning eri Yabuki xuddi shu manzarani o'z rasmlarida aks ettirgandi. Ertning uzoglashib ketgan ruhi ayolni musofir yurtlariga yetaklab kelgandi. Masako bu yerlarga oyoq bosishni yetti uxlab tushida ham ko'rmagandi.

Mayyohlik agentligi tomonidan ajratilgan mehmonxona ishlari va shinaimgina bo'lib, Monso xiyoboni yonidagi Zafar o'rtidan uncha uzog bo'lmagan yerda joylashgandi. Sahar ishtirokchilaridan yigirma kishi shu mehmonxonaga joylashtirildi. Sayohatchilarga shaharni o'zlari mustaqil aylanishlari uchun ruxsat berildi.

Vaqtni ko'ngilxushlik bilan o'tkazishingizni istayman.

Tashakkur. Hali yana shaharda ko'rishib qolarmiz.

Masako shunday deya hamrohi bilan xayrlashdi. Uning kasali uning to'rtinchi qavatida bo'lib, quyosh nuridan bahramand gullab-yashnab yotgan xiyobondagi daraxtlar o'rtidan kaftidagiday ko'rinish turardi. Metr' Kureda bilan qo'ng'iroqlashishni keyinroqqa qoldirgan Masako bu darajada tashvishli qurishini xayoliga ham keltirmaygina, karavotga chiqib ketdi. Yigirma soatlik parvoz hazilini sizga. Metr Kuredani yo'qlashni ertaga qoldirib, o'g'li Nabuoning maslahatiga ko'ra shaharni yuvov aylanib chiqqisi keldi. Etti yillik umrini oilasidan uzogda, musofir yurtlarida o'tkazgan, hayotni besh oy avval tashvishli ketgan eri Yabukining ruhi balki Parij ko'chalarida u bilan birga sayr qilard.

Masako eri Yabuki Dzyokitining kasali haqida o'tgan yilning qishida xabar topgandi. Metr Kureda unga uzundan-uzun mehmon xo'rlab, Yabukining betobligi, ayni paytda kasalxonada

Metr — mehmonxona sohibi.

yotgani, yaqinda operatsiya bo'lishi va yana yuzaga kelishi mumkin bo'lgan allaqancha muammolar to'g'risida kuyib-pishib yozgandi.

«Ishonasmizmi-yo'qmi, bilmadim, lekin Sizga bu haqda xohar berish qay darajada o'rinsiz ekanini yaxshi tushunaman. Jamoh Yabuki: «Men xotinimni, farzandimni – oilamni tashlab, bu yerlarga keldim. Endi peshonamga qanday ko'rguliklar yo'llagan bo'lsa, hariga balogardon o'ziman», deya bir necha bor takrorlagandi. Yabuki g'aribligini bilardi. Gap shundaki, uning moddiy ahvoli yaxshi emasdi, birin-sirin chiqib kelayotgan nihoyasi ko'rinas muammolar, kasalxona va jarrohlik xarajatlari do'stlari zimmasida edi. Agar jarrohlikdan so'ng uning sog'ayib ketishiga ko'zim yetganida, sizni bezovta qilib o'tirmasdim. Afsuski, unga o'pka saratoni tashxisi berilgandi U kasalxonadan chiqqanidan keyin yotib davolanishi, zarur tibbiy yordamni olishi uchun uni joy bilan ta'minlashga qurbini yetmaydi... Albatta, biz unga bor gapni aytolmadik, u hozir tezroq kasalxonadan chiqib, ijodini davom ettirishni sabrsizlik bilan kutib yashayapti. Hozir Yevropaga qishning qattiq yopirilib kelishi kutilmoqda. Biz, uning do'stlari, ahvolini o'rganib chiqib, balki u davolanishni Yaponiyada davom ettirgani durust bo'larmidi degan xulosaga keldik. Bu haqda hozircha unga aytmadik. Meni to'g'ri tushunasiz deya umid qilaman va Sizning hurmati o'lingizning bu to'g'ridagi fikrini bilmogchi edim...»

Masako xatini o'qib chiqqach, bunga Nabuo nima derkin, deya o'ylanib qoldi. Bundan yetti yil burun Yabuki to'satdan Ma'at universitetidagi ishini tashlab, zudlik bilan Fransiyaqa jo'natib ketishini ma'lum qilganida, o'n besh yoshli Nabuo endigina o'rtta maktabning ikkinchi kursiga imtihonlarni topshirish safatida edi. Yabukining o'zi yoshlik paytlarida ikki yil Parijdagi rangtasvir maktabida tahsil olgandi. O'shandan beri martabada ham, taqdir borasida ham hech bir muammoga duch kelmagandi: universitet aspiranti ana-mana professor unvonini olaman deb turgandi. Endi esa xuddi savdoyi odamdek oqibatini o'ylab-echib o'tirmay, ishini tashlab, boshi oqgan tomonga ketmogchi bo'lib turibdi. Masako bu telbalikning sababini tushunolmay garang edi, bu orada Nabuoning ham imtihonlari boshlanay deb qolgandi. Masako eridan ikki yilgina, hech bo'lmaganda yana bir yilgina sabr qilishni so'raganda, Yabuki uni eslatish u yozda tursin, allaqachonog oilani tashlab ketish tarafdodini boshlab yuborgandi.

Mening kim ekanim o'zimga ayon. Endi rassomlikka yaramayman. Agar shu zayilda ketaversa, tamom, qo'lim butunlay chiqib qoladi. Men, avvalgi yerimga qaytib borsamgina bir amaliyot ishlab ketishim mumkin. Menga erkinlik kerak. Sen ham mendan xoli, o'zingni ozod his etib yashashingni istayman. Umid qilamanki, o'g'limiz qachonlardir buni tushunib yetadi. – Yabuki shu gapni takrorlagani-takrorlagan edi.

U ishxonasi bilan hisob-kirob qilib bo'lgach, pulini oldirda, Parijga jo'nab ketdi. Masako o'ziga kelganida, butunalg'ov-dalg'ovlar tugab, o'g'li bilan yolg'iz qolganini bilib, Nabuning esa otasini ko'rgani ko'zi yo'q edi. Birovlarni ta'dashnomlarga ko'mib tashlash, o'z yaqinlari oldidagi burchot pisand qilmaslik, hattoki rassomlarga xos bo'lgan xudbinlikdan ham Yabuki benasib emasdi. «San'ab» degan so'zning o'zi ham unda nafarat uyg'otardi. Bu san'at degani har safar boshlanib boshlanaversa, uning qadr-qimmatini qayerda qoladi?

Agar Yabukining kasali to'g'risidagi xabar bir yil avval kelganida bormi, Nabuo hech ikkilamay xatni yitirib tashlagan bo'lardi. Nabuo kishiga ruhan azob beruvchi hissiyotlarni jilovlashga qodir, jasur inson bo'lib voyaga yetgandi. Maask o'g'lining xizmatiga kirishida muammo tug'ilmasin deya hoth chimolga qarshi Yabukini oliaviy ro'yxatdan o'chirmay tugand, o'zi ham erining oilaga qaytishidan umidvor edi. Nabuo universitetni tugatib qiz xizmatini boshlab yubordi. Maask o

o'g'lining talabalik paytdayog qizlar bilan inoq ekani bi-
ladi. Ayni paytda Nabuo universitet kutubxonasida ishlaydigan
o'sha qizlardan biri bilan har haftada uchrashib turardi. U hafta
ostirini intiqib kutar, bir qarasang o'zini erkaklarga xos bosiq
intar, bir qarasang muloyim bo'lib qolardi. Bularning barini
ko'rdan qochirmay kuzatib turgan Masako o'g'lining endi ko'p
musalarga aqli yetadigan bo'lib qolganiini bildi. Vaqt-soati kelib,
binto o'g'li ham o'z onasidan uzoqlashishiga to'g'ri kelarkan,
o'z oilasini tashlab ketgan otasidan begona bo'lish to'g'risida
qaytarmasa ham bo'ladi. Xaini o'qib chiqqach, Nabuoning boshi
qaytib qoldi.

Ilmiasami o'g'lim, otang atrofidagi do'stu yorlarini o'z hashvahlari bilan bezorijon qila-qila, oxiri itdek o'lib ketmasaydi deyman. Bundan keyin otangning do'stlariga og'irligi tushmas-
sin uchun nimadir qilishimiz kerak.

Musliko o'g'lining bunday jo'yalı fikr yuritishidan xursand bo'ldi.

Om-bola Yabuki bilan bog'liq ishlarning bariga qo'l siltash ketishlari mumkin edi, lekin gondoshlik rishalari bunday

bepisandlikka izn bermaydi, ular Yabukini Yaponiyaga olib kelib davolatishga qaror qilishdi. Yabuki Dzyokiti oilasidan, erishganlarining baridan voz kechib, chet elga jo'navorgandil mana, hash-pash deguncha yetti yil ham o'tib ketbdi, xo'sh, u shu paytgacha nimaga erishdi? Nabuo metr Kureda bilan xat yozishib turardi, u navbardagi mehnat ta'tilini oldi-yu, Parijga jo'nab ketdi.

Bir kuni Masako o'g'li yo'qligidan foydalanib, suratlar saroyining xo'jayini Kosega qo'ng'iroq qildi. Kose ushbu oilaning ko'p yillik qadrdoni bo'lib, u ham Yabukining betobligi haqida oilasiga xabar bergandi. Masako hech ikkilanmay:

— Yabukidan hech darak bormi, u sizlarni ortiqcha tashvishga qo'yamayptimi? — deb so'radi.

— Yo'g'e, aksincha. Yabuki-san bir yil deganda bitta yo'lkita surat jo'naldi, xolos. Ba'zan musofir yurtlarida tirikchiligi qanday o'tayotgan ekan deya tashvishlanib qolaman. Men uni bir-ikki yil ichida o'z shaxsiy ko'rgazmasi bilan namoyishda qatnashar deb umid qilgandim...

Masako xayr-ma'zur qilib, go'shakni tidi. U bu yaqin orada erining biron-bir ishga qo'l urganini eslolmasdi, endi bo'lsa ko'rgazma emish — bari bekorchi gap. U arzimas, befoya ishlar uchun o'z oilasidan kechib ketgan Yabukini o'ylab, ich-ichidan ezilardi. Masako eri jo'nab ketgandan so'ng qanchadan-qancha tunlarni bedor, g'am-hasratda, uni qo'masib o'tkazdi, endi esa

saddi oralarida hech nima bo'lmagandek, uning hali erishishi dargumon yutuqlariga ilhaq, oilaga qaytishini kutib, undan umid uzmay yashashi kerak ekan... Yabukisiz o'tgan yetti yillik uning uning inja orzusini chilparchin qilganda ham umid uzmay, o'sha orzuni yangidan tiklamogchi bo'lib turganida, qarab-sah, o'sha omadsiz rassomning kuni bitib turibdi, axir, bunga qanday qilib ko'zyosh to'kmay bo'ladi? Bularning bari nima bilan tugashidan qat'iy nazar, Yabuki Nabuoning otasi bo'lib qolaveradi.

Nabuo bu paytda muzlab yotgan gishki Parijning yangi yil bayrami shovqin-suronlari endigina bosilgan dahasida sayr qilib yurardi. Masako Parijga qisqa kuz faslida kelgandi, u Monso shahonining barglari sarg'ayib ketgan daraxtlariga tiklarkan, o'zini allaqanday noma'lum qirg'oq tomon suzib ketayotgandek his etardi. Mehmoxona oldidagi katta ko'cha yo'lovchilardan degarli xoli bo'lib, hammayoq suv quygandek jim-jit, xuddi xizmatini o'tagan daha shu bugun dam olishga chiqqandek edi. Asta, shoshmay o'tib borsang, Zafar arkining xuddi o'zidan chiqqan-qolasan. Daha muyulishidan burlsang — qarshingda gavyum Elisey maydoni. Masako betarib olomonga qo'shilib ketarkan, Zafar arkining ko'rkam old tomonini ko'rishga atashilib, bir nechta bor o'girilib qaradi. Bunday sehasham faraj ramzi yana qayerda bor? Qiziq, bu go'zal manzaraga Yabuki ko'zi tushganida nima derdi?... Balki u, siyqasi chiqqan

fikr deya ustimdan kulgan bo'larmidi... Zafar arkiga Nabuoning ko'zi tushmagan ham bo'lsa kerak.

Nabuo otasini ko'rgani kelganida o'zini shunday tutdiki, uning kasalidan xuddi Parijga kelib xabar topgandek Metr Kureda bemordan o'z mehribonchiligini ayamadi. O'g'li kelganini ko'rgan Yabuki o'ziga kelolmay, unga tikilganicha qotib qolgandi. Nabuo otasidan yotsirardi, Yabuki esa vaqtning shiddatidan lolu hayron, o'g'lining aslzoda bo'lib voyaga yetganini ko'rib, unga qarab to'ymasdi. Ota-bola uzoq o'tirib dardlashishdi. Yabuki jarrohlikdan yaxshi chiqqanini, hozir ahvoli durustligini va xavotirga o'rin yo'qligini aytib, uni xotirjam qildi. Yabukiga tinchlik bermay, uni birin-ketin tug'itayotgan g'oyalari kelgusidagi ishlarni davom ettirishga undardi. U tezroq tuzalib, kasalxonadan chiqish payiga tushib qolgandi. Yana u, jarrohlikdan so'ng xotirjam tortganini, oyogga turishi bilan o'sha Parij atrofidagi o'zi bir vaqtlar aslyatga qarab rasm ishlagan yerlarini Nabuoga jon-jon deb ko'rsatishini aytdi. U joylarga ketaverishda, yo'lda ajoyib o'rmon, hozirda sotilgan mo'ljallab qo'yilgan qadimgi qasr bor. Rosa arzon, bordi-yu, yashash niyating bo'lsa, ta'mirlalab, agar barcha qulayliklarni ko'ngling tutasa, unda chuv tushishing aniq. Shu boisdan ham yurak yutib, u yerlarga hech kim borishga botinolmaydi. Ba'zan shunday oyog'ingiz tagidan bug'u chiqib qolishi ham mumkin, lekin u sizga ziyon yetkazmaydi. O'rmon qalin, agar quyosh

bo'lishiga to'g'ri kelib qolsangiz bormi, u yerdan chiqib bo'psiz, kullar, ijod uchun rosa bop joy-da. U kutib qo'ydi. Nabuo gapirmay, otasining gaplariga qulog' soldi. Uzi vodiysini aytmaymami, xuddi jannatning o'zi. To'g'ri, bunday yerlarda ijodkor yuzakillikka berilib ketishi hech gap emas. Sisley manzarasi esingdadir. Uazidan uncha uzoq bo'lmagan yerda Dyupr yolg'orligi, qishloqdan sal narida esa bir uycha bor, — uni senga albatta ko'rsataman, — unda Dome yashagan. Bu uyni unga koro topib bergan va shu yerda vaqtincha yashashni taklif etganda, u uzoq o'ylab o'tirmay ko'chib o'tgandan so'ng shu yerlarda yashab, yana shu joylarda vafot etgandi. Bir kuni seni u yerda ham olib boraman. Yana har yili o'zim bilan molbertni olibolib, tabiat qo'yniga chiqqanida, qo'shni qishloqqa ham o'taman, keyin o'z peyzajlarimni o'sha joyda yarataman. Bu Van Gogning qabridan uncha uzoq bo'lmagan yer. U yerlarning muvazasi juda go'zal. Qani endi, o'lganida meni ham o'sha yerlarga dafn etisha. U yerda mozor bor. Aytgancha, Nabuo bu yerlarda yana qancha qolmoqchi?

O'tasi bilan bo'lgan bu suhbat Nabuoni hang-mang qilib qo'ygandi. Uning bu holati, xuddi ota-bola o'rtasida hech bir gap o'tmagandek, otasining unga bo'lgan samimiy munosabatidan hayratlanishmi yoki Yabukining o'z ijodiga bo'lgan ehtiromi hali so'nmaganini ko'rib, lolu hayron qolganidamikan? Balki bu uning so'nggi urinishidir? Unga odamning rahmi keladi — hechorta, sog'ayishini qanchalik sabrsizlik bilan kutib yasha-

yapti. Bularning barini o'z ko'zi bilan ko'rgan Nabuo butunlay o'zini yo'qotib qo'ygandi.

Nabuo Parijda juda oz fursat bo'lgan bo'lsa-da, deyarli butun vaqtini otasi bilan kasalxonada o'tkazdi. Yabuki o'g'li bilan ko'rishganidan so'ng o'zini ancha yengil his eta boshladi. «Ota, balki Yaponiyaga qaytarsiz?» – deb so'ramoqchi bo'ldi-yu, lekin Nabuo tilini tishlab qoldi. Qanday yo'l tutishni uning o'zi ham bilmasdi, otasini o'zi bilan olib ketisamikan? Otasi Fransiya tabiatiga shunchalik shaydo ekan, balki umrbod shu yerlarda qolgani ma'quldir. Biroq uning bu qaroridan yana atrofidagi do'stlari aziyat chekishini mumkin. Nabuo o'z burchini bajarib bo'lgandi. Otasi bilan xayr-xo'sh qildi-da, Yaponiyaga jo'nab ketdi. Nima bo'lganda ham ona yurti Yaponiyaning shabadasi Yabuki qalbini bir siypalab o'tgan, o'g'li Nabuoning tashrif esa unga o'z ta'sirini o'tkazgan bo'lsa, ne ajab. Nabuo kelib-ketganidan so'ng Yabuki do'stlarining Yaponiyaga jo'nab ketish haqida qilgan taklifga indamay rozi bo'ldi. Yaponiyada sog'ayib, o'ziga kelganidan so'ng yana qaytib kelishi mumkinligini ayrib, do'stlari uni ishonitirishgandi. Yabukining o'zi ham kasalni yolg'izlikda yengib o'tish mushkulligini boshidan o'tkazgani uchun ham buni yaxshi tushunardi.

Yabukini kasalxonadan samolyoqacha «tez yordam» mashinasida olib borishdi va yuqorigi o'rindiqqa olib chiqib qo'yishdi. Narsalari ham unchalik ko'p emasdi. O'zi bilan olib kelgani bir dona surat va palatasida osig'liq turgan bo'zga chizilgan man-

sara bor edi, xolos. Yana qolgan mayda-chuydalarni alohida jo'natishlarini so'ragandi.

Parijga yetib kelgan Masako eriga qaytib kelish nasib etmagan shahar ko'chalarida bemaqsad, shunchaki sayr qilib yurardi. Elisey maydonidagi yo'lliklar, ayvon va qahvaxonalar karyatni chog' olomon bilan gavjum edi. Masako Parij ko'chalarida adashib qolmaslik uchun o'g'li Nabuo chizib bergan xartaga qarab aylanardi, lekin yuragida oddiy qiziqishdan bo'lak hech vaqo yo'q edi. Elisey maydoni taxminan tinchdaga o'xshab, 9-dahagacha cho'zilgan bo'lib, bu yo'lni Masako ko'z ochib-yumguncha bosib o'tdi. Favvoralar bilan bezatilgan Ron-Puen maydonidan u yog'iga chinorli xiyobon davom etardi. Masako o'tkinchilar onda-sonda sayr qiladigan bu xiyobonni chizgan yapon rassomini esladi. U «Totuvilk» maydoniga yaqinlashganda, holdan toyib, yuqoriroqdagi tosh emallardan biriga o'tirib, dam olishga qaror qildi. Manzara, boyunbo'y bu yerdan ham go'zal ko'rinsa kerak. Zinadan unga juhvov chiqqan yosh yapon qiz va yigitlar tushib kelishardi.

Bu yerda nima bor?

Bu yer impressionistlar' muzeyi.

Ular tezda ko'zdan g'oyib bo'lishdi. Masako nafasini to'xtatish uchun yuqoriroqdagi zina maydonchasiga ko'tarildi-da, o'sib ketgan mayasalar yonida to'xtab, yoshligini, eri unga

Impressionistlar – tasviri san'atda o'ziga xos bir oqim tarafdori.

ko'rsatgan rasmlarni esga oldi. Bu qanday bedodlikki, qaytoqqa qarama – rasmi. U yana qayerga ham borsin. Zina tepasida turib endi yotoqqa qanday qaytishni o'yladi. Zafar arki ko'chani oxiridan qo'qqayib ko'riniib turardi. Mehmonxona unga olibdek tuyuldi. Bir o'zi taksiga o'tirgisi kelmadi. Musofir yuriting hatto ko'chalari ham senga begona, u birdan bemaqsad, shunchaki sayr qilib yurganini anglab qoldi.

Metr Kuredaning ustaxonasi Parijning 14-dahasida joylashgandi.

Masako mehmonxona darbonidan taksi topib berishini so'radi, haydovchiga manzili aytgandi, u ham paysalga solmay, to'ppa-to'g'ri Kuredaning uyiga elib qo'ya qoldi. Temir eshik, uning ortidagi hovlida esa ikki qavatli uy qad ko'targandi, uyniing old tomoni o'yilib, ichkariga rasmonxona qurilgandi. Metrning xotini unga peshvoz chiqib kutib oldi, so'ng xonadan Kuredaning o'zi boshini chiqarib qaradi. Masako Yabukidan besh-olti yosh katta bo'lgan Kuredani ko'rib, vaqt ogar suvdek qanchalar tez o'tib ketganini xayolidan o'tkazdi. Kuredaning sochlariga oq oralagan, lekin yuzi, bo'y-basti o'sha-o'sha edi.

– Ustoiz, siz o'zgarmabsiz.

– Ha, endi yosh emasmiz-u, lekin hali kuchdan qolganimizcha ham yo'q. Qisqasi, mo'ysalfid bo'lib qoldik. Endi qadam qo'yadigan o'n yilligimdan xavotirdaman...

U xushmuomala, to'g'riso'z, irodali, ayni zamonda oliyanob inson ham edi. Bundaylar yolg'on gapirishni bilmaydi. Uning

ijodi iqlidior mahsuli deya tan olingandi. Bunday odamning olibda Yabuki o'zini bexavotir sezgani aniq, deya xayolidan o'tkazdi Masako. Kuredaning xotini yaponcha choy damlatdi. Ertaxtin Kuredalar shuncha uzoq yo'l bosib kelgan Masakodan minnandor bo'lishdi va Yabukining vafoti munosabati bilan unga bildirishgan ta'ziyalari boshqalarikidan ko'ra qattiqroq bo'ldi.

Uni De Goll aeroportidan samolyotga o'tkazib kuttatayotganimda, rostini aytsam, mening bunga hech yuragim chopmadi. Sal avvalroq buning aksi bo'lgandi, ya'ni uni terroq jo'natib yuborishga oshiqib, eson-omon samolyotga yotkazib borishni o'ylab, rosa tashvishlangandim, odamning bel-atvoriga ham ishonib bo'lmaz ekan. Bedavo dardga chalingan odam ko'zlariga mo'tillab, sendan najot kutib tursa, bunga qanday chiday olasan? Shularning barini bafurja o'ylab ko'rdik-da, uni uyiga, o'z yaqinlari yoniga jo'natib yuborishga qoror qildik. Jarrohlik amaliyotidan so'ng u asta-sekin tuzala boshladi, o'z-o'zidan umid ham uyg'ondi, bunday paytlarda qanday qilib jo'nash haqida og'iz ochish mumkin? Xullas, bir amallab uni jo'nab ketishga ko'ndirdik. Ketish oldidan esa auddi burchimizni qoyilmagom qilib bajargandek o'zimizni yengil his etdik, lekin yurakdagi xijillik bizga tinchlik bermasdi. Ha'zan, Yabukini Parijda olib qololmay, uning so'ngi tilagini ado etolmaganimiz biz uchun bir umrlik armonga aylanib qolmaydi, deb o'ylayman, – dedi samimiy ohangda Kureda.

– Nahotki Yabuki Yaponiyaga qaytishni sira istamagan bo'lsa?

– Yo'q, unday emas, menimcha u o'g'lini ko'rganidan keyin o'zini qo'yarga joy topolmay qolgandi, tag'in o'zi biladi.

– U Yaponiyada davolanib, oyoqqa turganidan so'ng Parijga qaytmog'chi edi. Yonimda o'zini yaxshi his etayotgandek tuyulardi. Nima qilsam churq etmasdi, menga o'zining navbatidagi hamshtirasidek qarardi. Ba'zan menga o'z ishi Parijdagi takkalehlikda o'tgan hayoti haqida gapirib berardi, vaqt o'tishi bilan hatto o'sha, ko'ngilga urgan xotiralar unga ardodqi bo'lib qolgandi. Vaqt o'tgan sayin ahvoli og'irlashdi, xayoli pariston bo'la boshladi, Yaponiyani Parijdan ajratolmay, o'zicha fransuzchalab nimalarnidir g'oldirab qo'yardi. Gohida o'zini palata devoriga osig'ilq manzara-rasm ichiga kirib ketgudek bo'lib tikilardi. Umining so'nggi damigacha uning yonida bo'lganimiz yaxshi bo'ldi deb o'ylayman. Agar g'arib va musofirlikda o'lib ketganida, unda o'zini butunlay bizdan ajralib qolgandek his etgan bo'lardi.

Metr Kuredaning hayajoni yuzidan bilinib turardi. Bir kuni Yabukining ko'ngli yapon milliy taomlaridan suyuqgina guruch bo'lgasini tusab qolganida, Kuredaning xotini unga o'sha bo'lgani tayyorlab berganini miriqib so'zlab berdi. Yeti yil Fransiyada yashab qo'lgan bo'lsa ham baribir ko'ngli o'z yurtining taomlarini qo'nsab qolardi. Tobim qochsa men ham, sho'rvani emas, aynan o'zimizning yapon bo'lgasini xohlab qolaman.

Janob Yabukining o'shanda mendan birinchi marotaba minamdir ilimos qilishi edi. Menimcha, u peshonasiga bitilgan qalamini o'z xohishi bilan o'zgartirganidan pushaymonligi haqida o'ylagan.

Kuredaning xotini Masakoning ko'nglidagini gapirgandi. Bir kuni kechki payt Yabukining birdan nafasi bo'g'ilib, birozdan so'ng yana o'ziga keldi, lekin bu vogaadan ikki-uch kun avval u Nabuoni zoriqib kutgandi va sabri chidamay Masakodan o'ziga telefon qilishni so'ragandi. Nabuo kelganida o'z rasmlari haqida to'lib-toshib gapirib bergandi.

– Quy tomondan qaramang, o'z umrini yashab bo'lgan, o'lib-oxloq doirasidan chiqmay ishlangan rasmlardan men voz kechdim. Endi erkin ijod qilmog'chiman. Qanday istasam, shunday ishlayman. Qurbim yetganicha xo'b ishladim. Endi o'z uslubimni topgandekman. Nima bo'lganda ham men tezda jo'nab ketishim zarur. Bo'lmasa, rasmlarim meni unutilib yuborishi mumkin. Tezroq jo'nasak bo'lmaydimi? Men qachon uchib ketaman?

Shu yerda ham ishlasa bo'ladi-ku. Balki o'sha rasmlarni shu yerga olib kelarmiz?

– Unda aslyatni nima qilamiz? Uazini bu yerga olib kelib bo'lmaydi-ku... U o'zini o'ldirmog'chi bo'lgan o'sha dalani ko'rolmaymiz. – Otash bo'lib yonayotgan Yabuki ko'zlarini so'ng'ga ochdi. Nabuo undan:

– U deganingiz kim? – deb so'radi.

zaralarida mayinlik, nafislik, tavakkalchilik, o'ziga xos o'jarlik bilan qorishib, uyg'unlashib ketgandi; umumiy jilvadorlikning ko'pi to'q rangda edi. Masako nazariy qarashlari tarafdorlaridan bo'lgan metr Kuredaning bunga qanday munosabat bildirishi-dan xavotirlanardi. Harholda Odzaki Yabukining rasmlarini ko'rib, o'zini tushunganday qilib ko'rsatganida edi, uning ijodiga birmuncha qiziqish uyg'otish mumkin bo'lardi. Balki bo'lib o'tayotgan bu vogelar marhumning istak-xohishiga ziddir.

Metr Kureda:

— Shaxsiy ko'rgazma, albatta, o'ziga xos uslubni talab qiladi... — dedi xayolga cho'mib.

Masako metr Kuredaning ko'rgazma manfaati uchun so'zga chiqishini xohlardi. Qani endi metr Kureda o'z rolini qoyilmaqom qilib bajarganida edi, unda Masako jon-jon deb ishga kirishgan bo'larmidi.

Hovlida archa guliga o'xshash binafsharang gullar ochilib yotardi. Kuredaning xotini birpasga chiqib ketganidan foydalangan Masako gullarga suqplanib tikildi.

— Ustoiz, iltimos, aying-chi... Yabukining rasmlariga nima deysiz? Hali rasmlarni ochib, uni bafurja ko'rishga ulgurolganim yo'q... Agar ko'rgazmada uning ishlarini tan olishmasa, unda nima bo'ladi? Rassomning bu taxlit yashab, ijodi ayni qizigan pallada dunyoni tark etishiga achinmay bo'ladimi? Men uni hatto o'z kasbidan qizg'andim, bularning bari unga nisbatan

adolatsizlik emasmi. Yabuki sevgan ishini deb oilasidan voz kechdi. Shu qurbonliklar evaziga uning ijodida bironta ilohiy nehqun ko'rinadimi?

Masako metr Kuredaning til uchida qilgan tasallisi-ga zor emasdi. Kureda esa buni sezgandi.

— U faqat birgina ishida gullarni, ya'ni oq gladioluslarni tasvirlagandi. Men, ba'zan mana shu rasmdan olgan ilk muassurotimni eslayman. Ichangina guldonga bir talay gullar pulo-partish solib tashlangan, gullar esa idishga sig'may, biri egilgan, biri singan, ba'zilari yer bilan bitta bo'lib yotardi, bu rasimga o'xshamasdi, unda jonli nimadir bordek, manzardan ko'z uzolmasdingiz. Orqadagi qora rang och havo rang bilan qorishib ketgandi. Sap-sariq guldondan nur taralib turibdi. «Van Gogda ham xuddi shunday «Gullar» degan surat bor», — dedim unga bir kuni.

Buni qarang-a, demak, Van Gogdek rassom ham menga taqqid qilgan ekan-da, — deya Yabuki beg'amingina javob qaytar-gandi. — Yana bitta manzara bor. Unda daryo va ko'pri-k tasvirlan-gandi. Rassom ko'pri-kka chiqiladigan tomondan qarab turardi, unga ulkan va beso'naqay to'sinlar qalab tashlangan, kishida xuddi bu yerni quturgan buqa ostin-ustin qilib tashlagandek muassurot uyg'otardi. Chapda va o'ngda esa sokingina oqib turgan soy tasvirlangandi. Xuddi mutanosiblikdan bexabar bolalar rasmidек. Buni ko'rdim-u, nafasim bo'g'zinga tiqilayozdi. Menga, bu ishni u qo'li bilan emas, yuragi bilan bun-

yod etgandek tuyuldi. Daryoni tinch va sokin ko'rish mumkin bo'lganda, nega endi ko'prik ustabuzarmonlik mahsuli bo'lishi kerak ekan. Basharti men undan bu haqda so'raganida edi, bilaman, u hech ikkilanmay: «Ko'prik – bu men», deb javob bergan bo'lardi. Daryo o'z izni bilan yashagandek, ko'prik ham xuddi shunday, daryo osha o'z hayotini yashayveradi. Hech razm solganimiz? – uning ishlarida o'ziga xos joziba bor edi. Masalan, keng ko'prikka ingichka, deyarli ko'zga chalinmas qizil chiziqli tortilgan. Bu yorug' olamni rassom Yabuki shunday tasavvur etardi. Menimcha, u shunday yashaganki, tabiatni o'zi istagancha chizib, yana uni asl qiyofasini buzmagun holida ko'ra olgan va shu orqali tabiatga mos manzara yaratib olgan.

Metr Kureda bu gaplarni chin yurakdan gapirgani shundoq biliniib turardi, shu bois shubhalardan xoli bu samimiy subhat oxirigacha shunday davom etdi.

Masako o'zini yengil his etdi.

– Meni ham bitta rasm qiziqitirib qolgan. Eng dag'al bo'zga ishlangan bu rasmda cherkov tasvirlangandi; diqqat bilan razm solinsa, cherkov ajal minorasidek viqor bilan qad ko'tarib turibdi go'yo. Rassomning o'zi esa xuddi marhumlar yoki avl-yolar bilan subhat qurayotgandek. Men o'zimni san'at borasida hech vaqoga aqlim yetmasa kerak deb o'ylagandim, lekin endi tushunishimcha, rasm seni o'z go'zalligi bilan sehtlay olmas ekan, unda uni rasm demasa ham bo'larkan. Odam ko'rganida

hayratdan yoda ushlaydigan yoki bo'lmasa ko'nglingni cho'kirtib yuboradigan asarlarni men tushunmayman. Nabuo menga o'g'iridi-da: «Buncha qayg'uli rasm bo'lmasa», dedi. Bu ko'zlarni eshitdim-u, ichimda g'alayon ko'tarilgandek bo'ldi. Nima bo'lganda ham jigarimdan bunday gapni kutmagandim. «Ko'zingni kattaroq och-da, diqqat bilan yaxshilab qara, ana o'shunda, undagi go'zallik seni maftun etganiga o'zing ham amin bo'lasan!» – dedim men va xuddi kutganimday bo'lib ehlidim. Unga ertasi kuni quyosh yorug'ida qaragandim, qora va kulrang tuslar jilva qilmogda edi. O'shandan beri har kuni qaraganim sari u menga yaqinroq bo'lib boraverdi, go'yoki men bilan gaplashish uchun tilga kirgandek. Rasm bilan bo'lgan bu subhat menga Xudoning inoyati edi. Yabuki bunchalik ibratomuz darajada o'zgarar deb hech o'ylamovdim.

– Agar Yabuki-kunning¹ xotinini uni tushunolgan bo'lsa, bu nur ustiga a'lo nur. Uni tomoshabin qabul qiladimi, yo'qmi, bu endi boshqa masala.

– Surarda yovuzlik yoki biron-bir aql bovar qilmaydigan nima bo'lsa, unda tushunmasliklari turgan gap. Balki bu nodir asar emasdir, lekin shunday bo'lgan taqdirda ham baribir, men uni tushunolaman. O'g'lim menga: «Sen uchun aziz bo'lgan kishi qayerlarni qo'masganini, qayerlarga borib ijod gashini surishni ko'hlaganini bilmogchi bo'lsang, yaxshisi, bor-da, u yerlarni o'z

¹ Kun – ustoz.

ko'zing bilan ko'rib kel», dedi va kelish-ketish muammolarini o'z zimmasiga oldi.

— Ertaga men Yabuki uchun qadri bo'lgan Uazining tevarak-atrofini sizga ko'rsataman. Rafqam ikkimiz u yerlarga qadam ranjida qilmaganimizga ham ancha bo'lgan. Sizga jon-jon deb hamrohlik qilamiz. Sayohatchilarning aksariyati Parij deganda Elisey maydoniniyu, Sent-Onoreni tushunishadi, yo'q, aslida unday emas, shahar tashqarisiga bir qadam bosib bo'lsa ham chiqib ko'ring-a, o'zingizni xuddi mo'jizalar ichiga tushib qolgandek his etasiz.

Mehmon sharafiga dasturxon yozildi, uchalovlari yerga solingan dasturxon atrofida tushlik qilishdi, bu yerdan ichkari hovli kaftdagiday ko'rinib turardi. Masako qo'lga bir burda nonni ushlagancha, Fransiyada yashashga shunchalik ko'nikib ketgan er-xotin Kuredalarning usitrisani qynalmay, bemaol yeyayotganlarini kuzatarkan, bu mehmondo'st oilada Yabuki o'zini qanday his etgani haqida o'ylay ketdi. Agar o'g'li ham oila qurib, alohida yashasa, uyidan fayz ketadi.

— Parijga birinchi kelishingizni deyman? Unda, albatta, sizga hamrohlik qilaman.

— Ha, albatta, hamrohlik qilamiz, — deya bosh silkidi metr Kureda. — Yabuki shahar atrofini xush ko'rardi. Men ishlagan anhorri ko'rganida: «O'ni mendan oldin qamchilab qolibsan-da», deb o'pkalagandi. U daryoni juda sevardi.

Uning azbaroyi suvga mehri tushganidan yozning issiq kunlari anhor yogalab qanday sayr qilganini, suvga yaqinlashib borгани sayin sabri chidamay, paypoqni uloqitirib, yalangoyoq suvni shaloplatib kechganini gapirib bergandi.

Bu voqea o'n to'rtinchi iyul bayram tantanasi kuni sodir bo'lgandi. Kun issiq, bu yoz avvalgilardan boshqacha kelgandi.

Bir kuni Yabuki-san dabdurusidan uyimga kirib keldi-da: «Bekajon, jelle¹ tayyorlashni bilasizmi?» — deb so'rab qoldi. Ko'ngra jelleni qanday tayyorlashni menga o'rgatdi. Men u istalganday chiqara olmay, oxiri o'rniga sirkalangan loviya ugura pishirib berdım. U halimdek yumshoq odam bo'lib, chivinga ham ozor bermasdi.

U yodiga tushib qolgan voqealarni sizga jon-jon deb gapirib berardi. Masako beixiyor Yabukining bu xonadonda o'tgan hayoti, ya'ni ahyon-ahyonda bo'lsa-da, unga yapon milliy nomlaridan tatib ko'rish nasib etgani haqida o'yladi.

Ertasi kuni Masako er-xotin Kuredalarning taklifiga ko'ra, tushdan keyin ularga qo'shilib avtomobil sayohatiga jo'nadi. Havo ochiq, erta boshlangan kuzning yoqimli shabadasi esib turardi. Rulda metr Kuredaning o'zi o'tirardi. Mashina shahardan Parij tashqarisiga yo'l oldi. Yo'l bo'yidagi eski ko'chalar muyulishda kichik-kichik qahvaxonalar ko'zga tash-

¹ Jelle — elimsnak (meva sharbatiga jelatin va shiravor qo'shib, quyultirib tayyorlangan shirin yegulik, dirilidoq).

lanardi. Masako kecha unga ko'rsatishgan qator uylarni esladidi. Mommartning shu qismidagi mavzening muyulishida ham qahvaxona bo'lib, yo'lkaning qoq o'rtasiga stol qo'yib o'tirib olib, o'tgan-ketganni beparvolik bilan kuzatayotgan cholni xayolidan o'tkazdi.

Ularning mashinasi dala bo'ylab uchib borardi. Atrofda ko'zni toliqtiradigan na bir fabrika, na bir korxona ko'rinadi; shahar tashqarisida birdan dala va bog'lar ko'zga tashlanadi. Masako o'tgan kunlari mobaynida unga tinchlik bermay kelayotgan o'ziga noma'lum bir tuyg'u bilan hozirgi sayohatini orziqib kutgandi. Yolg'izlikda yashab, ko'ngli yarimta bo'lib qolgan va ayollik qismatiga bitilgan kunlarini o'tkazayotgan Masako yetti yillik o'tgan umri mobaynida erining gunohlaridan o'tishga bir necha bor rozi bo'lgandi. Ba'zan ohista, ich-ichida uni chaqirar, endi esa Yabuki yashagan hayotning bir bo'lagini bo'lsa-da, ko'rish unga ham qarz, ham farz edi. Balki Masako o'z iqtidori mezonini bilish ko'yida musofirchilik alomini tolgan rassom izidan borsagina uni tushunolgan bo'larmidi?

Shimolgacha cho'zilgan haqiqiy o'rmon Parijdan boshlanib, qirg'ellik daqiqalik yo'l edi. O'rmon ichiga kirib borganlarida, uni o'rab turgan g'uj-g'uj daraxtlarni ko'rib, Masako dovditirab qoldi. Atrofda zog' ham ko'rinmasdi.

— Xuddi oyog'ing ostidan tulki, bug'umi chiqib kelayotgandek tuyulaverardi...

— Bug'ularga ko'zim tushmadi, lekin, quyonlar, sonylar¹ u tomonga yashaydi, — deb qo'li bilan ishora qildi metr Kureda.

— Yabuki yana bir ishida qor bosgan daraxtzorni tasvirlagandi.

— Menimcha, bu xuddi o'sha. U yerning qishida qor yog'ishi bilan sovuqdan shandek qotib qolish hech gap emas. Yabuki bu asar ushda chamasi besh soatlar ishlagandir-ov. Menga hammadan ham qorga tashim bo'lmay turgan jur'ati daraxtlar qiyofasi yoqadi.

Hozir o'rmon tinch, lekin biroz vahimali, xolos. Bu yerda tabiatga urush ochgan inson zotining arvochini ham ko'rmaysiz. Ularning ko'z o'ngida o'rmon yo'lidagi daraxtlar orasidan tushgan yorug'likda qasrga o'xshash imorat paydo bo'ladi; xuddi yapon qasri devorlaridek yassi tepaliklar cho'zilib ketgan — turgan-bitgani tarix deyavering. Shahar va qishloqlarni bosib o'tgan mashina nihoyat orziqib kutilgan Uazi vohasiga yetib keldi. Uzoqdan Masakoga tanish soy, o'sha anhor, o'sha ko'priklar ko'zga tashlandi. Ko'priklar quturgan buqadek beso'naqay bo'lsa ham vohaning manzarasini odatdagidek to'ldirib turardi. Soy tip-tiniq, suvida o'rdaklar suzib yurardi. Yaqin atrofdan restoran bo'lib, er-xotin Kuredalar uyga biron nima olib ketish maqsadida taommoma ko'rgani ketishdi.

¹ Son'ya — olmaxonga o'xshash kemiruvchi hayvon.

Ko'prikdan o'tishgach, Yabuki sevgan va har yili chamasi uch oy vaqtini o'tkazadigan Ovyor qishlog'iga kirib kelishdi.

– Keyin Yabuki kelib tushgan mehmonxonaga ham kirib o'tamizmi?

– Bu yerda hali mehmonxona ham bormi?

– Bo'lmam-eh! To'g'rirog'i, mehmonxona emas, pansion. U yerda Van Gog yashagan xona ham saqlanib qolgan.

Ko'zlangan manzilga yetib kelishgach, Masako bezovtalana boshladi. Mashina qator uylar tushgan ko'chadan o'tib bordida, qishloq idorasi joylashgan ixchamgina maydondan chiqdi. Masako mayxona oldida mashinadan tushdi. Mayxona tepasidagi «Van Gog» restorani degan yozuv yarg etib ko'zga tashlanib turardi. Bu ikki qavatli eski bino bo'lib, xira yoritilgan zal bo'm-bo'sh edi.

Meir Kureda Masakoning ko'zlaridagi savolni darrov uqib oldi.

– Aytishlaricha, burun bu yerlarda tomiga tuyuk o'rnatilgan arzon qahvaxona bo'lganmish. Van Gog shu yerda, orqadagi xonaning chordog'ida o'tgan.

Masako hayot quyoshi botay-botay deb turgan bir pal-lada rassomning yuqoridagi kichkinagina tuynukdan tushib turgan xira nurga ma'yus tikilib turganini ko'z oldiga keltirib, yuragi orziqib ketdi. Rassomga nisbatan bunday qo'pollik – restoranning Van Gogning nomiga qo'yilgani nafsomiyatiga tegdi. Idora yonidan turib qarasangiz, cho'qqisiga o'tkir nayza

qadalgan eski cherkov shundog ko'rinish turardi, agar nishablik-dan tepalikka ko'tarilsangiz, u yana ham yaqqolroq ko'rinar. Ana shu Yabuki chizgan cherkov edi. Bir necha asr avval chekkaroqda bunyod etilgan bu cherkov qandaydir bir xis-lat bilan odamlar tomonidan asrab-avaylab kelinayotir. O'zi ham yo'llar ayrilgan yerda joylashgandi. Cherkovdan ibodat murosimi ovozi eshitilib turardi.

– Menimcha, Van Gog aynan mana shu cherkovni chizgan bo'lsa kerak. Men uni Parijdagi impressionistlar muzeyida ko'rgandim.

– Ha, u shu yaqin-atrofga qo'yib chizgan. U buni o'zi vafot etgan 1890-yili ishlagandi. Manzara – balki haliyam o'sha-o'sha. Yabuki esa aynan shu cherkovni yon tomonidan tasvirlagandi.

– Van Gogning cherkovi haqiqatan butunlay boshqacha edi. Ko'kka parvoz qilsin deya ataylab moviy rangda chizilgandi. Yabukiniki – muloyim-ma'yus. Van Gognikidan butunlay farq qilardi.

Masako cherkovning tosh devoridan yuqoriga boqdi, balki qechonlardir rassom ham xuddi shu yerda turgan bo'lsa, ajab-mus. Yabuki bunga boshqa tomondan qaragandir, ranglar ham unga boshqacha tovlanib ko'ringandir.

Cherkov atrofini aylana turib, yonginasida Yabukining og'ir ko'rinishini sezgandek bo'ldi va birdan bug'doyzorga ko'z yu-gurtirdi. Pishib yetilgan tillarang boshloqlar vazmin chayqalardi. – Bu haligi, gala-gala qar'galari bor Van Gogning dalasimi?

– Ha, xuddi o'zi. Yigirma yetinchi iyul kuni shu yerda u o'zini o'tib qo'ygan. Lekin tirik qolgan. Uyg'a qaytib kelib, uch kundan keyin vafot etgan.

– Yolg'izlikda o'lganmi?

– Menincha, Teo degan ukasi yonida bo'lgan.

Masako tillarang bug'doyzorga tikilib qararkan, endi bu yog'iga bardoshi yetmasligini tushundi. U yana Yabukining og'ir xo'risini his etdi.

– Ustoz, aytg'ichi, Yabuki ham o'z joniga qasd qilgani rostmi?

Meir Kureda hayratdan ko'zlarini chaqchaytirdi, sarosimadan tipirchilab qoldi. Sal narida dala xrizantemalarini uzayotgan xotini qaddini rostladi.

– O'takamni yoray dedingiz-ku! Butun hayoti afsonalar qurshovida qolgan rassomning o'timishini Yabuki-kunning hayoti bilan taqqoslab bo'larkanmi? Bu gapni qayerdan oldingiz? – dedi Kuredaning xotini va boshdan-oyoq unga razm solib chiqdi.

– Yabuki ham o'sha o'zini o'ldirmoqchi bo'lgan rassomning izidan qolmay, uch oylab shu yerlarda yashab yurgan-ku, axir. Kim biladi, balki o'limida ham unga o'xshagisi kelgandir. Shu naqasi ham bo'ladi-ku. Balki, o'sha tubsizlik uni ohanabodek o'ziga tortgandir.

Er-xotin Kuredalar bir-birlariga zindan qarab qo'ydi-lar-da, so'ng nigohlarini oltin boshloqlarga qaratdilar.

Yabuki-kun shu yerda betob bo'lib qolib, bizga telegramma yuborgandi. Biz o'rtog'im ikkimiz yetib kelganimizda, bizga peshvoz chiqib kutib oldi va uchalamiz yo'l bo'yidagi restoranlardan birida tamaddi qildik. U silla qurish kasaliga muhtalo bo'lgandi. Qorin to'q bo'lsa, kalla ham yaxshi ishlamaydi derdi-da, hech nima yemasdi va bu ahvolda duch kelgan yerda hushidan ketib, yiqilib qolishi hech gap emasdi. Qutog'imizga, harholda, mana shunday gaplar ham chalingandir. Eshitganimiz shu, balki rostidan ham shunday bo'lgandir.

Masako hatto ajal ham undan yuz o'girib ketgan Yabukini o'ylaganda, ich-ichiga sig'may ketayotgan kinoya, jirkanish uni adoyi tamom qilib borardi. Ehtimol, bu cherkov ana o'sha paytlarda ishlangandir. Rasmda ham cherkov o'z tanholigini ko'z-ko'z qilib, ko'kka bo'y cho'zganicha, hayot oqimini kuzatib turardi.

O'sha vaqtdagi haqiqiy cherkovdan esa xorali ovozlarigina ko'rg'a eshitilib turardi.

– Dafn marosimi bo'lsa kerak. Bu yerning kunlari uzun...

Qosh qorayib, oqshom tushgani bilinib tursa-da, bug'doyzorlar kunduzgidek yop-yorug', mavj urib turgan boshloqlar to'ldini ular uzra to'shalgan ulkan gilamga o'xshab ko'rinar. Dalaning shunday yonginasida tosh devor bilan o'ralgan katta

¹ Xorali – xorali (katoik, protestant dinidagilarning diniy ashiolari va shu shakldagi musiqali pyesa).

yer maydoni bor edi. Boshida u bu joyning nimatligiga aqli yetilmadi, lekin darvozadan gul ushlab biri kirib, biri chiqib turgan bir to'p qariyalarni bolalarni ko'rib, gap nimadiligini anglatdi.

Bu yerda mozar bor edi. Kuredaning rafiqasi qishloq yo'lidan xrizantemalarni nima sababdan uzgani endi ma'lum bo'lgandi. Bironta daraxt ko'rinnasdi, faqat qabr toshlari qator tizilib ketgandi, xolos. U yer-bu yerda odamlar ko'rinar. Masakoga bejirim tosh devor tagidagi oddiygina qabrni ko'rsatishdi. Unga qabr toshi o'rnatilgan bo'lib, atrofiga gullar ekilgandi. Toshlardan biriga: Vinsent Van Gog, boshqasiga – Teodor Van Gog deb yozib qo'yilgandi. Ikki aka-uka qabrini ko'rgan Masakoni titroq bosdi, oxiratning qanchalik ma'nosiz va sukunatga cho'nganini u ilk bor his etishi edi. Bu yerga ularning xokigina dafn etilgandi. O'zi chizgan avtoportretidagidek o'zgin yuzi, suyaklari chiqib yotgan Van Gog shu qabrga qo'yilgandi. Dunyoga kelib o'z qadrlini topolmagan rassomning hayoti shu qabr toshining tagida bosilib yotardi. Kuredaning rafiqasi ehtirof bilan unga xrizantema guldastasini qo'ydi. Masako qabr yonida turgan yog'och paqirini olib, gullarga suv quygisi keldi. Qabrda yotgan odam Masakoning yaqin kishisi bo'lmashada, baribir, uni begona deb bo'lmasdi. Vafotiga 80 yildan ko'p bo'lgan rassom yotgan yerga o'zingni tashlasang, bu yil dunyodan o'tgan yapon rassomi ham uning yonida yotibdi-ku, deya ko'ngling taskin topadi. Oddiygina bu qishloqda o'z rasmlari bilan dong taratgan mashhur musavvir dafn etilgan. Hayotida qaysi yo'ldan borishni bilmay, uzlatda yashagan bu odam o'z

rasmlarida bizlarga nimalarni so'zlab bermoqchi bo'lganikin? Yabuki ham o'zidan keyin tushunib bo'lmaydigan, hali o'z bahosini topmagan noma'lum cherkov tasvirlangan rasmini qoldirgandi.

Osmonda qarg'alar galasi bir ko'rindi-da, yana ko'zdan o'yoib bo'ldi. Masakoni bu yerlarga er-xotin Kuredalarning oqko'ngilliklari va Yabukining ruhi yetaklab kelgandi. Masako orqa tomonida qabr bo'lgan tosh devor yoniga keldi-da, uni asta silladi va u yerda o'sgan gilyohdan bir tutam yulib oldi. So'ng asta yurib, qolgan qabrlarni ziyorat qildi.

Endigi keladiganlarga bu yerlardan joy topilmasligi aniq. Er tugida yonma-yon turgan tobutlar ham siqilib qolgandir.

Masakodan sal narida er-xotin Kuredalar turishardi.

Ko'ryapsanni, sen ham rassomsan, lekin cherkovni, dalani chizganlar Over-Uzidagi mozorda ular bilan birga yotishibdi... pichirlab dedi metr Kuredaning xotini.

– Ha, to'g'ri. Ular doktor Gashening qo'lida tarbiya topishgan-da.

– Siz rasmini chizgan o'sha Gashe deganlari ajoyib odam bo'lgan ekan-da. U bir vaqtning o'zida ham tirsagiga, ham yelkasiga suyangan holda o'tiribdi...

– U senga yogarmidi? Portretiga bogsang, tashla barini, bu yerdan boshni olib ketaylik, deyayotgandek.

Metrning tovushi Masakoga erining ovozi eslatib yubordi. Hushyor tortgan Masako bildiki, er-xotin Kuredalar uni yolg'iz mozar aylanib yurganini kuzatib turgandilar. Ular darvozadan

chiqibq tepalkdan qiyalab, yurib ketdilar va ikki yuz-uch yuz yil burungi, rangini yo'qotmagan qator uylar yonidan chiqishdi. Masako o'z xayollariga band ketayotgandi, birdan metr Kuredaning ovozi uning diqqatini bo'ldi.

— Mana o'sha joy. Yabuki Overga kelganida, albatta, shu yerda to'xtardi.

Mehmonxona Xongoning boshlanish joyida, qizil darvoza yonidagi Tokio talabalar pansionini eslatuvchi «Van Gop» restoranining xuddi o'zi edi. Masako nima qilishini bilmay ikitlanib qoldi, lekin ancha ichkariga kirib borishgani bois orqaga qaytish imkonini qolmagandi. Metr eshikni bir itargandi, ichhangina mehmonxonaning ikkinchi qavatga olib chiquvchi zinasi ko'rindi. Zina yonida baland yozuv stoli turardi, ularning chaqiriqlariga hech kim javob bermagach, metr stoldagi qo'ng'iroqchani olib jiringlatdi. Birozdan so'ng ichkaridan uy bekasi chiqib keldi. Qaddi-qomati kelishgan, baland bo'yi bu ayol avvaldan tanish er-xotin Kuredalar bilan salomlashdi va Kureda bekaga Masakoni tanishtirgan edi, uning yuzida hamdardlik ifodasi zohir bo'ldi.

— Demak, mse Yabukini xudo dargohiga olgan ekan-da... Uning oilasi borligini bilmabman. Yabuki hamisha yolg'iz edi, avval ham shunday bo'lganiga amin bo'ldim, endi esa — abadga tanho...

— Bu yer unga yogardi...

— U rasm chizishdangina zavq olardi, xolos.

— U yashagan xonani ko'rsak bo'ladimi?
— Yo'q, hozir u yerda bir hindistonlik talaba yashayapti, noqulay.

Qanchalik g'alati bo'lmasin, bu so'zlar Masakoga taslim berdi. Kichkinagina tynukdan yorug' tushib turadigan chordogning to'ridagi mansardani ko'z oldiga keltirgani zamon, uni qo'rquv hissi gamrab olardi. Kureda majburlamadi. Hekaga minnandorchilik bildirib, choychaga berishdi-da, chiqib ketishdi.

— Yabuki yashagan xonani ko'rish sizlarga nasib etmagandian juda afsusdaman. U doim o'sha yerda ishlardi. Muhimi — ehtizish, derdi u. Haqiqiyidan farqli o'laroq, g'amgin ranglar, mana, yanayam og'irlashdi, chunki u ranglarni shunday qabul qilardi.

Masako haqiqatan ham o'sha faqirona xonani ko'rgandek ruhi tushib ketdi. U Yabukining qadami yetgan yerlarning hammasida bo'lganini ko'z oldiga keltirdi. Bu sayohat eri bilan yetti yil ayriliqda yashagan Masakoning Yabukini yaxshiroq bilib olishiga yordam bergandi. Masako mehmonxona bekasining so'zlarini esladi: «U doim yolg'iz edi, shuning uchun men uni hech kimi bo'lmasa kerak deb o'ylagandim, endi bo'lsa, to'abad shundayligicha qoladi...» Balki Yabuki uni umrining so'ngi kunlarigacha yolg'iz qoldirishlarini istagandir...

— Mansarda — shipi qiya boloxona.

TOSIO UDO

QIRMIZI BINAFAsha

Janob U. menga tuvakda binafsha sovg'a qildi. Men Sizlarga shu inson haqida gapirib bermoqchiman.

Janob U.ning kasbi – baytar, ya'ni mol do'xtiri. Hozir ko'plar uyida mol boqadi. Shu bois janob U.ning bosh qashishga qo'li tegmasa kerak deb o'ylagandim. Yo'q, men haqiqiy ahvoldan butunlay bexabar ekanman. Ayni paytda jonivorlar shifoxonalariga emas, aksincha, kuchuk va mushuklar bilan bimalol kirish mumkin bo'lgan mehmonxonalarga va iltifat sataroshxonalarga ehtiyoj ko'proq ekan.

Buning ustiga janob yo'l-yo'lakay kirgan mijozning iti bormi, mushugi bormi shunchalik qunt bilan davolar ekanki, hisob-kitob qilib chiqib ketgan mol egalari bu yerda qayta qoralarini ham ko'rsatmas ekanlar.

Janob U.ning ro'zg'or tebratish uchun yagona chorasi qolgandi, u ham bo'lsa shu yaqin orada yashaydigan boshlang'ich va o'rta sinf o'quvchilariga xususiy dars o'tish. Menimcha,

Janob U. urushdan keyin qanchadir vaqt amerikaliklar huzuridagi bosh qarorgohda ishlab, ingliz tilini o'rganib olgandi.

O'n yil burun esa u o'zini adabiyotda sinab ko'rmoqchi bo'lgandi. Bu yil janob U. o'lmishga kirganini nishonladi, demak, u paytlarda uning yoshi elikda bo'lgandi, odamlar nazariyda go'yo u taqdiriga tan bergandek edi-yu, lekin janobning to'satdan ruhi ko'tarila boshladi. Baytar sifatida o'z ishining ustasi ekani gap yo'q, biroq qo'y og'zidan cho'p olmagan bu odam, hali «mehmonxon» va «sataroshxon»lar hujumiga binafsha kelolmasdi.

Men u bilan o'sha paytlari – bundan o'n yil burun adabiyot saboqlarida tanishib qolgandim. Afsus, buni men sizlarga avvalroq aytishim lozim edi: gap shundaki, kamina yozuvchiman – bu ishda nechog'lik muvaffaqiyatga erishganman, buning ahmiyati yo'q. Men shu saboqlarda dars berardim. Sababini bilmadim-u, lekin o'sha paytlarda adabiyotga ixlosmandlar ko'p edi, to'garak ham kundan-kunga rivojlanib, gullab-yashnab borardi.

Janob U. ga ko'zim tushgan zahoti bildimki, undan hech nima ehtiqmaydi. Roman yozish uchun odamda alohida bir iste'dod bo'lishi zarur degan qat'iy fikrdan yiroqman, lekin o'zinning kamtarona tajribamdan kelib chiqib aytadigan bo'lsam, agar inson halol yashasa, har bir qo'yayotgan qadamini o'ylab bossa, shuning o'zi hech bo'lmaganda bita qissani dunyoga keltirish uchun yetarli degan bo'lardim. To'garakdagilarni ku-

zalganida, ularning yoshiga, jinsiga ahamiyat bermaganman va biron-tasiga umidsiz nazar bilan qaramaganman.

Afsuski, janob U. aynan o'shanday noshudlar sirasidan edi. Balki men qattiq ketib yuborgandim. Ammo-lekin, men, ko'pni ko'rgan inson sifatida uzoq yillar davomida peshanib, mukammallashtgan o'z ichki sezgilarim sadosiga ishonardim.

Sochlariga oq oralay, biroz bukeyib yursa-da, u o'zini mag'rur tutardi; odamlarga haddan tashqari iltifoti edi, ular ham uni benuqson va halol inson deb bilar edilar. Afidan, janob yoshining yukini his etib tursa kerakki, yoshlar davrasiga kirganida o'zini kamsitilgandek ko'zlarini yerga qadagancha bukeyib turavardi. Bunday joyga adashib tushib qolganini o'ylab, afsuslanardi.

Haftalar ko'z ochib-yumguncha o'rdi-ketdi, uch oylik saboqdagi darslar ham nihoyalab, boshqalar qatori janob U. ham imthonga o'z qasidalarini taqdim etdi. Uning yozganlarini o'qib chiqqach, ichki sezgilarim meni mutlaqo aldamaganiga amin bo'ldim. Yozilganlarni mutlaqo adabiyot deb bo'lmasdi, syujet yoki kompozitsiya to'g'risida-ku, gapirmasa ham bo'ladi. Uning uslubi boshqalarnikidan yomon edi demogchimasman; yoki bo'lmasa ba'zi joylari g'azabni qo'zg'ar darajada bema'ni ham deyoilmayman, shunchaki, yozilganlarining bari bir-biriga sira bog'lanmagandi. Sen adabiyotni qo'y, yaxshisi, o'sha hayvonlaringni davolayver, demogchi ham bo'ldim. Lekin uning yuzi birdan jiddiy tortganini ko'rdimu tilimni tishlab

qoldim. Keyin o'zim ham astoydil qilingan mehnat zoe ketmas degan qarorga keldim va u yog'iga o'zi asta-sekin tushunib, qo'ldan kelmaydigan ishdan voz kechar deb o'yladim.

Janob U. birinchi kursni tugatib, ikkinchi kursga o'tdi. Sochlariga oq oralay, bukeyib qolganiga qaramay, bu odam uchinchi kursda ham o'shanday qat'iyat bilan o'qishni davom ettirdi, yomg'irli, izingirli kunlarda ham biron-ta dars qoldirmay, mashg'ulotlarga muttasil qatnashib turdi.

Men unga ma'ruzalarning ma'no-mazmuni murakkablashmagani, o'zi bilgan mavzular takrorlanishini, faqat o'qituvchilar o'zgarганиni, qo'rqmay bosqichdan-bosqichga o'taverishi mumkinligini aytdim. Janob U. ni bularning biron-tasi bezilmadi, o'sha ishtiyog, o'sha jiddiylik bilan mashg'ulotlarga qatnashib turdi. Bu ham mening g'ashimga tegardi. Xo'p, mana, kelding, eshiding, asoslarni o'zlashtiriding, endi u yog'i o'zingga havola. Saboqdan bu darajada umidvor bo'lish, yozuvchi bo'lgan deganga yarashmaydi.

Ba'zan U. bilan uchrashib qolganida, yozganlarini bir sidra o'qib chiqardim va uni bir qadam ham olg'a siljimagan ayon bo'lardi-qolardi. Men har holda yozuvchiman, yaxshi-yomon asarning farqiga boraman. Janob U. da pichoqqa ilinarti biron nima topilmasdi. U haqdagi ilk taassurotim mutlaqo to'g'riligiga ishonch hosil qildim.

Oxiri, uning o'zi ham buni payqadi, shekili - darslarda ko'rinnmay qoldi. Men ham uni esdan chiqarib yuborgandim -

birdan u to'garaklarida nashr etilgan jurnalni menga jo'natdi. Unda janob U.ning hikoyasi bosilgandi. O'qib, hayron bo'ldim. Bu nashrga o'xshab ketardi, yana unda qandaydir kuchni sezib turardingiz va bu yozilganlar o'quvchini o'ziga torta olardi.

U yerda gap askar hayoti haqida borardi. Albatta, bu yoshda uni armiyani yoki urushni ko'rmagan deb bo'lmadi, zero uning avvalgi hikoyalari ham xuddi shu mavzu ko'tarilgandi. Men uning avnan urush taassurotlari va kechinmalari haqida yozmoqchi ekanini anglab yetdim. Men bundan ta'sirlandim. Chalkash, tushunib bo'lmay syujetlarni jon kuydirib qidirish shart emas, boshdan kechirganlarini ro'y-rost bayon qilsang, shuning o'zi kifoya.

Janob U.ga hikoyasi menga ma'qul tushganini yozdim. Muvaftaqiyatga erishayotganidan xursandligimni, ayni paytda hayranda ekanimni ham yashirmadim. Undan javob kelmadi, lekin janob U.dan olgan ibratim ruhini ko'tardi. Meni yana bir tushunib yetganim shu bo'ldiki, qant va tirishqoqlik hatto adabiyotda ham zoe ketmas ekan.

O'shandan beri janob U. yilda bir yo' ikki bor yozganlarini muttasil menga jo'natib turardi. U o'z ijodi bilan to'garak jurnali va uning nashrlarida qatnashadi, atigi bir marotaba bo'lsa ham mahalliy gazetada boshqa novellalar qatorida yozganlari bosilib turadi. Hikoyalari bekamu ko'st asarlar qatoriga qo'shib bo'lmasa-da, unda o'quvchini o'ziga jalb eta oladigan o'ziga yarasha bir kuch bor.

O'lgan yilning oxirlarida janob U. uyimga tashrif buyurib, tuvakda binafsha olib keldi. Bundan bir hafta burun esa doimiy an'amaga ko'ra, navbatdagi asarini jo'natgandi. Yozganlari yana o'sha gazetada chop etilib, bu safar eng yaxshi deb topilgandi. Bu bir zobitning so'nggi kunlari va o'limi haqida hikoya qiliuvchi, uncha katta bo'lmagan yigirma betlik hikoya bo'lib, aftidan, janob U.ning harbiy tajribalari mahsuli edi.

Hikoyani o'qib chiqdim-da, unga o'z taassurotlarimni yozib yubordim va hayal o'tmay janob U.dan javob xati oldim. Unda u men bergan yuksak bahodan minnatdor ekanini mamuniyat bilan izhor etgandi. Tezda o'zi ham qo'ng'iroq qilib qoldi. Og'ir, vazmin bu odam uyimga tashrif buyurishini so'rab, oyoq tirab turib oldi. Sira qo'yavermagach, rozi bo'ldim-da, keladigan kuni belgiladim.

Men, bu tashrif sababini tushunolmay, o'zimcha, ko'rsatgan e'tiborim uchun minnatdorchilik bildirsa kerak, deb o'ylagandim. Hatto uyim uzog'ligini ro'kach qilib, uni yo'ldan qaytarmoqchi ham bo'ldim, u e'tirozimni qabul qilmadi.

Janob U. qog'oz xaltaga, yana bir necha qavat gazetaga o'ralgan binafshali tuvakni ko'tarib, va'dalashgan kun uyimga kirib keldi. Bosisqina bu odam eskicha mulozamat bilan salomlashdi-da, binafshani qanday parvarishlash haqida uzundan-uzoq ma'ruza qila ketdi. Men gullar ishqibozi emasdim, lekin ozodlikka chiqib erkin nafas ola boshlagan ajabtovur binafshani ko'rdimu uning sho'xchan, tiniq rangiga mahliyo

bo'lib goldim. Qalin barglari chindan-da hayratomuz bu binatsha bo'liq va baquvvat edi. Uni yaproqli o'simliklar qatoriga qo'shsa bo'larmikin deya o'ylab goldim.

Boshda u yop-bu yoqdan gaplashib o'tirdik, so'ng ikkimizni birday qiziqitiradigan mavzu uncha ko'p bo'lmagani bois uning so'nggi hikoyasini muhokama qilishga ko'cha goldik. Voqea urushda mag'lub bo'lgan, qishi qatitq kelgan Manchjuriyada bo'lib o'tgandi. Sovuq urib, holdan toyan yapon zobiti vatanini qo'msab, harbiy gospiatalda jon beradi; tirik qolgan do'stlari muzlab yotgan yerni arang kavlab, uni o'sha yerga dafn etishadi. Men:

— Nima, o'zingiz harbiy gospiatalda hech bo'lmagannisiz? — deb so'radim.

— Bo'lganman.

— Aynan qayerda?

— Teln degan joyda.

Manchjuriyada o'sib-ulg'ayganim uchun bu nom menga tanish eshitildi.

— O'shanda tobingiz qochgannidi? Yokiy yarador bo'lganmidingiz? — deya unga qarab qo'ydim. Uning qismi Shimoliy va Markaziy Xitoyda jang qilganini bilardim. — Bu qanday sodir bo'lgandi?

U boshini eggancha, jim turardi.

— Bilasizmi... — deya zo'rg'a gap boshladi, tomog'iga bir nima tiqilgandek, iktilanib. Keyin labini pirqirabit ming'irladi u. Mana, qarang... — deb o'ng qo'li kafini menga uzatdi.

Qo'ldayin qo'l, besh barmog'ning bari but, bir qarashda hammasi joyidadek, lekin sinchiklab razm solib qaragandim, kaftidagi bir necha chandiqqa ko'zim tushdi, o'rtda, ular tutashgan joyda kuygandan qolgan siliq dog' bor edi.

Birdan miyamda bir fikr paydo bo'ldi...

— Nahotki, o'zingizni o'tgan bo'lsangiz?

— Ha.

Janob hayajonlanmay, beparvog'ina im qoqib qo'ydi-da, boshqa hech nima demadi. Lekin men voqea qanday sodir bo'lganini ko'z oldimga keltirmoqchi bo'ldim. Axir bir oygina bo'lsa ham armiyada xizmat qilgan va nimalarnidir bilishga ulgurgan edim-da. Aftidan, u yaqin-atrofdagi hech kim yo'qligidan foydalanib, o'ng qo'lini miltiq og'ziga to'g'rilagan va chap qo'li bilan tepkini bosgan.

Shu ham gap bo'ldimi. Janob U. olgan jarohatini quroldan foydalanishda ehtiyoisizlikka yo'l qo'ydim deya tushuntirmoqchi bo'ldi ham deylik, lekin bu shunchaki jo'n ish emasligi ma'lumku. Birinchidan, qurol o'z himoya vositasiga ega, shu bois bunday hodisalar ko'pam uchrayvermaydi. Miltiq o'qlanganda esa uni tozalash, tuzatish aslo mumkin emas, ustiga-ustak yaqin-atrofdan soldatlar chiqib qolishtari ham mumkin.

Xullas, keltirilgan dalillar o'zini o'zi otish mutlaqo tasodifiy hodisa emasligini tasdiqlab turibdi, demak, o'z qo'lini mo'ljalga olib otishga nafaqat jur'at kerak, bunday latifani to'qib chiqaradigan odamda boy tasavvur ham bo'lishi lozim.

Men xiralik qilib janob U.ning joniga tegmoqchi emasdim-u, unga ma'qul bo'lar deb o'ylab, ishlari qanday ketayotganini surishtirib bilmogchi bo'ldim. Subhatimiz uni qiziqtiradigan mavzu bo'lgani bois savollarimga jon-jon deb javob berardi.

Ularining otryadi daryo sohiliga yashiringandi, ro'paraga esa Sakkizinchil¹ armiya joylashgani bois, xuddi yopishib qolgandek joylaridan qimir etolmasdilar. Vaqti-vaqti bilan narigi qirg'oqdan ularga varaqachalar olishardi yoki bo'lmasa, karnayda yaponchalab taslim bo'lishni taklif etishardi. Avvaliga janob U. qochish uchun payl poyladi, so'ng bundan biron naf chiqmasligini tushunib yetgach, unda o'zini olish fikri tug'ildi.

Taxmin qilganidek, janob U. bu boshlagan ishi mushkul savdo ekanini oxiri o'zi ham tan oldi. U barini taroziga solib, haqiqatga yaqin afsonani to'qib ham qo'ygandi, faqat qulay fursat kutardi, xolos.

Nihoyat, kutilgan fursat yetib keldi. Qurollar almashitiladigan bo'ldi, U. ham eski miltig'ini topshirib, yap-yangi qurol – «tyan»² ini oldi. O'lja sifatida berilgan miltiqlarni zobilar shunday deb atardilar, Sakkizinchil armiya shu miltiq bilan qurollangan edi. Uning omadi chopib, «tyan»ning tasmasi uzilib ketib, himoya vositasi ishdan chiqqan ekan.

¹ Sakkizinchil armiya – Xitoy Kompartiyasi tomonidan boshqariladigan Xitoy armiyasining muntazam qismini.

² Tyan – miltiq (xitoy.).

U to'qib chiqargan afsona bariga mos keldi. Oxiri U.ni razvedkaga yuborishdi. U orzu qilgan narsalar birin-ketin amalga oshayotgan edi.

U. tepalikka cha yetib bordi-da, o'zini arosatda qolganday his etdi – bu u to'qib chiqargan latifaning boshlanishi edi. Haqiqatga yaqin kelish uchun balandlik bo'lishi kerak edi va u shu joyga yetib keldi. Qo'lida miltiq bilan qiyalikka ko'tarilish qiyin edi. Hali «tyan»ning esa tasmasi uzug edi. Nima qilish kerak? U miltiqni tepalikka oldi-da, o'zi ham ikki qo'l bilan tirmashib tepaga chiqqa boshladi. Tepalik cho'qqisiga chiqib oldi-da, qo'lini cho'zib, miltiqni uchidan tutdi va o'zi tomonga torta boshladi, bir vaqt tepki allaqanday ildizgani, shoxgani tegdi-da, miltiq otilib ketdi.

Janob U. yana bir marotaba afsonani tekshirib ko'rdi va hummasi joyida ekaniga ishonch hosil qilgach, tepalik etagida yoldi, miltiq og'ziga o'ng qo'l kalfini qo'ydi, ko'zini chirt yumdi, so'ng chap qo'l bilan tepkini bosdi, oldiniga og'riqni sezmadil, qo'l xuddi pardek yengil bo'lib qoldi va osmonga uchib ketdi.

U xavotir bilan ko'zini ochdi. O'ng qo'lining kafida teshikni ko'rdi, nozikkina, oppoq suyakchalari shundoq ko'rinish turgandi. Zum o'tmay yarasi gonga to'ldi. Qon pastga tomib tusha boshladi. Shunda u rejasini o'zgartirdi. O'zini tepalikkdan qulab tushganday qilib ko'rsatmoqchi bo'ldi-da, ikkinchi yomiga ag'anadi va baqirib odamlarni yordamga chaqira boshladi.

Qichqirgini eshitib, darrov bir necha odam yordamga yetib keldi va yarani bog'lashdi.

– So'roq ham bo'lgandir?

– Bo'lganda qandoq, juda qattiq so'roq bo'ldi! Bir amallab qutulib chiqdim.

– Voqea qachon yuz berdi?

– Qirq to'rtinchi yilda.

Ikkovimiz ham sukutga cho'mdik, so'ng men yana bir mani aniqlamoqchi bo'ldim:

– Faqatgina armiyaga bo'lgan nafratdan bunday ish qilish mumkin emas. Balki siz marksizm g'oyalariга xayrixohdirlsiz?

– Ha, – oddiygina qilib hayajonsiz javob qaytardi u.

Xayrlashish oldidan janob U. o'sha-o'sha vazmin holda dedi:

– Men gospitalda yotganimda ba'zan frontdagi do'starimni qattiq qo'msardim.

Janob U. xayrlashdi-da, ketaturib, qo'lini ko'ksiga qo'yib dedi:

– To'g'risini aytсам, men bu haqda yozmoqchi edim, shuning uchun yozuvchilikni egallamoqchi bo'lgandim, lekin bu ish qo'limdan kelmadi. Kecha ikki yuz ellik betlik narsani yozib tugatdim va o'zimni shunday yengil his eidimki, asti qo'yaverasiz. Men sizdan juda-juda minnatdorman. Shu yillar mobaynida siz menga ko'p yaxshiliklar qildingiz.

Tomog'imga nimadir tiqildi. Men uning o'ng qo'lga qaradim. O'sha qo'li soyabon tutishga yaramasa ham qalam ush-

lashga asqotishi mumkin edi. Demak, o'sha qo'li sabab va yana o'sha qo'l bilan ikki yuz ellik bet narsani yozib, o'n yillik hayotini sarflabdi. Urushda qatnashmaslik uchun ikki qo'l va ikki oyoqni otish emas, balki aynan o'ng qo'lni ishdan chiqarish kerak edi.

Janob U. ning o'sha tashrifidan so'ng bir oycha qirmizi binatsha gullab turdi. Mana, ancha vaqt o'tdi, lekin deraza oldidagi mening stolimda haliyam qirmizi binatsha ochilib turibdi. Quyosh tushganda u yanayam qizilroq tusga kiradi.

Men aslida yalqov odamman, ammo-lekin, binatshani parvarishlash bilan bog'liq ko'rsatmalarni bajonidil bajaraman.

SIN'ITI YUKI

XAZONREZGI BOG'

I

Bog' bilan ovuna boshlaganida Kayamaning yoshi oltmishda edi. O'shandan beri oradan o'n yil vaqt o'tdi... Oltmishga to'lganida yana o'n yil umr ko'raman deb u sira o'ylamagandi, nari borsa yana ikki, uch yil yasharman degandi, endi, mana, ko'rib turganingizdek, o'ziga ermak ham topib oldi. Hozir yo-shi yetmishda... Bog', u umid qilgan o'sha tushuntirish mush-kul bo'lgan quvonchni hadya etishi uchun kamida yana o'n yil vaqt kerak bo'lishini u boshidanoq bilgandi va shunga qaramay, Kayama bor pulini ikki yuz subo' yer sotib olishga sarflagan-di. Ishdan bo'shashi oldidan qo'lga tekkan pulning ham tag'i ko'rinish qolgandi.

Burungi Musasino tekisligi qiyofasi hanuz saqlanib qolgan o'sha Tamagava soyi yaqinidagi o'rmon chetidan uy qurdi-

¹ Subo — 3,3 kv.m. maydon o'Ichovi.

da, o'zini butunlay tabiat hukmiga topshirdi-qo'ydi — yozda daraxtlar salqinidan bahramand bo'lib, kuzda esa — barglar uyumi ichida yashay boshladi. Bog'dan qushlar arimasdi, yozda esa ilonlar paydo bo'lardi. Agar bog'bon bo'lish ishti-yoqi tug'ilmaganda, shamol hamon daraxtlardan uzilib tusha-yotgan barglarni to'ziib, uchirib, ularga o'z hukmini o'tkazib yuravergan bo'lardi. Bu — endi uning ikkala farzandi bir vaqt-ning o'zida oila qurib, uyni tashlab ketishganidan so'ng bir yil o'tgandagi gap.

Xotini vafot etganida Kayama ellik ikki yoshda edi. Ik-kala farzandi — qizi va o'g'li oila qurish uchun uning roziligini so'rashdi. O'shandan beri ular Kayamaning uyiga qadam ran-jida qilishmadi. Ba'zan Kayamani vahima bosardi: nahotki, u qari vaysaqiga aylanib qolayotgan bo'lsa? Balki bu uzoq va mashqaqatli umr davomida turmush yo'ldoshsiz qalbingni tilka-pora qiluvchi o'sha g'alatilik to'planib borarkan-da? — deya o'zini-o'zi yupatmoqchi bo'lardi. Ammo bundan faqat tushkunlikka tushgani qolardi, xolos. O'g'li uylanish niyatida ekanni ayvganida, Kayama qilar ishini qilib qo'yib, endi mendan rozilik so'raganiga o'laymi, deb xavotirlangan edi. Yo'q, o'g'li bilan gaplashib olganidan so'ng darhol roziligini berdi. Qizida ham devarli shunday bo'lgandi. To'g'ritog'i, u ko'ngilchanlik qilgandi.

Farzandlari o'z oilalari bilan barcha qulayliklarga ega zamonaviy uyda yashashardi va otasining almisogdan qolgan

eski uyiga kelishga unchalik xushlari yo'q edi. Bu davrning urf-odatlari Kayamani qanchalik iztirobga solsa, o'z yolg'izligi, hammadan ajralib bir chetda qolib ketganini his etish shunchalik kuchayib boraveradi. Ikki nafar farzandi to'rt nafar bo'lganini o'ylab suyansa, endi bir yo'la to'rtalasidan ham judo bo'lgan-dek tuyulmoqda edi... Kayamaga ikkinchi bor uylanishdan ko'ra, farzandlari kelajagini ta'minlash muhimroq edi. Balki o'zini yolg'iz his etgani uchun ham uni o'z yoniga chorlaydigan do'sti ana shu bog' bo'lishini xohlagandir?

«...Bog' yaratdingmi, endi, bunyod etganlaringni so'nggi nigohing bilan vujudingga singdirib, bu dunyoni tark etishning qoladi, xolos. U dunyoga olib ketishing mumkin bo'lgan yagona ilinj – bu so'nggi lahzalaringda ko'z oldingda gavdalanganlari bo'ladi, xolos», – bot-bot shivirlardi Kayama o'zini nima-gadir ishonitirmoqchi bo'lib. Holbuki, u dunyo o'zi qanaqa, degan savolga durustroq javob bo'lmasa-da, rosti u bu haqda chuqurroq o'ylab ham ko'rmagandi. Faqat mujmalgina qilib, narigi dunyo deb qo'ya qolardi. Kayama ikki-uch yillik umrim qolgan bo'lsa kerak deya boshida bog' yaratishga hali astoydil yoki katta bir orzudek qaramay kelardi.

II

Kuz eshik qoqishi bilan Kayamanikiga bog'bon va toshfurnush kirib keldi. Bog'bonning ismi Sudo bo'lib, uni Kayamaning o'zi chaqirtirgandi, sotuvchi esa kutilmaganda o'zi kelib qoldi.

U choqqina yuk mashinasida Okutitibu tog'idan tosh tashirdi. Tosh kerak bo'lgan uy yoki bog' egalari o'zi qidirib topardi-da, yuk mashinasidagi toshni o'n ikki yoki o'n uch ming iengada, yuk mashinani odatda uning yigirma yoshli o'g'li haydardi, pullardi. Mashinani odatda uning yigirma yoshli o'g'li haydardi, savdogar esa uning yonida o'tirardi. Ba'zan unga buyurtmani oldindan berishardi, lekin ko'proq sakkizta, to'qqizta yirik tosh yuklangan mashinasida yaqinda qurilgan uylarni uning o'zi qidirib topardi.

Savdogar Kayamaning uyiga xuddi shunday tasodif bilan kelib qolgandi. Bog'ning ko'lamini uning diqqatini o'ziga tortgandi. «A'val toshlarimni bir ko'rsangiz-chi», – dedi u. Sotuvchi yuzi qizil, ko'zlari qisq, tishlari esa oppoq, burnining tugida qo'ng'iz mo'ylovi bor kishi edi. Bu sifatsiz uning tashqi ko'rinishi e'tiborni tortmasa-da, lekin halol va ochiqko'ngil ekanini yuzi shundoq aytib turardi. «Mayli, ko'rsam ko'ra qolay», – ko'nglidan kechirdi Kayama, natijada esa bir emas, bir necha yuk mashina tosh sotib oldi. Unga sodda, ochiqko'ngil savdogardan ko'ra ko'proq uning kamtarin, buning ustiga mehnatsevar o'g'li ham yoqib qolgandi.

Kayama ba'zan tosh sotib olishdan bosh tortar yo bo'lmasa molning bahosini tushirishni so'rardi. «Usto, savdolashtirishning hadisini olibsiz-ku», – jiddiy qiyofada tegajog'lik bilan derdi savdogar va molini Kayama aylagan narxga berib yuborardi. Ehtimol, u Kayamaning bir vaqtlar maktabda o'qituvchi bo'lganini bog'bondan eshitgan bo'lsa kerak.

– Bunday katta bog' uchun, – savdogar ikkala qo'lini ikki yoqqa keng yozdi, – o'n moshin tosh kerak bo'lishini ustozning o'zlarida yaxshi bilsalar kerak. Yo'lkalarga kamida yuzta tosh pila zarur bo'ladi. Keyinroq, aminmanki, sizga yana yirik tosh ham kerak bo'lib qoladi.

– Lekin menga bog' uchun 50 subo yer ajratilgan... Siz aytayotgan o'sha yirik toshning kattaligi qanday o'zi?

Savdogar yana ikkala qo'lini ikki tarafga yoyib:

– Mana bunday va bundan ikki baravar katta va yo'g'on. Havo rangida. Bir donasi bir moshinga joy bo'ladi, – dedi.

«Qiziq, bog'bon Sudo buni qayerga joylarkin?» – deb o'yladi Kayama va shu zahotiyot xayoliga bir fikr keldi, ehtimol, bu moviy tosh butun boshli bog' manzarasini mukammal holga yetkazar.

– Pulim kamroq edi. Shu tosh bilan yakunlab qo'ya qolsak degandim. Tosh rostdakam moviyini o'zi?

– Moviy bo'lganda qandoq! Men uni yaqinda topdim, hali hech kim ko'rmagan, o'g'limdan boshqa. Bunagasini umringda ikki yo uch marta uchratishing mumkin. Bir chagaga gimmat toshni pullayapti, ishi ham xo'p serdaromad ekan-da, deb o'ylasangiz kerak, chamamda. Ba'zan shunday ham bo'ladi, uch kun tiling osilib ishlaysan-u, bor-yo'g'i bittagina shartnoma imzolaysan, u ham xarajatingni qoplaydimi-yo'qmi, xudo biladi. Toshni Tokioga yetkazish uchun yana uch kun sarflaysan; bir kuning tog'dan bir-biriga mos tushadigan toshni topishga kelsa,

ikkinchi kuning uni moshinga yuklaysan, uchinchi kun esa uni tashish kerak bo'ladi. Yoqilg'i sotib olish kerak, moshinning buzilib qolishi bor, agar yordamching uquvli bo'lmasa, tolganingdan ham ayrilish hech gapmas. Shunday paytlar bo'ladi, uyg'a ikki qo'lingni burtingga tiqib qaylasan, ustiga-ustak yana qarz ham bo'lasan, ish haqi to'g'risida gapirmasa ham bo'ladi. Yana ishchilarga quyib berishing ham kerak. Axir ular yosh yigitlar bo'lsa. Tog'u toshlar mening jon-dilim. Bu moviy ranglisi meni nimasi blandir o'ziga maftun etgan. O'ylaymanki, sizning bog'ingizga u uzukka ko'z qo'ygandek yarashib tushadi. Agar puli bo'lganda ham baribir uni menga sotardi, deb o'ylaysizmi? – Hayajondan va usiz ham savdogarning qip-qizil yuzi xuddi tonggi shafaqdek lovuillab yonib borardi.

Kayama birdan yuragining tez-tez urayotganini his etdi.

«...Moviy toshni u dunyoga olib ketamami? Nima, uni boshimga yostiq qilarmidim?..»

Taxminan bir haftacha o'tgach, savdogar yuk mashinasida o'sha moviy rangli toshni olib keldi. Peshona terini arta turib, hayajonlanib dedi:

– Roppa-rosa besh yuz kamme¹ bo'ladi!

Bu xarsangni moshindan tushirib, endi bu yog'iga sudrab olib kirish bog'bonning zimmasidagi ish edi. Besh kishi darhol pishang bilan qurollanib, sekin-asta toshni siljita-siljita, bog'ning ichkarisiga olib kirishdi. Yumshoq yer ham toshning

¹ Kamme – og'irlik o'lchovi, 3,75 kg.

og'irligidan ingrab yuborgudek bo'ldi. Savdogar ham yechinib, o'g'li bilan birga ishchilar yonida ivirsir edi.

— Ehtiyot bo'linglar, tirnalmasin, — baland ovozda ogohlantirdi Kayama. Bu ogohlantirishdan ko'ra ko'proq avrashga o'xshab ketardi. Odatda Kayama deyarli pichirlab so'zlardi, hozir esa ovozining kutilmaganda bunday kuchli chiqqanidan o'zi ham hayron qoldi. «Tamom, endi bu tosh, menimcha, o'zingga qabr toshi bo'ladi», — dilidan o'tkazdi u.

— Yaxshi tosh. Ajoyib tosh. — Kayama savdogarning yelkasiga urib qo'ydi. Biroq bunday qarasa, bu savdogar emas, uning o'g'li ekan. O'g'li unga javoban muloyimgina jilmaydi-da, yelka qisib qo'ya qoldi. Savdogar shundoq ham qisilgan ko'zlarini badar qisib dedi:

— Bunday toshda kunduzi yotib uxlasa ham bo'ladi.

«Balki, — deya ma'qullagandek samimiylik bilan boshini silkidi Kayama. — Kunduzi uxlash yaxshi, lekin undan ham yaxshisi, bolalarni bu yerga chaqirib, tosh ustida o'tirib ko'k choy ichganga nima yetсин! — Kutilmaganda uning qalbi quvonchga to'lib ketdi, lekin shu lahzadayoq uning o'rmini dilgirlik egalladi: — Buncha go'l bo'lmasam...»

Xarsangni bog'ning o'rtasiga olib borganlarida qosh qorayib qolgandi. «Toshga suv kerakka o'xshaydi», — o'yladi Kayama va yog'och paqirni yoshgina ishchiga berdi-da, quduqdan bir necha paqir suv olib kelishni buyurdi. Suv sepligandan keyin silliq tosh birdan och-ko'k tusga kirib, yashnab ketdi... Kayama-

ning ko'z oldida xuddi ulkan dengiz yastanib yotgandek bo'ldi. Savdogarning ko'zlari biroz namlandi, u yuzini Kayamaga yaqinlashtirdi-da:

— Quloq soling-a. Vodiydagi tog' soyining jildirashini eshitayapsizmi?

— Eshitayapman, shekilli. Mening vafotimdan so'ng ham bu ovoz yanada balandroq jaranglasa qaniydi. — Kayama nam tortgan toshning sirtini siladi. Savdogarning yonoqlaridan yosh dumaladi.

— Toshni ko'rgim kelib qolsa, yana kelaman. Bir oz muddatga bo'lsa-da, orqa eshikdan kirishga ruxsat berarsiz, axir?

— Ha, albatta, bizga yo'q demassiz, harqalay... — jur'atsizgina qo'shib qo'ydi savdogarning o'g'li.

III

Ikki-uch kun o'tgach, Sudo xushxabar olib keldi:

— Aobadayda ulkan bog' sotilyapti. Bunga bir nechta havaskor bog'bon talabgor ekan, shuning uchun olmoqchi bo'lsangiz, bu masalani ikki-uch kun ichida hal qilish kerak. Deyarli suvrekini, buning ustiga, menimcha u yerda uchta yuk mashinaga orsa bo'ladigan qadimdan qolgan ajoyib asl toshlar bor, hozir bunagisini olib kelishmayapti, qidirsangiz ham hech yerdan topolmaysiz. Bu toshlar Kuramadan, Kosyudan, Tikubadan keltirilgan. Ochiq'ini aytсам, bir joydan terib kelingan

toshlarning qizig'i ham yo'q. Bu toshlarni Sizning toshingiz yoniga qo'ysa bormi, zo'r bo'lardi-da. Bunga nima deysiz?

Kayama bog' egasini, bog'ning sotilish sababini obdon so'rab-sushirdi.

— Bu dang'illama uy qandaydir bank xo'jayinini ekan. Havo hujumi vaqtida yonib ketibdi. O'n yil o'tibdi, uy qayta tiklanmabdi, shuning uchun uyni egasi beva ayol bog'ni sotmoqchimis. U yerda besh, yo'g'e, yetti ming subo yer bor. Ayol yerni toshlarsiz, daraxtlarsiz alohida sotmoqchi. U yerda sizga bemaol yetib ortadigan, yo'l'kaga yo'lqizilgan bir talay tosh plitalar bor. Kavlasa, bundan ham ko'proq chiqishi mumkin. Uy yonib kul bo'lgan. Lekin toshga balo ham urmagan, xullas, bu o'sha siz izlagan narsa.

— Yaxshi, ertaga men bilan birga bora olasizmi?

— Albatta. Hoziroq u yerga borib, oghlantirib qo'yaman.

Farzandlari Kayamadan oila qurishlari uchun rozilik so'raganlarida tezda rozi bo'lib qo'ya qolganidek, bog'bon Sudoga ham xuddi shunday tezgina ko'nib qo'ya qolgani haqida o'yladi. O'g'li, qizi uyni tashlab ketishdi, lekin endi bu yerdan Kuramadan, Kosyudan, Tikubadan va Okutitibadan oqib kelayotgan tog' soyining ko'pgina qadimgi toshlari joy olgandi... Kayama, uni chulg'ab borayotgan o'ziga notanish bir hayajonni his etdi va bu hayajon shu ondayoq uni sovuq bo'shliq qo'riga tortib ketayotgandek tuyuldi... Bog'bonchilik bilan shug'ullanganidan beri endi birinchi marotaba uning yuragiga qora sharpaning daxl qilishi edi.

IV

Kayamaning uyidan Aobadaygacha — o'tiz daqiqalik yo'l. Salqin kuzning etni junjiktiruvchi erta tongida Kayama yuldan turib, uning kundalik xursandchiligi va yupanchiga aylanib qolgan moviy toshga suv separi. Tosh bamisoli odamning jussador gavdasiga o'xshardi. Cho'zilib yotgan odam gavdasiga. Kayama daraxtdan tolgan yomg'ir tomchilarini shimib olayotgan toshning yanada moviyroq tusga kirganini ko'rib, yuragi sirqiradi. Yerparchin etilgan tanadan soyning jildirashimas, balki ilohiy sado eshitilayotgandek tuyulardi unga.

«... Toshni o'zim bilan u dunyoga olib ketsammi? Unga tinchgina boshimni qo'yib yotardim...» — Avval ham uning xayolidan kechgan bu so'zlar yana qayta jonlandi. Shu payt orqa eshikdan Sudo kirib keldi.

— Bu yangi tosh albatta yaxshi, lekin toshning yana bir go'zalligi shundaki, u qanchadan-qancha yillarni pisand qilmay, uni ortda qoldirib bizgacha yetib kelgan.

Kayama nonushta qilmay, u bilan birga chiqdi.

Ular Aobaday bog'iga kirishlari bilan Kayama u yerni ko'rib, hangu mang bo'lib qoldi. Bu yerda besh emas, o'n ming subolik yer bor edi. Yasama tepalik ortida bahaybat daraxtlar o'sib yotardi. Tosh va daraxtlar, chamasi, hatto xarajatga ham qaramay, har tomondan tashib keltirilgandi... Kayama haliyam o'sha qadimgi Yaponiyaning ruhi kezib yurgan bu bog'ni

uzoq aylandi va bu joyda yashaganlarning bari urushgacha hech nimaga zoriqmay kun kechirgan egasini eslatib turardi. Shu bilan birga, bog'da yurakni zirgirituvchi nimadir bor edi – Kayama gap nimada ekanini chuqur anglab turardi. Bu o'n ming subo yer hali-hanuz o'sha urush yong'ini bilan kurashib, kuyib yonmoqda edi, go'yo.

– Qurbonlar bo'lganmi? – Kayama Sudodan so'radi.

– Mish-mishlarga qaraganda, yong'in payti uyda faqat besh nafar ayol bo'lgan ekan, bironyasi ham omon qolishmagan deyishadi.

Kayama indamay olg'a yurib ketdi. Hatto ko'z yugurtirib ham ulgurib bo'lmaydigan, ulkan bog'ning u yer-bu yerida darraxtlar va toshlarni o'rtishga shay turgan yuk mashinalari turardi. Ishchilar va bog'bonlar esa go'yo sertashvish chumollilar kabi betinim ishlashardi.

Sudo Kayamani orqa eshikka olib bordi-da, toshlarni unga ko'rsaldi. Buni ko'rib Kayamaning ko'zlari chaqnab ketdi, dam-badam hayajonli xo'rsinib qo'yardi. So'ng Sudo Kayamani pastak g'arovzor yoqalab cho'zilgan soyador so'qmoqdan boshlab ketdi.

Kayamaning ko'zi eski choyxonaga tushdi. Ko'hna shiy-poncha azbaroyi sharti ketib, parti qolganidan yiqilay deb turgandi. Uchta yosh ishchi barakni qanday buzsa, uni ham xuddi shu taxlit jon-jahdlari bilan buzar edilar. Ularga qolsa, barini

bir zumda yo'q qilib tashlashsa. Kayama ishchilarning jonlanib ketgan yuzlariga boqdiyu, yuragi yana bir tutam bo'ldi. «Bu uyga yuz yildan ko'p bo'lgandir-ov», – xayolidan o'tkazdi u.

Ular choyxonadan pastga qarab ketgan ensiz so'qmoqdan borishayotganda, bog'bon dabdurstidan Kayamaga o'girildi-da, hayajonini bosolmay qichqirib: «Mana, shu yer!» deya bir gala ishchilarni ko'rsaldi. Uning ovozi eshitib, ishchilar bir to'xtab oldilar-da, keyin yana ishlarni bamayihotir davom ettiraverdilar. Chirik barglar qorishib ketgan tuproq ostidan qora tosh to'shamalar chiqib kelardi. Qazib olingan elliktacha tosh to'shama uyumi xuddi osmondan yog'ilayotgan quyosh nuridan hirkandek bir chechda pisibgina yotardi.

– Eshib-yupisizmi? – so'radi Kayama Sudodan.

– Nimani?

– Eshimayotgan bo'lsangiz, mayli...

«Yong'inda hatok bo'lgan ayollar, har kuni bo'lmasa-da, baribir, tez-tez mana shu tosh to'shamalarni bosib o'tganlar!» – deb o'yladi Kayama. U o'lsidan bo'lsa-da, ularning oyoq tovuqlarini hozir ham eshitib turganini Sudoga qanday ayt-sin... Bog'bonning uning ustidan kulgani qoladi. Bu to'shamalar bogqa terilsa-chi, bu ovozlarni o'shanda ham eshita olarmikan?... Kayama qo'llarini chalishtirib, bog'ni bitta-bitta odimlab aylana boshladi va galbida yana o'sha qora soyani his etdi.

Ko'p o'lmay Sudo yana xushxabar olib keldi.

– Sal narida yana bitta sotiladigan bog' bor. Bunga nima deysiz?

Kayama boshida rad etmoqchi bo'ldi:

– Men hovlimning barini boqqa aylantirmoqchi emasman. Men o'rmonchani va undagi daraxtlarni saqlab qolib, manzarali toshlar terdirmoqchiman, xolos.

– Bilaman, bilaman. Toshlar bilan uyg'un bo'lishi uchun yana boshqa daraxtlar ham ekilsa yaxshi bo'lardi. Azaliyami¹, sershox qarag'aymi, yana shunga o'xshashlarni... Suv bo'yiga olxo'ri eksangiz bormi, yayrab o'sadi...

– Bu yerda bularning baridan bormi?

– Bo'lmasam-chi.

Ma'lum bo'lishicha, Sudo bu daraxtlar tilini yaxshi tushunarkan, chunki urushning boshida bu yerga ularni o'zi tashib keltirganmish. Daraxtlarning bari ajoyib, derdi u. Uning gaplariga qaraganda, u yerda yana beshta ulkan, quchoq'ing to'ladigan manzarali daraxtlar, anorlar bor emish, xullas, hammasi zo'r deysihadi.

Uyining yonginasida shunday bog' bor ekani Kayamaning xayoliga ham kelmagandi.

– Bog'ni sotish ularga nima uchun kerak bo'ldiykin?

¹ Azaliya – manzarali o'simlik.

– Yer-mulk egasi yaqinda olamdan o'tgan, bevasiga esa daraxtlarning keragi yo'q, u, menga maysazor va hovuzcha bo'lsa bo'ldi, deyapti.

«... Demak, mening bog'imda o'sha, burungi tosh to'shamalar va daraxtlar jo'rovoq qo'shiq aytar ekan-da. O'lganlarga nimaki aziz bo'lgan bo'lsa, barini shu yerdan – mening bog'imdan topishadi va mening ovunchog'imga aylantiradi...» Kayama yengil shamol aylantirib-aylantirib yerga tushirayotgan barglarning shiirlashiga qulog' tutdi. Toshlar yerdagi barglar bilan o'ynashgandek bo'lib, qandaydir sokin bir kuyini yaratishardi. Birdan kuyining ichidan unga: «Xazonrezgi bog'i» degan ovoz eshitildi. Kunning azbaroyi tiniqligi va ochiqligidan ovoz xuddi g'oyibdan kelayotganga o'xshardi.

«Xazonrezgi bog'i... Nomi yomon emas», – xayolidan o'tkazdi Kayama va Sudoga dedi:

– Yaxshi. Bu bog'ni sotib olganim bo'lsin.

Sudo vafot etganida Kayamaning yoshi oltmishda edi. Bog'bon vafotidan yetti kun o'tgach, u Sudoning uyi orqasidan kichkina bog'chaga kirdi. U yerda qari oq olxo'ri o'sardi. Kayama uning narxini tushirib berish uchun boshqa bog'bon – Sudoning og'aynisidan iltimos qildi va bu daraxtni uyiga eltib berishini so'radi.

«... Mana, o'lganlar uchun aziz bo'lgan yana bir narsa qo'shildi...» Kayama olxo'rini qanday olib kelishlarini tomosha qilatirib, Sudoning unga narigi bog'dan olib kelgan daraxtni eslatdi.

...Katta yuk aravasiga oʻrtilgan daraxt ildizlari ogʻir va besoʻnagay edi. Ularni posanglash uchun aravacha oldiga tosh osib qoʻyishgandi. Aravachani uchta yosh yigit sudrab borardi, kichik Sudo esa bayram tantanalaridagidek dabdaba bilan oldinda yurib, asta-sekin tepalikka koʻtarilardi. Uning koʻzlari portlab turardi. Aravacha Kayamanning uyiga kirib borishi bilan birdan egilib qoldi.

«Ehtiyot boʻlinglar!» – qichqirdi kimdir, lekin Sudo allaqachon aravaning oldiga oʻtib olgandi. Hech narsa boʻlmaganday u: «Avval toshni tushiringlar», – deya yosh ishchilarga buyruq berdi». Mana bu «ehtiyot boʻlinglar» deb jar solishu behuda shovqin-surondan uning yuzi norozi tus olgandi.

Toshlari tushirilishi bilan ularning ogʻirigidan qutulgan aravaning old tomoni birdan tepaga qarab sakrab ketib, ustidagi daraxtlar kishnayotgan oidek tikkayib qoldi. Sudoning epehil va chaqqon harakatlardan Kayama hayratda edi.

«Maqtanmoqchi emasman-u, lekin shu paytgacha bironta yerim jarohatlanmagan. Balki boʻyinning pastligidan shundaydir. Masalan, havaskor-sportchilarni oling, doim bir baloga giriftor boʻlib yurishadi. Menimcha, faqat mashq qilish bilan ish bitmaydi».

Dard shunday odamning ham boshiga yetibdi-dal! Uning boshiga dard emas, sake! yetdi. Kayamanning xayolidan anavi

¹ Sake – aroq.

(276)

tosh bilan savdo qiluvchi qizil yuzli odam ham ichkiликka mukasidan ketgan edi, degan fikr oʻtdi. Sudoning vafotidan soʻng savdogar ikkovi apog-chapog boʻlib qolgandi. «Toshni koʻrgim kelib qolsa, yana kelaman. Bir zumga boʻlsa-da, orqa eshikdan kirib, uni koʻrishimga ruxsat berarsiz?» – deb soʻragan kishi haligacha qorasini koʻrsatgani yoʻq.

VI

Oradan besh yil oʻtdi. Moviy tosh boqqa binoyidek oʻrnashib ketdi. «Agar unga quloq tutsangiz, soyning shildirashini eshitasiz», – derdi savdogar. Qulogʻingizga nimadir chalinsa, bilingki, bu oʻsha, oʻz vatanning soyini qoʻmsagan toshning nidosi boʻladi.

Biroq bu moviy toshga oʻz vatanni koʻrish boshqa nasib etmadi. Yomgʻirli, izzatli kunlarni unutmagani toshning sirti osmonning moviy rangini ham oʻziga singdirib olgandi, uning son-sanogsiz ajinlarida esa sabza rangi yoʻsin oʻsardi. Sershox daraxt tagidagi hurpaygan nozik novdalar toshni muloyimlik bilan ogʻushlariga olib turardilar. Yomgʻirdan soʻng gavadaga oʻxshash toshning koʻkrigidagi chuqurchaga suv toʻplanib qolardi. Baʼzan qayerlardandir bolalari bilan gala-gala boʻlib uchib kelgan chaqqon chumchuqlar boʻyinlarini choʻzib, shu suvdan ichar, chanqoqlarini qondirishar va qanot qoqib pitirlashardi. Agar suv qurib qolgudek boʻlsa, Kayamanning oʻzi

(277)

quduqdan suv olib uni to'ldirib qo'yishni kanda qilmasdi. Chuqurchaga barglar to'lib qolsa, Kayama uni ham olib tashlardi. Jonivorlarga yaqinlik hissidan qariyaning yuragi ilirdi. Tabiat qanday yaratgan bo'lsa, barchasi o'sha zaylda yashash-da davom etardi. Bu qonunlarning zug'umidan Kayama ham borgan sari so'lib borardi. U qaddini avvalgiday rostolmay qoldi, yelkalari, beli tinmay og'irirdi, ko'zlari nursizlanib, unga ajal ko'lankasi joylashib olgandi.

A'zoi-badani tinimsiz qaqshardi. Bu, ayniqsa, kun bo'yi uyidan chiqmay, diqqināf qolib ketganida, harakatsizlik uni butunlay domiga olganida ko'proq yuz berardi. Shunda kirtaygan ko'zlarining oldini tuman bosib, jimirib ketardi. Bunday paytlarda bog'ning ohanrabosi uni o'ziga tortgani-tortgan edi.

U, oddiy kundalik tashvishlardan qutulgach, ancha yillardan beri to'plab kelayotgan eski kitoblarni varaqlashga tushardi. Ba'zan husnixat bilan ovunardi. Qora tushga botirib olgan cho'tkani oppoq qog'oz ustiga olib kelganida, zavqdan yuragi to'liqib ketardi. Biroq qanchalik istamasin, bu kunlarni osoyishta o'tkazgan kunlarim deb ayto'lmasdi, negaki, yolg'izlik, ajal ko'lankasi hatto u yozgan ierogliflarida ham o'zini namoyon etib turardi.

So'nggi paytlarda Kayama toshdan chiqayotgan ovozi tez-tez eshitadigan bo'lib qolgandi. U yonidan o'tayotgan har bir tosh to'shama unga ohista aks sado berayotgandek tuyulardi.

«Balki bu yonib ketgan o'sha besh nafar ayolning qadam tovushlaridir?» – Kayama shunday o'yladiyu birdan yuragi shuv etib keldi. Yo'q, adashmayapti, bu ularning odimlari.

Bir kuni kechasi yosh bir ayol tungi ko'yalakda tosh to'shamalardan yurib, Kayamaning xonasi oldiga keldi.

– Kim u? – so'radi Kayama. Javob o'rniiga ayol orgasini o'g'irib oldi. U belli tarang tortilmagan kimonoda edi. Ayol ohista, sirg'algandek ko'zdan g'oyib bo'la boshladi. Uning Kayamani chaqirishga kelgani kundek ravshan edi. Ayolni yo'qotishdan qo'rqqan Kayama oyoqyalang uning orqasidan tezda boqqa yugurdi.

U ayol bosib o'tgan to'shamalar ustidan bora turib, yo'l-yo'lakay, nahotki, arvochlarda ham oyoq bo'lsa, deya pichirladi o'zicha, harholda, bularning bari tush bo'lmasa kerag'ov. To'shamalardan oyog'iga o'tgan issiq uni hayron qoldirdi. Balki bu issiq ayolning oyoqlaridan chiqqandir?..

Kayamaning bog'ida Aobadiy bog'idan keltirilgan saksoniacha tosh to'shama yoyiq yelpig'ich shaklida uchta yo'lkaga yotqizilgandi. Kayama oq ko'lankani ko'zdan qochirib qo'ydi. O'ziga kelib qaratgandi, uning moviy tosh oldida turganini ko'rdi. Unga tomon bir odim bosdi va hovuzdan baliqni chaqirgandek, kaftini kaftiga urdi, shunda tosh qat'idan unga aks sado eshitildi va ketma-ket yana boshqa toshlar ham ovoz bera boshlashdi.

Kayama Sudoning halok bo'lgan ayollar besh nafar edi degan gapini eshladi. «Balki bu o'sha beshalovidan biridir? – hayajonlanib o'yladi va ko'z oldida qulab tushayotgan omborga o'shash yana o'sha choyxona namoyon bo'ldi. – O'sha uyg'a balki beshta ayoldan biri borgandir?.. Aynan o'sha, bugun paydo bo'lgani?»

– Eshityapsizmi?

– Nimani?

– Agar eshitmayotgan bo'lsangiz, mayli... – Kayama Sudo bilan bo'lgan suhbatini eshladi. Bugun o'lganiga o'n yildan oshgan xotini uning orgasidan kelgani ehtimoldan yiroq. Yo'q, bu ayolning qomati butunlay boshqacha edi – bu yosh qiz bo'lsa kerak. Shubha-gumonlar Kayamani tinch qo'yamayotgandi.

Kayama yetimishga kirdi. Endi kunning yarmini ayvonda shezlongga¹ yotib, ba'zan mudrash bilan parishonlikda o'tkazardi. U tez-tez, qani endi bu dunyoni mana shunday tinch va osoyishta, azobsiz tark etsam, deya xayol qilardi. 200 subo yetini egallab yotgan bog' o'sha-o'sha o'zining hurpaygan ko'klamzori bilan uning hamon ko'nglini ko'tarib kelayotgan bo'lsa-da, lekin yuragining tub-tubida qandaydir xavotir yotardi. Endi bu tuyg'u uni tark etmasligini Kayama yaxshi tushunardi.

Kayama ro'zg'or to'rvasini olib, tiqilib ketgan avtomobillari bilan quloqni qomatga keltiruvchi shovqin-suronli ko'chaga chiqdi-da, bir-bir bosib asta do'konga kirdi. Xaridorlar orasidan

¹ Shezlong – o'rindig'i uzun oromkursi.

o'zi tengi erkaklarga duch kelib, teskari qaradi. Bu keksalar bunchayam bechora bo'lib ko'rinnasa, deya xayolidan o'tkazdi. Ularga na hashamatli mebel, na noyob, qimmatbaho jihoz kerak. Deyarli bo'm-bo'sh ro'zg'or to'rvasini ko'tarib olgan yetimish yoshli qariya – bunday mutanosiblik senda nafaqat achinish hissiini uyg'otadi, bu hatto kulgingni ham qistatadi.

Uning ishtahasi yaxshi emasdi. Agar, bog' ikki baravar o'sib, kattalashgan bo'lsa, Kayamaning o'zi ikki baravarga noziklashib ketgandi. Sumkaga har doimgidek ro'yxati uncha uzun bo'lmagan o'sha-o'sha bir xil oziq-ovqatlar: non, yog', tuxum, mevalar va ko'kat solinardi. U shularning o'zi unga kifoya deb o'ylardi yoki bo'lmasa tashvishlardan qochib, naridan-beri ovqatlanardi.

Asl yapon oshxonasi tuomlaridan u kandan-kam hollarda tanovul qilardi, nafsinı tiyib, o'ziga qanoatlanib qo'ya qolardi, chunki oz yedi nimayu, ko'p yedi nima, unga buning ahamiyati bo'lmay qolgandi. Kuniga uch mahal bir xil ovqat yardi, keyin ikki mahalg'a o'ldi, oxirgi paytlarda bir mahal dasturxonga o'tiradigan bo'ldi. U ko'proq suv ichardi, suv pitsaning o'rmini bosardi. Kayama do'konga ham har kuni chiqmasdi, shu bois ko'proq mog'or budi anqiy boshlagan nondan yerdı.

U quyosh botishi bilan uxlagani yotardi. Uxlash oldidan esa kechki gazeta va kitoblarni varaqlardı. Uyuq elitishi bilan kitobni yopardi-da, qani endi shu taxlit tinchgina oyoq-qo'lingni cho'zib, u dunyoga ravona bo'lsang, deya orzu qilardi. U ko'pincha qorong'i xonada ko'zlarini chaqchaytirib

tong otishini kutib yotardi: nafas olishga qiynalganidan a'zobadani ter bosib, ko'z yumushga ham qo'rqib qolgandi.

Bu yil ham oppoq kimonodagi o'sha ayol bog' yo'lkasidagi tosh to'shamalardan yurib, yana uning yoniga kela boshladi. U bu yerga tez-tez keladigan bo'lib qolgandi, ayol har kelganida Kayama uning ortidan bog' tomonga oshiqardi. Kayama yuragidagi tovush ayolni chaqirayotganini eshitib, yuragini hovuchlab, uning izidan borardi, biron nimadan uyalmaguncha bunday qat'iyatsizlikdan o'zini to'xtatolmasdi... Oppoq libosli bu ayol doim g'oyib bo'lib qolardi. Har safar bir joyda – o'sha moviy rangli tosh ortida ko'zdan yo'qolardi...

Kayamaning yuzidan tomchi dumaladi. Yo'q, bu ko'zyoshi emasdi. Uning ko'zida unar-unmasga oqavermaydigan suvni siqib chiqaradigan g'alati bir og'riq turgandi. Xuddi sake yengigan Sudo kabi tosh savdogari vafot etibdi-da, degan o'y kechdi uning dilidan.

«...Agar hayot bo'lsang, nega kelmayсан? Seni, o'g'lingni shunday sog'indimki...»

Kumush rangli baliq qorong'ida hovuz yuzini bir shapillatdi-da, o'zi ko'targan to'liq ichiga kirib g'oyib bo'ldi. To'liq kengayib boraverdi. U yerda, chuqurlikda baliqlar erkin, ozod suzar edilar. Oppoq bo'lib ko'rinayotgan ayolning hayaajonga soluveni ehtirosini o'zidan nari qilolmagan Kayamaning bundan majoli qurib, serrayib qotib qolgandi. U o'zini tosh ustida yuz yildan beri xuddi mana shunday qimirlamay o'tirganday his etmoqda edi...

VIII

Bir vaqt qarasa, Kayamaning o'g'li ro'parasida turibdi.

– Tosh tashuvchining o'g'li-chi, u qani?

– Nima dedingiz?

– Yo'q, hech nima, o'zim shunchaki... Qachon kelding?

– Ancha bo'ldi. Ota, nima, tobingiz yo'qmi?

– Shunchalik tashvishlanar ekansan, har zamonda bir kelib, holimdan xabar olsang bo'lardi. Bu yerga o'zi yilda necha marta kelasan?

– To'rt marta, shekilli...

– Shu yetarli deb o'ylaysanmi?

– Bu'zin shunaga bo'lib qoladiki...

– Xotining tuzukmi?

– Yuribdi.

Kayama g'aribona kechki ovqatini hozirgina yeb olgandi.

– Sal ertaroq kelganingda birga ovqatlanardik.

– Boshqa safar.

– Boshqa safar... O'sha boshqa safaring nasib qilishiga ishonasammi o'zing?

– Bo'lmasa-chi.

– Boshqa safar... Endigi boshqa safar men bo'lmayman...

Kayama o'g'li hozir nima haqda o'ylayapti-yu, bunga qanday javob berishini kutardi.

– ...Uning yoshi anchaga borib qoldi... Anchaga.

– Men dunyoda bunday gaplarni eshitish uchun yashama-dim.

– Unga nima kerak?.. Buncha ma'yus ko'rinadi. Hozir ni-mani istasa, bari muhayyo bo'lishi mumkin.

– Ha, men ham qachonlardir nimalarnidir orzu qilganman. Endi yetmishga kirdim... Shunday bo'lsa-da, senga ataganim bor.

– Ko'nglingda biron-bir orzu bormi? – so'radi Kayama.

– Qaydam. Nimani ham orzu qilardim.

– Pul kerakmasmi senga?

– Pul qancha bo'lsa ham zarar qilmaydi.

– Men aynan shu haqda sen bilan gaplashmoqchiman. To'g'ri, menda hozir pul yo'q, lekin boshqa narsa bor. Yaqinda men senga mana buni tayyorlab qo'ygandim.

Kitob javoni tortmasidan Kayama pergament qog'ozli konvertini oldi-da, uni o'g'lining tizzasiga qo'ydi.

– Bu nima? – so'radi o'g'li.

– Ochsang – ko'rasan. So'rashning hojati yo'q.

O'g'li konvertga ko'z qirini tashladi-da, darrov uni Kaya-maga qaytarib berdi.

– Kerakmasmi?

– Pul doim kerak, lekin buni olmaysan.

– U yerda nima yozilganini ko'rdingmi o'zi?

– Bu avtomobil halokatida sodir bo'ladigan baxtsiz hodisadan sug'urta.

– Agar menga biron kori hol yuz bersa, bu pul yana o'n maraga ko'payadi. O'zing bilasan, yo'lovchilar orasidagi o'lim xavfining eng yuqori ko'rsatkichi – bu aynan bolalar va yetmish yoshlilar orasida uchraydi – badali 500.000 ien, sug'urta esa 5 million.

– Aydim-ku, olmaysan deb.

– Balki ko'chaga chiqqanimda, bexosdan qoqilib, yiqilib tusharman? Qarabsanki, men mashinaning tagidaman. Shunday bo'lishi mumkin-ku, axir?!

– Bas qiling, bunday narsa bilan hazilashmaydilar!

O'g'lining yuzi qizarib ketdi. Uning xijolat tortganini ko'rgan Kayama, uni bunday aqlsiz ishni qilishga undagan yoqimli bir og'riqni his etdi. Bu aqlsizlikmidei yoki o'ylab qilingan ishmi, endi unga hammasi baribir edi.

– Mening gapim – gap. Shunday bo'lgach, bu hujjatlarni olib qo'y. Baribir bundan qochib qutulolmayman.

...Birdan Kayamaning ko'z oldida ulkan tashlandiq bog' namoyon bo'ldi; tinib-tinchimas bog'bontlar, tosh kavlayot-gan ibchilar, endi bu qiyofalar unga begona, yot sharpardek ko'rinardi.

«Kim biladi, balki, mening bog'im ham xuddi shunday qarovsiz ahvolga tushib qolar. Uning o'rniga odamlar yashay-digan uy yoki ko'p qavatli bino qurishar, ehtimol...»

Kayama bosiq, xirillagan ovozda gap boshladi:

– Balki bog'dagi toshlarni sen o'zing terib olib sotarsan! Ularni bu yerga olib kelishganiga o'n yil bo'ldi, lekin uar-

ning o'zi besh ming yoshda. Bu toshlarning joni bor. Men endi o'laman, keyin daraxtlar ham nobud bo'lsa kerak. Tokioning havosini havo deb bo'lmaydi.

O'g'li otasining gaplaridan noxush hayratlangandek bo'ldi. Shu payt uning orqasidan haligi, noma'lum oq ko'lanka o'gandek bo'ldi.

— O'sha ayol!

— Nima deyapsiz?

— Toshni sotish haqida o'ylashim bilan shu ayol paydo bo'ladi...

— Nima deyapsiz, qanaqa ayol?

— O'sha ayol! U bu yerda bog'dagi toshlarni sog'inganidagina paydo bo'ladi. Bu oq kimonodagi o'sha ayol. Qachonlardir Aobadaydagi dang'illama uyda yoshgina ayol yashagan. Falokatni qarangki, urush boshlanib, ayol uyi bilan birga yonib ketgan. O'sha toshlar uning bog'idan keltirilgan. Afidan, u, har kuni shu to'shamalarni bosib hovuz yoniga borgan va o'tirib xayolga cho'mgan. So'ngra yana shu to'shamalarni bosib, orqasiga qaytgan va eski chorbog'iga chiqib, choy damlagan...

Kayama shu so'zlarni shivirlabgina gapirdi-da, ko'zini yumdi. Qorong'ilik tobora yaqinlashib, quvonch borgan sari uni qurshab borardi, yoki qorong'ilikka o'rganib qolib, yorug'likni arang ajratayotgan ko'zlar endi ilqlikni his eta boshlagandi...

MUNDARIJA

Ivan Buni.....	3
Kornet Elagin ishi	4
Mustafo Al-Manfaliy	64
Jazo	64
Robert Merl	89
Izabella	90
Thomas Hard	134
Uch musofir	135
Xans-Xayns Evers	176
O'rgimchak	177
Yosko Shodki	216
Van Gogning qabri	216
Toslo Udo	250
Qirmizi binatsha	250
Sin'iti Yuki	262
Xazonrezi bog'	262

Adabiy-badiiy nashr

UCH MUSOFIR

Hikoyalar

Tarjimon
Dildorxon Aliyeva

2-nashri

Muharrir *L. Ahmedov*

Rassom-dizayner *B. Zafarov*

Texnik muharrir *L. Xijova*

Kichik muharrirlar: *D. Xolmatova, G. Eratliyeva*

Musahhif *E. Egangulov*

Kompyuterda tayyorlovchi *F. Botirova*

Nashriyot litsenziyasi AI № 158.14.08.2009. Boshiga 2015-yil 9 dekabrda ruxsat
etildi. Bichimi 60x108^{1/8}. Ofset qog'oz. «Virtec Times New Roman» garniturisida
ofset usulida bosildi. Shartli bosma tabog'i 10,80. Nashr tabog'i 10,73. Adadi 3000
nusxa. Buyurtma №15-864.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining «O'zbekiston»
nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 100129, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30.

Telefon: (371) 244-87-55, 244-87-20

Faks: (371) 244-37-81, 244-38-10

e-mail: ipiduzbekistan@ipid-uzbekistan.uz

www.ipid-uzbekistan.uz